

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF
UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. MECHNYKOV
NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 8
Volume 8**

**Одеса - 2013
Odesa – 2013**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцовський Т.С.,
д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н.
Дзиговський О.М., д.і.н. Діанова Н.М., д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н.
Кушнір В.Г., д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І., к. філос.н. Мулява В.С.,
к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторак В.М., к.і.н.
Середа О.Г., д.і.н. Чухліб Т.В., д.і.н. Цисельський Т. (Опольський ун-т,
Польща), доктор з історії Шакул К. (Стамбульський муніципальний ун-т,
Туреччина).

Редакційна колегія здійснює внутрішню рецензування статей.

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 11 від 19.12.2013 р.)*

Рецензенти:

д.і.н. Брехуненко В.А. (Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, зав. відділом історії і теорії археографії
та споріднених джерелознавчих наук);

д.і.н. Гончарук Г.І. (Одеський національний політехнічний університет, зав.
кафедрою історії та етнографії України);

д.і.н. Цубенко В.Л. (Одеська державна академія будівництва та архітектури,
зав. кафедрою українознавства).

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва
на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса:
СПД-ФО Бровкін О.В., 2013. – Вип.8. – 216 с., іл. 4 с.

ISBN 978-966-8484-46-9

*Висловлюємо щирі подяки за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва.*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом «З української старовини»
М.Самокиша, С.Васильківського).

*Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ №17749-6599Р від 04.05.2011*

*Відповідно до ліцензійного договору № 303-05/2013 від 31 травня 2013 р.
включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Російський індекс
наукового цитування). http://elibrary.ru/title_about.asp?id=37812*

© Автори статей, 2013

УДК 94(477) «1630-1670»

Ярослав Федорук

**ОСМАНСЬКІ ХРОНІКИ ГАСАНА ВЕДЖІГІ
ТА МЕГМЕДА ГАЛІФЕ
ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
30-х – 60-х років XVII ст.**

У статті досліджується зміст двох хронік, які стосуються історії Османської імперії і Центрально-Східної Європи у середині XVII ст. Ці хроніки були спершу відомі в історіографії завдяки працям Йозефа Гаммера-Пургшталя, Франца Бабінгера, Бугри Аціза та ін. У своєму німецькому виданні (1977) Бугра Аціз опублікував факсиміле османських текстів і переказав, їхні головні ідеї.

Ключові слова: Османська імперія, хроніки, Веджігі, Галіфе, Україна, козаки.

Османські хроніки XVI-XVIII ст. дуже часто є першорядними джерелами до історії України в епоху козащини. Незважаючи на значний інформаційний потенціал, який можна почерпнути у цих документах, вони не завжди використовуються істориками у дослідженнях. Причинами тут є як перепони з використанням рукописів османською мовою, так і важкодоступність європейської наукової літератури, у якій ці хроніки та літописи аналізувалися. У теперішньому повідомленні йтиметься про двох османських хроністів Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе, твори яких свого часу переказав німецькою мовою Бугра Аціз¹. Джерела ці охоплюють роки правління султанів Мурада IV (1623-1640), Ібрагіма I (1640-1648) і Мегмеда IV (1648-1687).

Уперше ці хроніки були введені до наукового обігу істориками Османської імперії та її літописання Йоганом Гаммером-Пургшталем, Николаєм Йоргою, Францом Бабінгером та іншими дослідниками. В українській історіографії хроніка Веджігі використовувалася на основі османського оригіналу Омеляном Прицаком, Віктором Остапчуком, Олександром Галенком, Ферхадом Туранли та іншими істориками². Однак у цих працях не висвітлено проблеми цілісного використання цього твору.

¹ Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660). — München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1977. — СХХХІІІ+144+124+109 S. (дві останні номера. — осман. факсиміл. текст).

² Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 178; Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Катіба Челебі "Дар великих мужів у воюванні морів" // Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ: Нью Йорк, 1996. — С. 389; Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. — К., 2000. — С. 26, 159 (передрук див.: Його ж. Тюркські джерела до історії України. — К., 2010. — С. 62).

Вважається, зокрема, що «...його [Веджігі] історія не була ще ніколи надрукована»³. Проте османський текст було відтворено факсимільним способом у згаданому виданні Бугри Аціза, а зміст обох літописів упорядник переказав німецькою мовою.

У зв'язку з тим, що ці хроніки не введені належним чином до наукового обігу в українській історіографії, у цій нотатці хотілося б зупинитися та їхньому змісті у представленні німецького публікатора.

Хроніка Гасана Веджігі

Окрім Бугри Аціза – упорядника згаданого збірника, одним з перших біографів Веджігі був дослідник османського історіописання Франц Бабінгер. До нас дійшли лише фрагментарні матеріали до біографії цього літописця⁴. Навіть його ім'я у наукових працях європейських істориків подавалося як Гусейн (після помилок Гаммера-Пургшталя), і це настільки сильно вкорінилося в історіографії, що навіть у сучасних українських дослідженнях можна зустріти ці впливи⁵. Бугра Аціз спеціально зайнявся цією проблемою, зібравши деякі біографічні свідчення про те, що у дійсності у Веджігі було інше ім'я – Гасан⁶.

Сам хроніст пише про своє кримсько-татарське походження з Бахчисараю. Його батько звався Абдуллаг. У Бахчисараї ж, імовірно, Веджігі народився близько 1620 р. Приблизно у двадцятилітньому віці він переїхав до Стамбула, де перебував на службі в турецькому дивані. Він був хранителем печаті каймакана, пізніше капудана Кара Мустафи-паші, призначеного великим візиром під час облоги Багдада у грудні 1638 р. Веджігі зберіг глибоку повагу до цього політичного діяча. Це видно з тексту у місці про страту Мустафи-паші у 1644 р., де Веджігі пише про його різноманітну благодійну діяльність — єдиний подібний опис у літописі⁷. Сам хроніст помер у 1661 р. від туберкульозу.

Його хроніка була популярною вже серед сучасників. Вона не тільки використовувалася пізнішими літописцями Османської імперії, а й одна з небагатьох перекладалася у той час на

³ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 184 (прим. 10).

⁴ Див. про нього: Babinger Franz. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. – Leipzig, 1927. – S. 208, 245, 285; Vecihi: Leben und Werk // Atsız Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. CVI-CXXI.

⁵ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. – С. 389; Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. – С. 26; Його ж. Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С. 62.

⁶ Atsız Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. CVII-CXII.

⁷ Інший літописець, Мегмед Гаїфе, також виявив свою симпатію до Кара Мустафи-паші, описавши його страту і помістивши некролог на його честь (Atsız Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. 108-109).

європейську мову. У 1675 р. такий переклад здійснив венеціанський перекладач у Стамбулі Джакомо Тарсія. Зараз його рукопис зберігається у бібліотеці св. Марка у Венеції. Наприкінці перекладу міститься нотатка, яка має важливе значення для біографії Гасана Веджігі про рік (хоч це не єдина згадка у джерелах) і причину його смерті⁸. З цих деталей Бугра Аціз припускає, що обидва сучасники могли знатися між собою.

Хоч у своєму творі хроніст дотримується строгого хронологічного принципу викладу матеріалу, можна все ж умовно виділити декілька найважливіших тем, які порушуються автором. Це внутрішня політика Порти — призначення і зміщення посадових фігур у Стамбулі і в провінціях, двірцеві змови та інтриги, численні заміни великих візирів⁹, антиурядові виступи яничар і сіпагів, які часто призводили якщо не до двірцевих переворотів (як-от, у серпні 1648 р.), то до важливих змін у внутрішньому житті дивану (страта матері колишнього султана Ібрагіма I, яка вела інтриги проти свого малолітнього внука Мегмеда IV та його матері Турган, тощо); боротьба Порти з Персією; Венеціанська війна за о. Крит; війни з запорозькими козаками на морі 1638-1639 рр., боротьба з донцями та запорожцями під час відомого «Азовського сидіння» 1637-1642 рр., окремі згадки про події у Речі Посполитій та про позицію кримських ханів у період 1648-1659 рр.; становище у придунайських князівствах, особливо після походу Юрія II Ракоція на Польщу 1657 р., у Кримському ханстві і т. ін.

Хроніка рясніє іменами державних діячів Османської імперії. У деяких випадках це важливе джерело, з якого можна почерпнути інформацію, наприклад, про те, що Шабаз-паша (Şâhbâz Paşa) очолював турецький флот для охорони від козацьких набігів на морі восени 1652 р. (S.44-45) Як відомо, влітку 1652 р. донські козаки ходили походом на Чорне море¹⁰. Перед тим ще весною того самого року кримський хан Іслам Гірей III планував похід проти донців на осінь. Наприкінці серпня він отримав наказ з'єднатися з яничарами, ногайцями, запорозькими козаками і з гірськими черкесами для походу на Азов, а звідти — на Дон¹¹.

Веджігі починає свою хроніку з детальної розповіді про організацію султаном Мурадом IV походу на Багдад весною 1638 р. Сам похід відбувся влітку-восени, а в листопаді почалися

⁸ Atsız Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts... – S. CXV-CXVI.

⁹ З 1648 до 1656 рр., наприклад, коли до влади прийшов Мегмед Копрілі (Köprülü), змінилося чотирнадцять візирів.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 319.

¹¹ Брехуненко В. Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. пр. – К., 1995. – С. 135.

бойові дії й успішна сорокаденна облога міста. На загальному тлі історії Османської імперії ці події мали свою столітню передісторію. Адже східний напрямок турецької експансії наштотхнувся на протидію Персії. Така політика відобразилася у численних османсько-перських війнах XVI ст., коли у 1534 р. колишня халіфська столиця вперше була завойована Сулейманом I Пишним (1520-1566) у Сафавідів і перебувала під владою Османської імперії до 1623 р. У 1638 р. Багдад знову не витримав натиску турків й у травні 1640 р. між султаном Мурадом IV і шахом Сафі (1629-1642) було укладено договір про дружбу (S.10), поновлений Аббасом II (1642-1667) після його сходження на престол (S.16).

Центральне місце, однак, зовнішньої політики Порти у висвітленні хроніки Веджігі займає венеціанська війна за Крит. Протиборство Венеції і Порти також мало свою передісторію ще з часу підкорення колоній Північного Причорномор'я та інших воєн Мегмеда II Завойовника (1451-1481). Розпочавшись у 1645 р., нова війна з Венецією продовжувалася більше двадцяти років і закінчилася у 1669 р. Через це у політиці Порти вона була основною подією, до якої була прикута увага сучасників літописця. Особливо небезпечною для Стамбула була блокада венеційським флотом Дарданелл, яка від 1650 р. на кілька років перекрила доступ до міста з боку Середземного моря. Хроніст описує спорядження Османами багатьох військових експедицій на Крит, призначення і зміщення турецьких адміралів і т. ін.

Про політику придунайських провінцій імперії перед 1657 р. Веджігі згадує лише побіжно. Тут, наприклад, натрапляємо на коротку відомість про конфлікт 1639 р. молдавського і волоського господарів з сілістрійським намісником, колишнім великим візиром Мегмед-пашею, в результаті якого Мегмед-паша був страчений (S.10); про становище у Молдавії після перевороту Стефана Георгіци і кінцеве ув'язнення Василя Лупула у Стамбулі у 1654 р. (при цьому хроніст нічого не пише про союз Лупула з Богданом Хмельницьким, обмежуючись лише констатацією, що старий воєвода втік до Польщі) (S.46-47). Натомість, багато інформації про події, що відбувалися у цьому регіоні, зустрічаємо у зв'язку з походом Ракоція до Польщі й пізнішим збройним втручанням кримсько-османських військ до Трансильванії (S.62, 93-96). Ця війна створила напруження на кордоні з Габсбурзькою частиною Угорщини і викликала прикордонні сутички з військами архикнязя Леопольда Ігнатіуса (пізнішого імператора Леопольда I у 1658-1705 pp.) (S.96).

До історії Кримського ханства, яка виходить поза хронологічні рамки основних подій, описаних у літописі, належить згадка про

кримські міжусобиці 1620-х років — боротьба братів Шагіна Гірея і Мегмеда Гірея з Джанібекком Гіреем. Веджігі порушує свій хронологічний виклад у зв'язку із записом про страту Шагіна Гірея на о. Родос у 1640 р., даючи відомість про поневіряння кримського претендента у перського шаха і у Стамбулі перед ув'язненням на Родосі (S.14). З іншого, що стосується кримської політики епохи Богдана Хмельницького, звернемо увагу на датування відомостей, що прийшли до Стамбула 16 липня 1654 р. про смерть Іслама Гірея III і прибуття 29 серпня нового хана Мегмеда Гірея IV до османської столиці з Родоса (S.47). Інформація ця важлива тому, що проливає деяке світло на османську політику стосовно Кримського ханства у період, коли на престолі в Бахчисараї не було правителя після смерті Іслама Гірея III. Адже у цей час у Криму розгорілася боротьба різних фракцій стосовно напрямку зовнішньої політики ханства. Питання полягало в тому, щоб укласти договір з Річчю Посполитою й виступити їй на допомогу проти України і Московського царства або далі триматися союзу з козаками й вести війну з Яном Казимиром¹².

У козацьких справах хроніст не дуже добре орієнтується, плутаючи часом донських і запорозьких козаків. Критичний погляд на джерела такого типу дозволяє сучасним дослідникам вирішувати цю проблему, тим паче, що чорноморські походи часто здійснювалися спільними силами з Дону і Запорозької Січі. Особливо це стосується «Азовського сидіння» донських козаків, де запорожці, які тікали на Дон після поразки повстань другої половини 1630-х років у Речі Посполитій, також брали участь. У період, коли Мурад IV вирушив походом на Багдад, він дав наказ кримському ханові і кафинському беглербегові напасти на Азов і звільнити фортецю від козаків. На допомогу ханові було споряджено турецький флот на чолі з адміралом Піяле Кетхюди (S.1)¹³. Влітку 1638 р. османська ескадра вирушила до Керченської протоки, але тут зустрілася з козацькими чайками. Запорожці уникнули морського бою і висадилися на берег. Тут на допомогу османському адміралові прибув кафинський беглербег Юсуф-паша, котрий також ішов на Азов. Після кількаденного бою козаки потерпіли поразку¹⁴. З 1700 козаків ніхто не повернувся,

¹² Про боротьбу в Кримському ханстві у період міжкоролів'я у 1654 р. і позицію різних владних угруповань у Бахчисараї див.: Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 125–168.

¹³ Про його призначення на посаду капудана-паші та пізнішу страту весною 1644 р. в результаті наклепів див.: Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. 16, 20. Також див. коментар до Кятіба Челебі: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 390 (тут дата страти Піяле Кетхюди визначена 1643 р.).

¹⁴ Про цей бій див. також у Кятіба Челебі: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 383–384 (коментар і примітки перекладачів с.385–394).

500 чоловік, згідно з джерелами, якими користувався Веджігі, відправлено у полон до Стамбула (S.7-8)¹⁵. Ще один переможний похід Піяле Кетхюди проти козацьких чайок на Чорному морі відбувся влітку наступного року (S.10)¹⁶.

1642 р. козаки відступили з Азова і з того часу Порта приділяла велику увагу для зміцнення оборони фортеці. Так, у 1646 р. візир Муса-паша отримав наказ вирушити на захист фортеці з 1500 військом (S.24). Для того, щоб запобігати чорноморським походам козаків, на період 1659-1660 рр. припадає активність Османів у будівництві під наглядом війська нової фортеці у гирлі Дону (S.92, 102).

Цікава згадка про страту в Стамбулі полонених, надісланих ханом до Порти у 1648 р.¹⁷. Взагалі, про козацько-татарські стосунки 1648-1657 рр. Веджігі згадує дуже побіжно наприкінці своєї хроніки (S.101-102), приділивши більше уваги першим рокам після смерті Хмельницького (S.102-103) і особливо Конотопській битві (S.86-90). З кінцем гетьманування Івана Виговського погіршилися відносини України та Криму і для Османів виникли нові загрози козацьких походів на Чорне море.

Хроніка Мехмеда Галіфе

За станом на сьогоднішній день дата народження цього хроніста не встановлена і її виводять лише гіпотетично¹⁸. Він народився у Боснії і за походженням був албанцем або боснійцем, його батька звали Гусейн. Як і Веджігі, Галіфе прибув до Стамбула в молодому віці у 1633 р. і брав участь в османських походах. У роки правління Ібрагіма I став наближеним до османського двору, перебуваючи на службі в Агмед-паші, пізнішого візира (липень 1652 – березень 1653). Хроніст помер у 1697 р.

Бугра Аціз переказує цю хроніку стисліше, ніж твір Веджігі, хоч за обсягом у рукописі хроніка Веджігі не набагато перевищує Галіфе. Дотепер збереглося три рукописних списки праці Галіфе: два в Туреччині і один у Відні. На відміну від Веджігі, який писав текст гарною османською мовою, у Галіфе трапляється чимало

¹⁵ У цьому місці Бугра Аціз дав неправильне тлумачення, зазначивши, що 1700 козаків загинуло у битві, а 500 відправлено у Стамбул: "1700 fallen im Kampf, 29 kosakische Schiffe wechseln den Besitzer, 500 Kosaken geraten in Gefangenschaft". Кятіб Челебі пише про 252 полонених: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. – С. 384.

¹⁶ Повніше про нього див. у Кятіба Челебі: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 394.

¹⁷ «Vom Tatarenchan geschickte Gefangene werden hingerichtet» (Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. 28).

¹⁸ Див.: Mehmed Halife: Leben und Werk // Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. CXXII-CXXVIII; Babinger Franz. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. — S. 209-210.

граматичних помилок, що Аціз пояснює адаптацією хроніста до османського письма, яке не було для нього рідним.

Мегмед Галіфе не дотримується чіткої хронологічної послідовності викладу подій і починає свою розповідь з відомості про пожежу у Стамбулі 8 липня 1633 р. Загалом у цій хроніці більше зображено внутрішню історію Порти (смерть Мурада IV; обрання султаном його брата Ібрагіма I; серпнєве повстання 1648 р. і початок правління Мегмеда IV; стамбульські повстання 1651, 1655 рр. і спроби дворцевих переворотів; антисултанський виступ алепського паші Абазі Гасана, весна 1658 – весна 1659 рр., його похід на Бурсу і поразка в Анатолії; і т.ін.), і лише подекуди тут можна знайти матеріали до зовнішньої політики. Це, насамперед, османські походи на Закавказзя у 1633-1634 рр. і Багдад у 1638 р. Галіфе згадує також про похід Мурада IV проти Речі Посполитої у 1634 р., що, як відомо, не привів до війни. Цей конфлікт з Володиславом IV було розв'язано мирним шляхом¹⁹.

Літописець, окрім того, побіжно описує Критську війну (особливо бої 1657 р.). Окрім іншого, він подає цікавий штрих, який не часто можна знайти відомість у європейських джерелах, про занепад морального бойового духу османської армії після десяти років безуспішної боротьби з Венецією²⁰.

Головна справа придунайської політики Османської імперії 1650-х років – похід Юрія II Ракоція на Польщу і подальші події 1657-1660 рр. – також не залишилися без уваги у хроніці (S.133, 135-139).

Війна в Трансильванії не залишила осторонь і політику Габсбургів. Галіфе згадує про австрійського посла весною 1659 р., який прибув до Стамбула з проханням від імператора Леопольда I пробачити Юрієві II Ракоцієві його напад на Річ Посполиту (S.143). Цим Австрія брала на себе поручительство за трансильванського князя щодо його вірності Османській імперії, але реакція султана і візира на такий крок була негативною. Хроніка Мегмеда Галіфе обривається саме на місці про посольство від Порти до Відня і про відповідь султана імператорові Священної Римської імперії.

Зайвим було б говорити про важливість для нашої науки перекладу османських літописів, в т. ч. й Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе українською мовою (тим паче, що факсимільні османські тексти двох останніх опубліковані Ацізом). Як згадувалося, в історіографії існує твердження, що текст літопису Веджігі взагалі

¹⁹ Див., наприклад, розповідь про це у Львівському літопису: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — 2-ге вид. — К., 1971. — С.113.

²⁰ "...schreibt Mehmed Halife der schlechten Kampfmoral und mangelnden Tapferkeit der Janitscharen zu..." (Atsız Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts... – S.122).

ніколи не було опубліковано європейськими мовами, а рукописний переклад італійською мовою XVII ст. сьогодні залишається малодоступним.

Однак, така праця вимагатиме не тільки знання османської мови, але й, що не менш важливо, докладних коментарів. Для історії України значення мають не лише ті відомості у літописах, де є безпосередні згадки про козаків, як у Веджігі. Загальне тло внутрішнього життя Османської імперії, яке випливає з текстів хронік, дає краще розуміння причин тих чи інших рішень султана щодо його ставлення до політики у Центрально-Східній Європі у середині XVII ст.

Сьогодні слід визнати факт, що при вивченні міжнародних відносин середини XVII ст. українські історики не завжди використовують джерела османського походження. Справа тут не лише у мовних бар'єрах, а й у тому, що протоколи засідань султанського дивану за 1647-1655 рр. – першорядне джерело до історії України – не зберегли²¹ і не були використані європейськими дослідниками XIX-XX ст. при вивченні історії Османської імперії та Центрально-Східної Європи в цілому. Така ситуація зумовлює необхідність використання кожної можливості щодо пізнання такого типу джерел і глибшого залучення їх до наукового обігу у дослідженні міжнародних відносин середини XVII ст.

Yaroslav Fedoruk

The Ottoman Chronicles of Hasan Vecihi and Mehmed Halife as Sources to the Political History in 1630s and 1660s

The article describes the contents of two chronicles related to the history of the Ottoman Empire and East-Central Europe in the mid-seventeenth century. In the scholarly historical writings these chronicles were first known thanks to the works of Joseph Hammer-Purgstall, Franz Babinger, Bugra Atsiz, and others. In his German edition (1977) Bugra Atsiz has published facsimile of the Ottoman manuscripts and summarized their general ideas.

Key words: Ottoman Empire, chronicles, Vecihi, Halife, Ukraine, Cossacks.

Ярослав Федорук

Османские хроники Хасана Веджиги и Мехмеда Халифе как источники к политической истории 30-х – 60-х годов XVII века

В статье исследуется содержание двух хроник, относящихся к истории Османской империи и Центрально-Восточной Европы в середине XVII в. Эти хроники были известны сперва в историографии благодаря работам Йозефа Хаммера-Пургшталя, Франца Бабингера, Бугры Ациза и др. В своем немецком издании (1977) Бугра Ациз опубликовал факсимиле османских текстов и пересказал их главные идеи.

Ключевые слова: Османская империя, хроники, Веджиги, Халифе, Украина, казаки.

Рецензент: Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).

²¹ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 177.

**ХРИСТИЯНСЬКА ЗВИЧАЄВА КУЛЬТУРА ЗАПОРОЗЬКОГО
КОЗАЦТВА**

У статті досліджуються питання християнського світорозуміння запорожців. З'ясовано, що звичаєво-правова культура українського козацтва значною мірою базувалися на нормах моралі та релігійного вірування. Попри особливості суспільного життя та родинних відносин на Запорозжжі, низове козацтво мало християнське світосприйняття характерне для більшості українських земель. Воно мало в своїй основі як характерну українську православну традицію, так включало і своєрідні козацькі релігійні погляди й повсякденну практику, а також елементи дохристиянських вірувань і обрядів з відчутним мілітарним акцентом.

Ключові слова: Запорозька Січ, козаки, християнське світосприйняття

Впродовж усього періоду існування Запорозької Січі у межах Запорозьких Вольностей дослідники нарахували загалом понад 60 культових споруд (стаціонарних храмів, похідних церков, монастирів, каплиць та скитів). Причому, у XVI ст. зустрічалися лише поодинокі відомості про запорозькі християнські храми: у Старій Самарі; на острові між річками Самара й Самарчик (церква Св. Миколая Угодника, яка в 1602 р. була перетворена в Самарський Пустельно-Микільський монастир – єдиний монастир на теренах Війська Запорозького Низового); умовно належний до Запорозжжя Трахтемирівський Успенський монастир (сьогодні це місцевість поряд із с. Трахтемирів Канівського району, Черкаської області), який із 1578 р. офіційно виконував роль притулку й шпиталю для німечинних і поранених козаків. У XVII ст., окрім Покровських церков в Запорозьких Січах (Микитинській (1639-1652) та Чортотлицькій (1652-1709)) також згадувалися храми в Личкові, Новому Кодаці, Старому Кодаці (похідна церква Архістратига Михаїла) тощо. Загалом вже у XVIII ст. нараховувалося 35 стаціонарних церков на землях Війська Запорозького Низового. Цікаво, що в останні роки, напередодні зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) козаки були навіть надумали збудувати надзвичайну кам'яну церкву із білого мармуру та каменів з розвалених мечетей, а також замовили культові речі (чаші, хрести тощо) рівні за величчю церковній утварі Києво-Печерської лаври. Причому практика руйнування мечетей та будівництва із добутого таким чином каміння православних козацьких церков була звичною для великого християнсько-мусульманського кордону й відмічалася сучасниками в XVII ст. Зокрема, Павло Алепський писав, що бачив у родовому помісті Б.Хмельницького – Суботіві на будівництві Іллінської церкви чимало каменів, як йому оповіли місцеві жителі, привезених із татарської сторони із розібраних козаками мечетей.

Відомо, що у XVIII ст. уся церковна інфраструктура Запорозжя належала до єпархії київських митрополитів, хоча останні здійснювали своє управління через посередництво Полтавської протопопії, а на початку 60-х рр. XVIII ст. запорозькі парафії перейшли у підпорядкування спеціально створеного Старокодацького духовного намісного правління, яке пильно стежило, щоб на Запорозжжі осідали у парафіях лише затверджені духовною владою священнослужителі й не допускало до богослужінь випадкових мандрівних (часто самозванних) священників. Вказане духовне правління було вагомим провідником церковних звичаїв та устоїв Російської імперії на землях Запорозжя, що зрештою призвело до повної інкорпорації запорозького духовенства в загальноімперську церковно-владну єпархію²².

Свої церкви українські козаки освячували на честь Покрови Пресвятої Богородиці, Св. Миколая (вважався спасителем подорожуючих на суходолі та воді), Св. Георгія Переможця, Св. Варвари, предводителя небесного Божого воїнства Архістратига Михаїла, пошпирювача християнства у Подніпров'ї Апостола Андрія Первозванного. Цікаво, що про пророцтво останнього в Запорозжжі протягом багатьох віків побутували, схожі до київських, легендарні перекази: «Іхав до Києва святий Андрій Первозваний Дніпром... та й пристав каючком до Лисої Гори... І став молитися... Захотілося йому пити, а від Дніпра одійшов далеченько. Спустився до кучугур в ліс, копнув під деревом – і полилася вода... Обіклав він ту криницю камінням і сказав – Буде колись з неї пити мир хрещений... Пішов тоді до каючка, сів і помахав веслом на порогі». А потомственный запорожець Василь Джерелівський і через сто літ після зруйнування Січ (1885 р.) також пов'язував відому на Запорозжжі криницю зі цим святим Апостолом та козацькими часами: «виколав якийсь пустельник Андрій Первозваний. У давні часи тут були пущі великі, і він собі молився. Потім на Лисій Горі жили запорожці, жив там і мій батько, а потім почув, що степ став панським, то й перебрався на Великий Луг»²³.

Суворі умови життя на прикордонні, небезпека ворожих нападів та воєнних походів сприяли формуванню глибоких релігійних почуттів у козацькому середовищі. Як говорили в народі: «На війні та на морі невір'ючих не буває», а тому люди підкреслювали, що козаки: «Більш усього молилися, як на війну йшли»²⁴. Хоча ж ці самі похідні умови не давали можливості більшості козаків вникати у тонкощі богослов'я та регулярно впродовж року відвідувати козацькі церкви. Тому більшість

²² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Кн.2. – С. 1010; Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997. – С. 11-12; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 259; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 76–77, 113.

²³ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжя // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 31–33.

²⁴ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУ ім. В.Вернадського. ІР). – Ф. 209. – № 3. – Арх. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – Документи. – № 14 // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 594.

релігійних відправ запорожці проводили до початку походу та по його завершенні, а в експедиціях «сповідувалися Богу, Чорному морю та своєму отаманові кошовому». Хоча в джерелах є згадки й про пересувні похідні козацькі церкви. Особливо перед далекими небезпечними походами згідно козацького звичаю слід було спокутувати й висповідати свої гріхи та усердно молитися в церкві. Бо в протилежному разі на небагочестивців могла чекати розплата. Вказану світоглядну рису зафіксували українські козацькі псалми, пісні та думи в яких козаки саме гріховним життям та непошаною до церковних звичаїв пояснювали свою гибель: «Ой, не есть то нас, братця, гостра шабля порубала, / Ні бистра куля постріляла, / А есть то нас отцева й матчина молитва скарала. / Що як ми у в охотне військо виступали, / З отцем, із маткою прощення не приймали, / Близьких сусід з хліба-солі збавляли, / Мимо церков їхали, мимо святу ю субору шапок не зди́мали, / І на собі хреста не покладали. / То тим-то ми своє щастя й долю потеряли».

Подібні пояснення знаходимо і в інших думках («Буря на морі», «Олексій Попович»), епічні розповіді яких виокремлюють гріх (в християнському значенні) як основну передумову виникнення смертельної небезпеки: «Це ж то нас, браття, не сильна морська хвиля затопляє, / Се то отцева молитва і материна / Нас видимо карає.../То тоже ми собі превелику гордость мали: /Проти Божих церков їджали. /Шличків із голов не зіймали, /На своє лице хреста не клали, /Милосердного Творця на поміч не призывали.../ Кров християнську проливали!»²⁵.

Думи чітко зафіксували не стільки стадійну ієрархію козацьких чеснот (де матір і родинне коло мають високу цінність), а й загалом широкий їх перелік. Хоча означені в думках козацькі «гріхи» швидше носять не стільки порушення норм родової моралі скільки християнських заповідей («люби ближнього свого, як самого себе», «шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі», «благословлю відвідує храм Божий і молитовно звертайся до Господа»). Особливо це помітно коли прикладати вказану етнопсихологічну категорію українського ідеального героя до історичних реалій запорозького козацтва, з його ігноруванням родинного життя й возвеличенням ролі козацького товариства та християнських чеснот. Навіть у XIX ст. нащадки запорожців так описували попереднє козацьке життя Запорожжя: «У тих хто жив сім'ями, були хати, тільки жонатих не багато було. У куренях і хатах в кожного боги [ікони], найбільше Микола або Покрова, а по стінах – рушніці, пістолі, списи і жердки з одже»²⁶. Культове призначення мали також і речі домашнього інтер'єру запорожців. Як зазначали

²⁵ Сперанский М. Южно-русская песня и современные её носители (по поводу бандуриста Т.М. Пархоменко). – К., 1904. – С. 41; Украинские народные думы. – М., 1972. – С. 243, 352; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 164–166, 268–269.

²⁶ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорожжя. – С. 53.

дослідники, і в кінці XVIII ст. були «на острові Хортиця живі сліди запорозьких куренів... над озером Домахою, стояла запорозька хата... в хаті стояв великий дубовий стіл, на якому був вирізаний хрест, в одному кутку стола була просвердлена дірка для свічки; піч звичайна селянська, вікна невеликі з віконницями»²⁷. Тож козацька оселя вповні була типологічно споріднена з традиційною українською хатою у якій стіл у красному кутку під іконами виконував сакральну роль алтарного престолу (функціонально і за оздобленням) аналогічного церковному.

За козацькою традицією в разі крайньої небезпеки на морі чи суходолі годилося промовляти спасительні молитви та обіцяти християнське подвижництво. Тому, вцілівши у небезпеці, козаки виконували свої клятви: замовляли церковні молебні, робили щедрі внески коштовностями й грішми на користь храмів, як паломники відвідували Самарський, Трахтемирівський, Нехворощанський, Межигірський монастирі і, особливо, «богоспасаємий град Київ», щоб «поклонитися Києво-Печерських святих отців мощам». Хоча після Андрусівського перемир'я 1667 р., коли Київ набув прикордонного статусу і в ньому розташувався російський гарнізон, запорожцям все складніше було долати сторожові застави, спротив московських воєвод та спроби українських гетьманів (І.Самойловича (1672-1687) й І.Мазепи (1687-1709)) відмежувати й ізолювати Запорожжя. Саме в 1680, 1688 та 1692 рр. в Україні було обмежено проїзд в Пониззя Дніпра. Але навіть за таких обставин, коли суворість заборонних норм спадала (через замирення на татарському порубіжжі, згасання епідемій тощо), запорожці традиційно зазвичай весною й осінню прямували на прощу до святих місць (у мирний час бувало двічі на рік: напередодні Різдвяного та Великого постів.). І на цьому наголошували у 1689 р. запорожці на чолі із генеральним суддею Я.Крилевським, котрі йшли до Києва «за обітницею своєю для поклоніння святим місцям»²⁸. У подальшому не змогли завадити такому козацькому подвижництву навіть зруйнування Запорозької Січі у 1709 р. російськими військами, офіційні заборони (1709, 1715, 1716, 1725 рр.) запорожцям переходити Гетьманщиною та обов'язкова для паломників наявність листів (пізніше паспортів) у яких робилися помітки про напрям та хронологію їхнього пересування. Зокрема, у 1758 р. (25 липня) кошовий отаман Григорій Федоров (Лантух) занотував, що даного документу «пред'явники Війська Запорозького Низового козаки Рогівського куреня Лаврін М'якенький та Семен Кабакомист в богоспасаємий град Київ по обітниці для поклоніння і на послух в монастир де забажають із терміном до 20 дня липня 1759 р. відпущені». Та й сам отаман Г.Федоров (був великим авторитетом у запорожців і на п'ять термінів

²⁷Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі//Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 101 – 102.

²⁸ Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 128 – 129.

обирався кошовим у Січі (1755-1756,1758,1761,1763 pp.)), як оповідалося у народних переказах, «дуже богобоязний був чоловік: усе їздив на прощу погородах»²⁹.

Загалом козацьким звичаєм годилося третю частину здобичі «від усякого меча і весла» передавати християнським обителям. Як співали українські кобзарі: «Срібло, злото на три частини паювали: /Першу часть брали, на церкви покладали, /На Святого Межигірського Спаса, /На Трахтемирівський монастир, / На Святую січову Покрову давали, – /Которі давнім козацьким скарбом будували, /Щоб за їх, вставаючи і лягаючи, / Милосердного Бога благали»³⁰.

Часто козаки відписували монастирям та церквам України чималі кошти за заповітами. Так, за підрахунками дослідників, у 1771 р. згадувалося 373 крб. 40 коп. «відказаних на монастир [Киево-Межигірський Спасо-Преображенський. – А.Г.] після смерті різних козаків запорозьких». А у 1772 р. із усіх прибутків означеної обителі (2722 крб. 17 коп.) загальні надходження із Запорожжя становили їх левову частку: 2447 крб. 50 коп., 34 червінці, 910 рун вовни, 60 бочок оселедців та в'яленої риби (72 голови). Наступного 1773 р. Січ була надіслала до Межигір'я 800 рун вовни, 2000 коропів, 72 риби в'яленої, 30 пудів осетрової ікри, 1020 пудів солі³¹.

Окрім подавань на місцеві храми та віддалені дружні запорожцям обителі, насельники Запорожжя не скупилися на милостиню, яку збирали в Січі та зимівниках ченці з усіх усюд, яким рядовики подавали по кілька копійок (як правило, від 1 й до 10 коп), а старшина по кілька рублів (до 10 і більше). Поважне ставлення запорожців до священнослужителів та їхня щедрість, як магнітом притягували до Січі таких паломників, тому в часі християнських свят та ярмарків люди казали: «а прошаков як Бог зродив зо всего света». Особливо багато вірян приходило до Січі на свято Покрови (14 жовтня), а до Самарської обителі на Миколи Весняного (22 травня) та на Яблучного Спаса (19 серпня)³².

За певних обставин запорожці ставали світськими послушниками або несли іночеський послух при монастирях, які тривалий час щедро обдаровувалися українським козацтвом. Терміни прощі та послуху могли обмежуватися одним із чотирьох християнських постів, тривати кілька місяців, а то й рік. А для тих козаків, які твердо вирішували прийняти чернечий постриг, монастирський послух міг тривати роками й десятиліттями. У початковий період існування Нової Січі російська влада взялася

²⁹Там само. – С.129.

³⁰ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 214.

³¹ Герасименко Н.О. До історії Межигір'я //УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 94; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького.- С. 93.

* Датування тут і надалі вказане за, так званим, новим стилем.

³² Левицький О. Переписка с Запорожцем (1763-1765) // Чтения ИОНА. – 1904/1905. – Кн.18. – Вып.3. – Отд.3. – С. 33; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 95, 99.

обмежувати потік запорожців, бажаючих прийняти чернечий постриг, мотивуючи це тим, щоб не ослабла військова служба на Запорозжжі. Тому 8 серпня 1734 р. «височайшим» указом було заборонено настоятелям монастирів та окремих храмів висвячувати козаків та їхніх синів без письмової згоди січової, полкової та генеральної старшини України. А у тих новонабутих священнослужителів та монахів, які полишили козацьку службу без заміни їх рівноцінними нащадками, могли навіть забирати земельні маєстності й передавати тим хто реально ніс військову службу. Окрім того російська влада у даний період також намагалася обмежувати видачу дозволів на постриг козаків через розпорядчі приписи верховної церковної установи – Синоду. А тому з другої половини 30-х років XVIII ст. чекати позитивного рішення на право прийняти священницький чи чернечий сан козакам доводилося тривалі періоди часу. Як це було із запорожцем Яковом Носом, який, і після десятилітнього усердного послушництва в Самарському Пустельно-Микільському монастирі, все чекав і неустанно допитувався у настоятеля про час свого чернечого постригу. Таку ж складну процедуру й повторні перевірки проходили у 1772 р. шестеро вихідців із козацького стану (один походив із самої Січі), які прагнули постригу у Межигірському монастирі. Через це відсоток українських козаків у середовищі священнослужителів загалом був невеликим. Зокрема, за даними дослідників, в окремі періоди вони становили щонайбільше 20% у Межигір'ї, а ченці-запорожці взагалі були поодиноким явищем у цій обителі (три монахи за десятиліття), хоча Межигірський і вважався військовим монастирем. Під кінець існування Запорозької Січі межигірські архимандрити все більше перебирали на себе наглядацькі функції та систематично доповідали російським властям про приїзд/перебування запорожців у Межигір'ї та справи на Запорозжжі, а січовики, бувало, випроваджували із Січі нерадивих представників межигірської братії нав'язаних Кошу настоятелями монастиря. Врешті решт у передостанній рік існування Запорозької Січі (1774) січовий архимандрит переходить з-під тривалої підлеглості межигірським ієрархам у повне підпорядкування митрополитів київських. А сам Межигірський монастир припинив тісний із козацтвом період свого існування у 1786 р. Про участь українського козацтва у житті інших київських монастирів відомостей небагато, а тому твердити про широке залучення козацтва та, особливо, запорожців до іночеського й чернечого послуху у цих монастирях немає достатніх підстав. Хоча відомо, що впродовж усього XVIII ст. наповнюваність київських обителей була досить високою і стабільною попри лихоліття та епідемії (відомо, що від чуми 1770 р. в Софійському монастирі Києва померло близько 50 чолові). А в останній рік існування Запорозької Січі (1775) у тому ж Софійському монастирі вже налічувалося

54 ченці, у Пустельно-Микільському – 45, у Михайлівському Золотоверхому – 35, у Братському та Видубицькому – близько трьох десятків у кожному, у Кирилівському – близько двох десятків тощо³³. Мале представництво козаків у чернечому середовищі Києва могло загалом пояснюватися тим, що із київських обителів ченців у великій кількості переводили для служіння на власне російські землі і тому церковні ієрархи Російської імперії ретельно слідкували за походженням чернечої братії та священства. Звичайно, козацьке минуле таких священнослужителів не було бажаним.

Запорожці загалом вважали, що окрім використання монастирських практик досягти «християнського спасіння» також можна і в Січі. При цьому твердилося, що Запорозька Січ завдяки своєму справедливому укладу часто є більш сприятливим місцем для духовного вдосконалення аніж будь-яке інше. Тому чесність та відкритість січового товариства неодноразово викликала повагу та здивування навіть у монастирської братії. Про що свідчить один із народних переказів про приїзд представника Січі в Києво-Печерську лавру із великою сумою грошей для церковного іконостасу: «Приїхав той козак у Київ, прийшов до головної Печерської церкви... підійшов до того архимандрита, узяв обома руками благословення та потім витяг із кишені папер [з грішми]... Нема на тому папері ні підпису, ні печатки. Архимандрит узяв у руки та й пита: «Що це таке?» – «Та це Батько Кошовий прислав вам двадцять тисяч карбованців на построння каністаса [іконостаса] у головній Печерській церкві». – «Еге, таж як же у вас на Січі просто! Така велика сума та й не запечатувана та ще й без підпису!» – «Та, нам отче, і писати ніколи. Та й нащо? Між нашим товариством крадіжки не бува». – «Добрі у вас звичаї! Це й нам треба у вас перенімати!»³⁴.

Ті запорожці, які доживали до старших літ, «під старість у монастир йшли». Вони, як правило, відбували до традиційних «козацьких» монастирів де, у випадку смерті, їх захоронювали на монастирських кладовищах. Зокрема, у 1768 р. на київському подвір'ї Межигірського монастиря, що було на Подолі згадувалася новозбудована (коштом військового судді Василя Тимофійовича) церква цілителя і великомученика Пантелеймона: «от Коша еже часто бывають... знатные старые козаки, и имеют де квартиру и отдых в...

³³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – СПб., 1830. – № 6613, 6724; Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 555; Яременко М. Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721-1740 рр.): спроба колективного портрета // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 45-47; Кузьмук О.С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція та взаємовідносини. – К., 2006. – С. 64; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 86-87, 98; Яременко М.В. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С. 29-30, 211-245; Иеромонах Тихон (Васильев). О монашестве в Малороссии в XVIII веке в контексте секулярной политики российских императоров [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoslavie.ru/arhiv/36015.htm#_ftn24.

³⁴ НБУ ім. В.Вернадського. ІР. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церкв. – № 14. – С. 594.

подворья монастырском, с которым де бывают иногда немощны... без треб христианских умирают»³⁵. Те ж сповіщалося про Самарський Пустельно-Микільський монастир, в якому у 80-90-х роках XVIII ст. доживали віку кілька козацьких старшин та колишній кошовий отаман (очолював Кіш у 1764 р.) Пилип Федорович (Пилипенко), який і помер в обителі у віці 101 р.³⁶

Ті ж із козаків, хто залишався віку вікувати на Запорозжжі, в старості часто вдавалися до суворого спокутування життєвих гріхів та безнастанних молитов. Як згадував 88-літній М. Джигир: «Ще жив тут запорожець Дем'ян Гужва. У ньому було 12 пудів (близько 200 кг) ваги, і був він превеликий силач. Зістарівся дід і перед смертю, було все плаче». А на запитання людей про причини своєї туги козак відповідав: «Тому я плачу, що душа загибша... Я, каже, на своєму віку убив і замучив чоловік з півсотні нагайців... Адже ж і вони люди!.. Погані були звичаї у бусурманів... Було, піймають нашого брата і... розіпнуть козака... За це ж і ми не давали бусурманам спуску». Як бачимо, навіть очевидні, нібито справедливі, підстави для вимушеної жорстокості у протистоянні з кочовою цивілізацією, не використовувалися козацтвом для самовиправдання, а тому й за такі, здавалося б, не цілком очевидні гріхи молодечого звиязтва запорожці вважали за необхідне нести спокуту. На старості літ вони намагалися висповідатися й виговоритися перед людьми, тому Д. Гужва продовжував свою оповідь: «Як згадаю молоді літа, то аж мороз поза шкірою йде: в тій крові, що я пролив, пірнув би з головою й утопився... Полягло багато душ і від мого канчука... Як згадаю це все, то мені і шкода, і страшно, бо **прийдеться Богу давати одвіт**». Окрім того, для спокути своїх гріховних діянь, запорожці безнастанно й щиросердно молилися, як удома так і в храмах. Тому про згаданого козака Д. Гужву люди оповідали: «Було, з полудня як почне дід молитися, то молитесь всю ніч і всю ніч гірко плаче. Плаче, було, та молитесь в церкві. Як помер дід, на горищі зостався його канчук. Страшно було і глянути»³⁷.

Вагомим фактором, яким у старості запорожці виправдовували свої «бойові гріхи», скоєні у боротьбі супроти нападників, був саме християнський: «Це справа негарна, але і біда невелика, це нехристи, і вони не один раз добрих християн ображали», – казали козаки про своїх супротивників. Хоча, тим не менше, й за такі провини козаки готові були нести передсмертну спокуту, мовлячи про своїх товаришів: «да і він покався, хворів кріпко [тобто

³⁵ НБУ ім. В.Вернадського. ІР. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450 – 451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594; Його ж. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 87.

³⁶ Гавриил (Розанов). Историческая Записка о Пустынно Николаевском Самарском монастыре. – Одесса, 1838. – С.65; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького. – С. 98.

³⁷ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 50 – 51.

страждав/спокутував. – А.Г.], молився старанно, захищав церкву Божу... Бог пробачить його гріхи»³⁸.

За померлими й загиблими побратимами у січовиків годилося справляти заупокійні поминальні панахиди сорокаусти, а імена останніх сотнями записувати у церковні пам'яники та синодики. Зокрема, у синодику Нехворощанського монастиря у 1714 р. містилося 700 козацьких імен. Відомості про козацькі цвинтарі фіксувалися й через сто літ після зруйнування Запорозької Січі. Зокрема, у 70-х роках XIX ст. Я.П.Новицький писав, що на острові Хортиця: «Запорозьких кладовищ чотири: одне понад Савутиною балкою з південно-східної сторони, друге на північно-західному кінці острова, понад кручами сивого Дніпра, а інші двоє, найбільш з західної сторони, поблизу балки Куцої та перевозу через Старий Дніпро»³⁹. Також згадувалися козацькі цвинтарі у Великому Лузі де жили брати Канцибери: «Силачі були великі! Один з них жив сімейством, мав велику хату, а біля його попелища (кишла) було і **запорозьке кладовище**. Тепер [у XIX ст. – А.Г.] від того кишла і кладовища не залишилося і сліду – змив Дніпро»⁴⁰.

Окрім традиційного поховального християнського обряду, як писав французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер: «Запорозькі й українські козаки мали звичай насипати кургани, або пагорби, щоб ховати в них тих, хто чимось відзначився. І якщо хто-небудь загинув у бою за батьківщину, то йому споруджують такий самий мавзолей, навіть коли його тіло не було знайдене»⁴¹. Сакральню-мілітарним додатком до християнської поховальної обрядовості у запорожців було також салютування з вогнепальної зброї, особливо при похоронах авторитетних та старійших козаків: «які після смерті користувалися такою почесною, що при їх похованні, один раз стріляли з гармат, а з дрібнішої зброї більше ніж за іншими простими козаками»⁴². В особливих умовах, коли поблизу не було священників, або коли останні не могли (не бажали) прибути на похорон (через небезпеку, епідемію тощо), самі козаки ставали «за потреби попами, коли померлого без попа хоронили самі, особливо в часі зарази, по їхньому чуми, яка на Запоріжжі трапляється чотири рази на рік». Згодом, щоправда, християнський поховальний обряд стосовно таких захоронень все ж здійснювався у повному обсязі, але очевидці

³⁸ Похорони запорожця в 1772 году // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43-47.

³⁹ Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – С. 106.

⁴⁰ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжя. – С. 49-50.

⁴¹ Верба І.В. «Помяни» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. Київ, 24-25.X.1995. – К., 1996. – С. 204-210; Эварницкий Д.И. Запорожье а остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 107; Шерер Ж.-Б. Аполис Малоросії, або історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії. – С. 68-69.

⁴² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 342 – 363; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – С.183; Мышецкий С.И. История о казаках Запорожских. – С. 43.

відзначали й ту обставину, що коли священник «як тільки відправить похорон і запечатає труну, то вони [запорожці], пом'янувши горілкою замість куті... насипають більшу чи меншу могилау за знатністю покійного»⁴³.

У звичаях запорозького товариства було виховання поважного ставлення до священнослужителів київської митрополії, Києво-Межигірського ставропігіального монастиря (тісні відносини з яким фіксуються вже з періоду Чортомлицької Січі), інших українських та молдавських обителей, а також грецького духовництва. Козацтво шанобливо вітало на землях Війська Запорозького різноманітних церковних ієрархів та саме регулярно відбувало на прощу до Києво-Печерського, Межигірського, Мотронинського, Самарського, Трахтемирівського, Нехворощанського, Лебединського та інших монастирів, а також на Афон, відправляло дари до храму Гроба Господнього в Єрусалимі.

З піднесенням на Запорожжі приймали священнослужителів Межигірського монастиря, особливо в часи Нової Січі (1734-1775), коли остання визнала над собою верховенство цієї обителі у духовних справах. Дослідники нарахували десятьох присланих за цей період із Межигір'я головних січових ієромонахів, яких статусно величали начальниками січових церков (від першого Павла Маркевича (1735-1736) і до останнього Володимира Сокальського, який обіймав цю почесну посаду, або, як казала братія, ніс цей послух, двічі (1760-1762, 1767-1774)). З часом «штат» начальника січових церков зростав і коливався від 5-8 до 12-16 осіб, а в окремі роки до понад 20 священнослужителів (ієромонахів, ієродияконів, монахів тощо). Останні поряд із церковними служителями (пономарями, кухарями, помічниками), яких набирали із числа благочестивих запорожців, проживали осібною двором за січовими укріпленнями. Таку ж окрему дільницю для духовних осіб в Січі поряд із межигірцями мали й представники Софії київської⁴⁴. Попри значний авторитет в Січі київських митрополитів та межигірських архимандритів, більшість церковних справ на Запоріжжі залишалися у віданні Коша аж до останніх часів існування Запорозької Січі. А священство та церковні служителі могли посісти свої посади та отримати приходи на Запорожжі, лише склавши присягу на вірність Кошу запорозькому. Така автономність січового церковного устрою викликала роздратування як у вищих церковних ієрархів, так і у

⁴³ Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь. – С. 49-50.

⁴⁴ Андриевский А.А. Материалы, касающиеся запорожцев (1715-1774 г.) // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 654-655; Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь. – С. 7-10; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 1317; Ленченко В. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28-30; Ставропігія Києво-Межигірського монастиря: спроба компаративного аналізу // Просемінарії: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 165-191; Кузьмук О. Начальники січових церков. – С. 566-579.

російської влади загалом. Тому останні всіляко намагалися взяти під свій повний контроль церковне життя на Запорозжжі. І таке протистояння тривало практично до зруйнування Січі в 1775 р. Адже відомо, що в часі російсько-турецької війни 1768-1774 рр. керівництво Коша не бажало навіть тимчасово перепідпорядкувати своїх ієромонахів (які брали участь у військовій виправі) у пряму підлеглість обервсвятеннику всієї російської армії⁴⁵.

Межигірській братії козаки впевнено доручали січові Богослужіння: «ми все військо, бачачи через час немалий отців межигірських київських житіє чернецьке пристойне, спільнотне і чин їхній монастирський похвали гідний, до спасіння людей корисний, привітний і краєлюбний... дозволили те, аби церква Святої Покрови наша Запорозька і вся парафія при них завше була»⁴⁶. Окрім того, січовики цінували і високу освіченість ченців, а тому запрошували окремих із них персонально, як це було із ієромонахом Германом тієї ж обителі: «а він такого хорошого вчення, що може й проповіді говорити» (1773 р.). Натомість неблагочестивих служителів козакам часом доводилося усмирати, як це робив осавул Сидір Білий у 1768 р., який дізнався, що «ієромонах... Неофіт, який виїхав із Єрусалимських країв» на землях Запорозжжя «вже більше двох літ проживає і... себе у безнастанному великому пияцтві, а святі мощі в недбалстві тримає». Тому цього неблагочестивця було поміщено «доки протверезіє, під нагляд, а святі мощі у Новоселицьку церкву велів узяти»⁴⁷.

Призвичаєння запорозької спільноти до насиченого релігійного життя значно впливало на свідомість новоприбульців (а серед них були різні, часом і кримінальні особи) сприяло духовному зростанню козацтва, яке вже по іншому починало дивитися на свою боротьбу, а саме як на захист християнської цивілізації. А тому, закликаючи новобранців у Січ, козаки підкреслювали саме цей аспект своєї жертковності: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий перетерпіти всілякі муки за Святий Хрест, хто не боїться смерті – приставай до нас. Не слід боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя»⁴⁸. Цікаво, що й після ліквідації Запорозької Січі та у XIX ст. в українських народних думках було зацентровано увагу саме на козацькій мужності й самопожертві. Дослідники досить образно відзначали дану обставину: «страждання набирає в думках високого релігійного звучання... Саме те, що козаки страждали й гинули на війні, було сутогосп. життєм святих... Саме через цей наголос на стражданнях

⁴⁵ Прохоренко М. Церковне звичаєве право запорозьких козаків//Історія відродження сучасного запорозького козацтва: Зб. наук. ст. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – С. 8-12.

⁴⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – С. 256-261; Скальковський А.О. Історія Нової Січі – С. 111, 114, 119.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Андрианов П. Славное низовое запорозское войско. Исторический очерк. – Одесса, 1910. – С. 29.

козаки виступали в думах ніби в мантиях християнських мучеників: із звичайних людей вони перетворювалися на святих»⁴⁹.

Чимало запорожців ставало високодуховними ревнителями й подвижниками християнської віри, які своїм коштом зводили храми, облаштовували каплиці і скити у козацьких зимівниках, ставали священнослужителями й відлюдниками в прибережних печерах і плавнях. Про таких українці говорили: «Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харомаркаєм, а як стане на схід, то далеко чуть, що молитися. І не такі молитви, як у нас, а старинні козацькі і все про Миколу [Божого Угодника] та про Покрову»⁵⁰.

Важливо відзначити, що окрім християнських культових споруд, для своїх молитов запорожці часто використовували й відомі з давньоруських часів місця святилищ-жертвників. На Запорозжжі таким було місце поблизу могутнього дуба на Хортиці, яке ще у Х ст. згадував візантійський імператор Костянтин Багрянородний⁵¹. У козацьку добу, як зазначали дослідники: «багатовіковий дуб був місцем, де збиралися запорожці, де також збиралася біля святого дуба козацька рада... під дубом лунали запорозькі молитви... В 1775 році, після свята Трійці, запорожці в останній раз віддали шану святому дубові... лилися тут сльози козацькі, коли вони, прощаючись, розходились у всі кінці»⁵². А ще через століття (1871 р.) не стало й цього сакрального символу Війська Запорозького. Але хортицький велетень не був єдиним священним деревом на Запорозжжі. Нащадки запорожців згадували й у ХІХ ст. старовинні перекази про численні запорозькі дуби⁵³. Тож священні дуби Запорозжжя разом із давніми могилами витворювали цілісні сакральні комплекси, які, перебуваючи на рубежах козацьких володінь, не лише чітко відмежовували останні, але й слугували сакральними оберегами від проникнення чужого й чужинців.

У певних випадках місце навколо ритуального дуба слугувало як церковний престол для здійснення християнських обрядодій. Такої традиції продовжували дотримуватися на Запорозжжі й у ХІХ ст. Зокрема, у Великому Лузі в 30-х роках «коло великого городища і в плавнях Матлаша [Міклашевського] жило багато панських втікачів... Був у них і свій піп, з утікачів. Було, як женить хто сина або віддає заміж доньку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих навкруг дуба, тричі проспівася «Отче наш» - от і все вінчання»⁵⁴.

⁴⁹ Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи // Родовід. – 1993. – №6. – С. 29; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – С. 267.

⁵⁰ Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004. – С. 200; Савур-Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К., 1990. – С. 193.

⁵¹ Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 82.

⁵² Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – С. 106.

⁵³ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 59 – 60.

⁵⁴ Там само. – С. 57-58.

Загалом на Запорозжжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю й витворилася своєрідна козацько-православна культура. Як і решта українців козаки постували (піст звався «тоща») чотири рази на рік під час основних християнських постів – Петрівського, Успенського, Пилипівського і Великого. Запорозькі «превеликі постники» часто дотримувалися суворого посту за чернечим статутом Межигірського монастиря, а тому на першому тижні посту зовсім не вживали вареної й гарячої їжі. А коли одного разу чернець Леонід запитав у січовиків чому так рано вдарили у дзвони до обідні у першу суботу Великого посту, то підпономар пояснив це тим, що козацьке товариство піклується про тих «спасенників», які не вживали їжі з понеділка (тобто п'ять діб) щоб ті могли раніше прийняти трапезу⁵⁵.

Однією із основних християнських обрядодій на Запорозжжі у часі посту було не лише утримування від скоромної їжі, але й церковна сповідь та причастя, які набували масового характеру. Зокрема згадувалося, що у 1755 р. у Микитинській церкві лише за два перші тижні Великого посту причастилося близько 5,5 тис. прихожан. По завершенні посту за козацьким звичаєм годилося розговорітися пасками й крашанками, інколи сюди додавалися варені раки. У пізніших оповідях про запорожців говорилося, що «вони постили і говіли, під Великдень і паски святили, під Хрещення кутю варили і узвар робили». Проте деякі дослідники приводили й інші висловлювання запорожців, які свідчили про те, що козаки хоча й дотримувалися церковних приписів, та все ж і не відкидали заради них своїх звичок. Так, Д.І.Яворницький з цього приводу писав: «принесе запорожець на Великдень паску з церкви, поставить її на стіл, а сам хутчіш за люльку – Нумо, синки, беріться за люльки, нехай паска постоїть, а поросятка кат не візьме»⁵⁶.

Спадкоємці українських козаків й через десятиліття після зруйнування Січі згадували особливості їхнього харчування та дотримання посту: «Запорозжжі жили не так, як ми: хліба у них не водилося, а варили саламаху з борошна і їли з медом або з салом. В піст не погибали: риба і тузлук в кожного були невиводно»⁵⁷.

Особливо благочестиві козаки перед Великим (Пасхальним) постом відправлялися на Сирному тижні на прощу до монастирів і там проводили увесь піст-тощу за чернечим статутом. Цікаво зазначити, що козацька звичаєво-правова культура чітко субординувалася із православним календарем і тому запорожці під Великий піст вводили мораторій на розслідування будь-яких (окрім нагальних) злочинів та страту злочинців: «в нинішні пісні дні першої

⁵⁵ Яворницький Д.І. Две поездки в Запорожскую Сечь. – С. 4, 35-36.

⁵⁶ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 237; Андриєвський А.А. Матеріали, касаючісся запорожцєв (1715-1774 г.). – С. 620; Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 81.

⁵⁷ Андриєвський А.А. Матеріали, касаючісся запорожцєв (1715-1774 г.). – С. 620; Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжжя. – С. 81.

септиміні щодо того вбивства насилья чинити не слід». У подібних випадках згідно, козацького права діяла так звана тимчасова порука, коли запідозрених у злочинах товаришів віддавали під нагляд родичів у зв'язку з суворими приписами церковного календаря (приміром у піст, коли не годилося чинити допит чи карати злочинця)⁵⁸.

На богомілля до церкви козаки заходили зі зброєю, стаючи згідно традиційно заведеного порядку. Для старшини і стариків у храмі були відведені спеціальні місця «бокуни» де, інколи, ставили лавки й стільці для сидіння. Запорожці чинно вислуховували Богослужіння, а під час читання Євангелія стояли струнко, тримаючись за ефес шаблі, яку годилося трохи вийняти із піхов, що символізувало рішучість у захисті християнства й освячення зброї. Культове ставлення до зброї надавало козацьким церковним звичаям військового забарвлення. Так в Надвечір'я Богоявлення (18.01) та саме Водохреще (19.01) (після освячення йорданських ополоні), на Великдень (Паску) та Покрову (14.10) – січове храмове свято, у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів, а під час хрещення хлопчиків у купіль додавалося трохи пороху⁵⁹. Так само в козацьких оселях поряд з іконами висіли «по стінах та стелях рушніці, пістолі, списи».

При похоронах козак лежав на лавці у повному бойовому спорядженні, а на домовину клали шаблю та козацьку шапку. Коли запорожці несли відспівувати до церкви, то за ним вели й бойового коня у повному спорядженні (з пістолями та іншою зброєю). У тих випадках коли значних козацьких керманічів хоронили в (збудованих ними ж) церквах, то надгробки й корогви в таких місцях теж відображали колоритний мілітарний характер. Так було із суботівськими похованнями гетьмана Б.Хмельницького в Іллінській «Богдановій» церкві та місцем захоронення його сина Тимоша в Михайлівському храмі того ж Суботова. Про «гробовець Тимофія» Павло Алепський писав: «над ним їх [українським] звичаєм висить велика корогва, а на ній зображено дуже подібний портрет героя – верхи на коні, з мечем в правій руці, з булавою в лівій, і перед ним Молдавія – країна яку він збирається завоювати. Від цієї картини сльози котилися»⁶⁰. Традиція виготовлення похоронних козацьких хоругв прийшла в Україну із Польщі у XVI ст., але лише українське козацтво запровадило традицію зображати на них героїчні кінні портрети (з верхником на коні) та історичні сюжети зв'язати старшин-небіжчиків. Саме такою була також і хоругва гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, який помер від поранення 10 березня 1622 р. і був похований у Києво-Братському монастирі. Такі

⁵⁸ Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С. 136.

⁵⁹ Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – С. 6-11.

⁶⁰ Похорони запорожця в 1772 году. – С. 43-48; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн.2. – С. 1010.

похоронні хоругви загалом були дорогими витворами спеціальних майстрів, адже виготовлялися із пишних шовкових тканин, оздоблених золотом і розтороками.

Попри високий рівень козацького православ'я, окремі запорожці все ж могли відвідувати богослужіння не завжди на тверезу голову і, бувало, часто зберігали різноманітні вірування та забобони. Зокрема, згадували окремі зловіщі прикмети напередодні зруйнування Січі: «За запорозького уряду багато водилося пугачів... на Дніпрі, а ще більше на Великому Лузі. За рік перед тим, кажуть, як зруйновано Запорожжя, пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули і свою, бо як пішла земля в розділ, то стали рубати ліс, і пугачам місця не стало». А вже коли «московське військо опинилося біля Січі», то спостерігалася інша оказія: «Кошовий пішов у церкву, а за ним поплелася собачка і собі туди... Побачили козаки і кажуть – Е, братці, це не перед добром: зрада!». Інші ж респонденти об'єднували всі прикмети в одну канву: «Перед руйнуванням Січі кошовий Калниш[євський] збирався на богомілля до Києва, а перед тим у Січі стали вити собаки, виють та й виють щоночі! А далі як підняли пугачі... Сумно стало козакам... Раз, у неділю, пішов Калниш[євський] у церкву, а за ним слідком невеличке шаш [собака. – А.Г.]. – Ой, не перед добром, братці, собака в церкву вскочила, – обізвалися козаки... Стали виганяти собачку – нічого не вдіють, куди кошовий туди і вона. Не вистояв кошовий обідні, пішов додому (Це вважалося недобрим знаком. – А.Г.). Через стільки там днів – де не взялося московське військо!»⁶¹.

За козацьким звичаєм січова церква була не лише духовним, але й самоврядним осередком де відбувалися козацькі ради, обрання кошового отамана и старшини, приведення їх до присяги, освячувалися союзи козаків-побратимів, проводився прийом високоповажних гостей, оголошувалися судові вироки, зберігалися козацькі реліквії та військові клейноди. А найважливіші ради козаків співвідносилися з основними православними святами: найголовнішими вважалися Новорічно-Різдвяна, Великодня та Покровська ради, коли зранку козаки, відслуживши церковні молебні та пообідавши, приступали до вирішення насущних проблем січового життя⁶².

⁶¹ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорожжя. – С. 55, 78-80.

⁶² Див.: Протоієрей В.Черпак. Політична орієнтація гетьмана І.Виговського та вірність благословенню Митрополита Київського та всієї Руси // Конотопська битва 1659 р.: Зб. наук. пр. – К., 1996. – С. 125-128; Здіорук С. Спротив Української Православної Церкви в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Там само. – С. 129-133; Держава, суспільство і церква в Україні у XVII ст.: Матеріали II «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ 1-6.ІІ. 1995. – Львів, 1996. – 197 с.; Кагарлик С. Українські гетьмани і Києво-Печерська Лавра // На чолі козацької держави (До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького). – Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Рівне, 1996. – С. 189-211; Кривошій О. Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорожжя // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запорожжя, 1996. – С. 69 – 71; Панащенко В. Православна церква і монастирі Лівобережної України (друга половина XVII-XVIII ст.) // Середньовічна Україна. – Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 201 – 224.

Іншою важливою умовою перебування козаків у Січі, було дотримання високоморального аскетичного життя, що загалом було доповненням до козацького православ'я. І якщо городові, сільські, волосні, хутірські козаки («сидні», «гніздюки») могли заводити сім'ю, то, прибувши до Коша вони не спілкувалися з жінками, як казали: «лицарю і лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати». За першу ж спробу привести у Січ будь-яку жінку січовики своїм звичаєм могли скарати винуватця аж до смертної кари. Таке строге ставлення до непорочного життя пояснювалося переважно релігійним віруванням та ставило Запорозьку Січ у ряд із європейськими чернечими орденами. Цю обставину відзначив польський історик С. Любеньський (1573-1640): «Релігія безжонців одна, а саме та, яка у виокремленні від Церкви католицької і вселенської константинопольського патріарха схизматичного обряду притримується: за те своє віровизнання вони готові померти»⁶³.

Загалом низові козаки проявляли значну активність по залученні в Січ новобранців, якими могли стати як дорослі чоловіки й юнаки, так і діти (за згодою батьків чи хлопчики-сироти). Самі козаки оповідали схожі історії про свій прихід на Січ. Так Микита Корж характеризував своє перебування в Січі майже як монастирський «послух»: «прожив при батьках до 7 літ, забраний був на виховання своїм хрещеним батьком у Січ де... був я у послуху... як в Січі при курені, так і в зимівнику по господарству»⁶⁴. Однією із важливих передумов вступу до Січі було сповідування претендентом православної християнської віри, визнання основних догматів віри, знання молитов та дотримання постів. Представники інших конфесій зобов'язані були прийняти православ'я як це було у випадках із католиками та протестантами, або заново охреститися в Січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці, як це робили турки, татари, євреї. Важливо відзначити, що вказана традиція залишалася незмінною протягом століть. Бо і в останній період існування Коша Запорозького козаки підкреслювали (1767 р.), що «У Військо Запорозьке із різних націй для проживання і служби малолітніми й зрілих літ люди приходять по прийнятті ними закону греко-руського... записуються в службу й, вивчившись з усіма як слід регули козацької [правил. – А.Г.], живуть»⁶⁵. У подальшому осягненні козацьких звичаїв молодики, джури й козачата в деталях опановували козацьке православ'я, яке пронизувало і повсякденне побутове життя, і військово-лицарську культуру, і засади самоврядування, і правничо-судову діяльність січовиків.

⁶³Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річесполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005. – С. 65 – 66.

⁶⁴Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – С. 144 – 145.

⁶⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С. 77-78; Шевченко Н. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 149-157.

Незмінним правилом козацької спільноти було чинення щоденних молитов (вранішніх і вечірніх, перед початком важливої справи та вживанням їжі тощо) та відвідування січової й багатьох інших церков Запорозжя. Тому не дивно, що й через десятиліття після зруйнування Запорозької Січі в народних переказах про козаків люди постійно підкреслювали їхню глибоку набожність: «Запорожці жили по-божеські, не знали вони ніяких чар; од них і поганого слова не почуєш... Жили вони наче ченці: жінок не торкали, а все воювали та молилися Богу; і молилися добре: знали і «Отче нашу», і «Вірую». Більше усього молилися, як на війну йшли»⁶⁶.

У кожному козацькому курені обов'язково була покуть із святими іконами й лампадкою, а січовики з благоговінням носили натільні хрестики та іконки Богородиці, святого Миколая Чудотворця, Архистратига Божого Михаїла. Найпочесніше місце в Запорозькій Січі займали майдан та січова церква в якій правилися щоденні літургії за православним чернечим чином. На богослужіння зазвичай приходили старшини, старі запорожці та вільні від походів козаки. Очевидці відзначали, що «з-поміж запорозьких звичаїв були й набожні обряди, що стосувалися християнського закону й чеснот, бо серед козаків багато було святобливих, співчутливих до прочан й люблячих ліпоту церковну, а особливо серед старих, які ходили до церкви майже щоденно»⁶⁷. Хоча на загал в своїй більшості запорожці вільно вживали горілку та тютюн (який частіше диміли люльками та рідше нюхали), жартуючи: «Мені з жінкою не возиться / А тютюн та люлька / Козаку в дорозі знадобиться». Було серед них чимало й таких, «що не вживали тютюну... їх дразнили «святими» «святошами», бо вони і горілки не пили... До іншого, було, як увіходиш в хату, то трубки [люльки] не носи, залишай у сінях: у хаті боги [ікони]»⁶⁸. Подібні ж іконостаси-покуті влаштовувалися у кожному курені в Січі над тим місцем де сидів курінний отаман та старшина. Що, на думку священнослужителів, перетворювало козацькі казарми чи їх кутки на келії-каплиці. Хоча на загал віра запорожців у спасительну силу святих ікон не була ідолопоклонною.

Загалом найпоширенішим на Запорозжжі був культ Покрови Пресвятої Богородиці, який символізував і непорочність/безплябність січовиків, і надію на заступництво Божої Матері у захисті християн від ворогів, а в XVIII ст. – від російських зазіхань щодо Запорозьких Вольностей⁶⁹. Що було втілено в козацькій іконописній традиції, коли поряд із Богородицею на образах змальовувалися провідники Війська Запорозького, які, й самі покривалися небесним омовором і, разом з тим, намагалися допомогти Матері Божій підтримувати останній над християнським світом. Саме на одній із таких козацьких ікон початку

⁶⁶ НБУ ім. В.Вернадського. ІР. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 593-594.

⁶⁷ Скальковський А.О. Історія Нової Січі – С. 120.

⁶⁸ Новицький Я.П. Народна пам'ять про Запорозжя. – С. 52-53.

⁶⁹ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). – Запоріжжя, 1998. – С. 112.

70-х рр. XVIII ст. поряд із Богородицею було зображено Святого Миколая й Архистратига Божого Михаїла, а нижче – групу запорожців на чолі з кошовим отаманом П.Калнишевським та писарем І.Глобою, які промовляли: «Молимо, покрий нас чесним твоїм покровом і позбав нас від всякого зла». Загалом на території Війська Запорозького Низового у часи Нової Січі (1734-1775 рр.) було понад десяток культових споруд освятих на честь Покрови Пресвятої Богородиці⁷⁰.

Одним із найшановніших іконописних списків Богородиці у першій половині XVIII ст. на Запорозжжі був чудодійний образ Матері Божої в Новокодацькій церкві Святого Миколая (1711 р.), який, за переказами, уберіг від небезпеки й погибелі місцевих жителів під Перекопом (1739 р.). Після чого до чудотворного образу почалося паломництво жителів Запорозжжя, а прихожани почали залишати в церкві коло ікони привіски з цінних металів у вигляді зцілених частин тіла (така практика зберігалася в даний період у багатьох християнських храмах України). На 1770 р. велелюдне вшанування ікони набуло значних масштабів, а тому настоятель цього храму Федір Фомич сповістив керівництву Коша про чудодійний образ Богородиці. Для полегшення доступу вірян до святині кошовий отаман П.Калнишевський розпорядився поставити чудотворну ікону Матері Божої в спеціальний кіот посеред церкви та виготовив для неї коштовну ризу: «бо чи справді та ікона чудотворна, знати того достеменно ще не можна, адже цього достатньо скрізь є, як від всякої ікони, якщо тільки з вірою від православних прикластися до неї, людині в хворобах її виздоровлення подається». Після зруйнування Запорозької Січі у 1778 р. російське керівництво, яке не визнавало канонічним таке велике пошанування чудодійного образу, попри обурення запорожців наказало вилучити ікону з церкви. І лише 1808 року ієромонаху Йосипу було надано дозвіл перенести Новокодацьку Матір Божу із підсобного приміщення до Самарського Пустельно-Микільського монастиря де вона отримала назву «Самарської Богородиці» та часткове визнання вищих церковних властей як святинія місцевого значення⁷¹.

Окрім того на землях Війська Запорозького Низового відомою була ікона Успіння Пресвятої Богородиці (містила в собі часточки святих мощей), яку в 1763 р. отримав у дар в Софійському монастирі від Київського митрополита Арсенія Могилянського кошовий П.Калнишевський. Після значного пошкодження цього чудесного образу у 1768 р., січова старшина знову випрохала у митрополита Арсенія нову

⁷⁰ Там само. – С.114-115; Плохий С. Покрова Богородиця в Україні // Пам'ятки в Україні. – 1991. – № 5. – С. 32-39; Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750-1751 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 84.

⁷¹ Лыман И.И. Церковный устрій Запорожских Вольностей. – С. 74; Феодосий (Макарьевский). Краткия сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские Епархиальные Ведомости: часть неофициальная. – 1872. – С. 293; Надхин Г.П. Церковные памятники Запорожья. – б.м. и г. – С. 19; Прохоренко М. Церковне звичаєве право запорозьких козаків. – С. 8 – 12.

ікону із святими мощами (всередині) та в срібній оправі, яку було доправлено в Січ у наступному 1769 р. З народних переказів відомо також, що дві коштовні ікони були подаровані Січі від імені архимандрита Києво-Печерської лаври, як благословення товариству за передані запорожцями 20 тис. карбованців на виготовлення головного лаврського іконостасу⁷².

Релігійне забарвлення мали й виїзні колективні засідання військової старшини та церковного начальства Запорозжя, про які свідчать записи в похідних журналах січового архіву (1772, 1774 рр.). Зокрема, у 1772 р. в такий об'їзд виїжджали: кошовий П. Калнишевський, військовий суддя А. Носач, ієрей В. Сокальський та похідна військова канцелярія. Переважна більшість часу у делегації Коша йшла на вирішення важливих справ місцевого товариства. Але незважаючи на похідний стан, новоприбульці козацьким звичаєм обов'язково відвідували вранішні та вечірні богослужіння в місцевих храмах: «ходили... в суботу в церквях на утрєню и на службу. Прежде службы был акафист, а по акафисте пето умиленную песнь «О, всепетая Мати» и другие. А когда акафист совсем совершился, начата... служба Божия»⁷³. Згодом було влаштовано взаємні гостини: «А по службе пан кошевой всех панов и священников... звал и по несколько чарок горелки трактовал... По вечерни ж к иерею Василию вечеряти и в гости до иерея Артема ходил, у коего и певчими был забавлен»⁷⁴. Поряд із старшиною на дозвіллі й рядові запорожці не проминали прийняти по кілька чарок горілки, хоча при цьому, часто над своєю стравою за столом (де була й оковита) вони щиросердно читали «Отче наш» та інші застольні молитви. Тож досить важливо відмітити, що в усіх ділових поїздках старшини й рядових запорожців чи то в межах Запорозьких Вольностей, чи то в далеких виправах козацтво завжди першим ділом відвідувало місцеві сакральні святині й храми. Тому і в наступні часи у народних переказах про запорожців часто згадувалося: «як прийдуть було які з них по ділах чи до Москви, чи до Петенбурха, чи до Києва, то перш усього йдуть по церквях Богу молитися, до мощів прикладатися та подаєніє духовним давати. До церкви вони велике усердіє мали»⁷⁵.

Важливим було й розуміння тягlosti християнської традиції українського козацтва від давньоруських часів. Адже церковні та культурні діячі України ще в першій половині XVII ст. постійно відмічали ту обставину, що українські козаки є не лише спадкоємцями давньоруських воїнів/дружинників, але й нащадками християнської

⁷² НБУ ім. В.Вернадського. IP. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450 – 451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594; Орловский П. Переписка отамана Петра Калнишевского с киевским митрополитом Арсением Могиланским // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 140-142; Кузьмук О.С. Православна традиція Війська Запорозького // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – Т.2. – С. 108 – 113.

⁷³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – С. 179 – 181.

⁷⁴ Там само. – С. 181.

⁷⁵ НБУ ім. В.Вернадського. IP. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450-451; Кузьмук О. Начальники січових церков. – № 14. – С. 594.

традиції Володимирового хрещення Київської держави. Так у тогочасній дисертації Аарона Біверніціуса, захищеній в місті Лешно, про українських козаків писалося, що «в давнину русини такими ж човнами користувалися і на Константинополь воювали, яких вживають сьогоднішні козаки». А у відомій «Протестації» православної ієрархії 1621 р. Йова Борецького і Мелетія Смотрицького стосовно козаків відзначалося: «Це їх предки разом з Володимиром хрестилися і прийняли християнську віру від Царгородської церкви і по цей день у цій вірі родяться, хрестяться і живуть». Це ж відзначав і Касіян Сакович у віршах на похорон Петра Сагайдачного: «Війско Запорозьке... /Плем'я то є з насіння того Яфета... / За Олега руського монарха, плавали / В човнах по морю і на Царград штурмували. /Їх то предки з руським ся монархом хрестилися/Володимиром і в вірі тій статечно жили,/При котрій і вони так стоять статечно/Що за неї умирати готові конечно»⁷⁶.

Таким чином, соціальні відносини та звичаєво-правова культура українського козацтва значною мірою базувалися на нормах моралі та релігійного вірування. Адже попри особливості суспільного життя та родинних відносин на Запорозжжі, низове козацтво практично повністю відтворило на своїх землях церковну організацію та християнське світосприйняття характерні для більшості українських земель. При цьому християнське світорозуміння запорожців мало в своїй основі як характерну українську православну традицію, так включало і своєрідні козацькі релігійні погляди й повсякденну практику (обумовлені військовою самоорганізацією та особливим територіально-економічним укладом), а також елементи дохристиянських вірувань і обрядів (з відчутним мілітарним акцентом). А церковні приписи та релігійні канони були чи не найдієвішим засобом врегулювання суспільних правовідносин та загальних норм співжиття, інколи досить свавільних, співгромадян-запорозжців. Особливо це стосувалося тих складних періодів та конфліктних випадків, коли владно-соціальні інституції Війська Запорозького Низового були вже не в змозі утримувати ситуацію й виконувати покладені на них функції.

Andriy Gurbyk

Christian common culture of Zaporozhian Cossacks

The article examines the question of the Christian world outlook of Zaporozhians. It is shown that the legal culture of the Ukrainian Cossacks are largely based on the norms of morality and religious beliefs. Despite the peculiarities of social life and family relations at the Zaporozhian Cossacks, their Christian perception is characteristic for the most of the Ukrainian lands. It had at its core as a Ukrainian Orthodox tradition as peculiar Cossack religious views and everyday practice, as well as elements of pre-Christian beliefs and rites with the tangible military accent.

Key words: Zaporozka Sich, Cossacks, Christian perception.

⁷⁶ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 259; Українська література XVII ст. /Упор. В. Крекотень, ред. О. Мишанич. – К., 1987. – С.221; Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. – К., 2001.

Христианская повседневная культура запорожского казачества

В статье автор исследует вопрос о христианском миропонимании запорожцев. Показано, что обычная правовая культура украинского казачества во многом основана на нормах морали и религиозных убеждений. Несмотря на особенности социальной жизни и семейных отношений у запорожских казаков, христианское восприятие у них было характерное для большинства украинских земель. Оно имело в своей основе как украинские православные традиции, так и своеобразие казацких религиозных взглядов и повседневную практику, а также элементы дохристианских верований и обрядов, с ярким милитарным акцентом.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, казаки, христианская культура

Рецензент: Н.М. Діанова, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 94(477)

Наталія Сухоліт

ОЦІНКА УЧАСТІ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

В ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700 – 1721 рр.

у «БАГАТОТОМНОМУ ПАНЕГІРИКУ» І. ГОЛІКОВА

У статті розглядається характеристика участі козацької України в Північній війні 1700 – 1721 рр. у багатотомній праці російського історіописця XVIII ст. І. Голікова «Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам» (1788 – 1789 рр.). Відзначається, що у цьому виданні було подано багато відомостей про місце України у протистоянні між Московським царством та Шведським королівством, що послужило основою для висвітлення українсько-російських відносин не лише в історіописанні останньої чверті XVIII – початку XIX ст., але і науковій та художній літературі другої половини XIX ст., а в окремих випадках – навіть XX ст. Процес осмислення постаті Петра I та минулого Північної війни 1700 – 1721 рр. в історичній літературі XVIII ст. сприяв не тільки міфологізації цієї історичної особистості, але і тогочасних історичних подій. І. Голіков у розвитку панегіричної літератури першої половини XVIII ст. на новому рівні продовжував глорифікувати російського царя та возвеличувати перемоги російських військ у Північній війні. Одночасно з цим автор розкривав місце і роль козацької України, але якщо участь українських козаків та їхніх правителів у цій війні спочатку (до 1708 р.) подавалося у позитивно-героїчній оцінці, то після переходу гетьмана І. Мазепи на бік Шведського королівства характеристика участі України зазнає кардинальної зміни.

Ключові слова: Іван Голіков, Петро I, Іван Мазепа, українсько-російські відносини, козацтво, Північна війна.

Протягом 1788-1789 рр. російським купцем Іваном Голіковим були надруковані 12 томів «Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам»⁷⁷. У вступі до своєї багатотомної праці

⁷⁷ Голіков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. – М., 1788–1789. – Т. 1–12; 2-е видання: М., 1837–1843. – Т. 1–15.

її автор відверто заявив: «С какою жадностию читал я сии книги, и каким они мне казались тогда сокровищем я изобразить не могу, скажу только, что они воспламенили во мне непреодолимое желание к исканию и собиранию всего относящегося до истории Петра Великого, которого каждое отеческое деяние наполняло душу и сердце мое беспредельным к нему благоговением»⁷⁸. Власне така самооцінка власного доробку історіописцем-любителем дала підставу вже історіографам ХІХ ст. називати дане видання «багатотомним панегіриком»⁷⁹, адже він був написаний з метою возвеличення діяльності царя Петра І.

Іван Іванович Голіков народився близько 1734 р. в м. Курськ у купецькій родині. За свідченням самого Голікова чи не першим його прочитаним твором став рукописний зошит з описом Полтавської битви 1709 р. та інших подій доби Петра І, який зберігався в родинному архіві. Це був список із щоденника архимандрита Михайла, настоятеля Курського Знаменського монастиря, який служив при Петрові І полковим священником⁸⁰, адже у передмові до «Деяний Петра Великого...» читаємо: «Еще в юности моей, дому покойного отца моего знаком был один умный и почтенный монах, настоятель Курского Знаменского монастыря, отец архимандрит Михаил, служивший при Петре I полковым священником и бывший очевидным свидетелем многих великих дел сего государя, из которых знаменитейшия вносил он в памятные свои тетради; особенно ж Полтавская победа и Мазепина измена описаны им были со всеми подробностями. Оригинальные сии тетради, или список с оных был и у моего отца, которые он мне давал читать, когда я уже научился разбирать письменную грамоту. Сии самые записные тетради толь сильное во мне сделали впечатление, что несмотря на мое малолетство, тогда же возбудили во мне крайнюю охоту узнать больше о сем Государе...»⁸¹. Як бачимо, що «Мазепина измена» також була серед тих історичних подій, які зацікавили автора до захоплення історією Росії.

У 1761 р. І. Голіков розпочав власну торгову справу в Петербурзі, а невдовзі був обраний депутатом до Комісії нового Уложення. Тут він познайомився з людьми, які розпочинали свою кар'єру за часів Петра І – С. Мордвиновим, І. Тализіним та А. Нагаєвим. Зокрема, в останнього зберігалися царські листи та деякі матеріали з історії морського флоту. Поступово Голіков

⁷⁸ Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России (издание второе). – Т.1. – М., 1837. – С. II.

⁷⁹ Старчевский А. Д. Очерк литературы русской истории до Карамзина. – СПб., 1845. – С.174.

⁸⁰ Мезин С. А. Русский историк Голиков. – Саратов, 1991. – С.6.

⁸¹ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – Т.1. – М., 1837. – С. II.

зібрав близько півтори тисячі друкованих та рукописних творів з історії царювання Петра I та Північної війни 1700 – 1721 рр. Однак у 1781 р. майбутній автор «Деяний Петра Великого...» був арештований у зв'язку з обвинуваченням у безмитне ввезення до Росії французької горілки та засуджений на заслання до Сибіру. Але коли з нагоди відкриття пам'ятника Петру I у 1782 р. Катериною II був оголошений маніфест про амністію Голикова помилювали, хоча і заборонили йому займатися комерцією. У зв'язку з цим, оселившись у своєї дочки в селі Анашкіно під Москвою, він почав писати працю про життєдіяльність Петра I⁸².

Потрібно зазначити, що І. Голиков отримав доступ до архіву Колегії іноземних справ та архіву Академії наук в Петербурзі. У результаті лише підготовлені ним додатки до «Деяний Петра Великого...» склали 18 томів та були видані протягом 1790 – 1797 рр. Перші три томи присвячувалися історії Росії XVII в., 4 – 14-й томи містили доповнення та поправки до тексту основної праці, у 15 та 16 томах описувалися події 1709 р., у 17 томі друкувалися «анекдоти» про Петра I, а останньому – опис економічного стану Росії протягом 1696 – 1725 рр. При цьому сам І. Голиков вважав себе не «істориком», а простим «збирачем», який звернувся до такого роду діяльності з «бажання роздумувати (тобто філософствувати. – Н.С.)»⁸³. Як стверджували дослідник його біографії О. Чернобаєв, «не зная иностранных языков, Голиков делился последним достоянием своим с переводчиками, собирая известия, переданные иноземными писателями о Петре; ездил почти по всем местам, где бывал Петр или основал какие-либо заведения; собирал малейшие о нем подробности; расспрашивал старожил»⁸⁴. Д. Бантыш-Каменський справедливо відзначав, що І. Голиков «без всякого образования, с природным, изыскательным умом соединял редкое терпение и, вместе, ловкость достигать предположенной цели отысканием источников, откуда он почерпал любопытные сведения, которые, без него, погибли бы для потомства»⁸⁵.

У вступі до своєї багатотомної праці І. Голиков вказав, що чи не головною мотивацією, яка змусили його почати систематичну роботу над історією Петра I, стало знайомство з текстом історії Росії, написаної шведським офіцером Ф. Страленбергом⁸⁶. Цей твір був перекладений англійською в Лондоні (1738), французькою в Амстердамі (1757) та іспанською у Валенсії (1780) мовами.

⁸² Плюханова М. Б. И. И. Голиков // Словарь русских писателей XVIII века. – Вып. 1. – Л., 1988. – С. 207.

⁸³ Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России. – Ч. 1. – М., 1788. – С. 1.

⁸⁴ Чернобаев, А. А. Голиков Иван Иванович // Историки России. Биографии. – М., 2001. – С. 49.

⁸⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. Голиков Иван Иванович // Энциклопедии знаменитых россиян. – М., 2008. – С. 171 – 172.

⁸⁶ Stralenberg F. Das nord-und ostliche Theil von Europa und Asia, in soweit solches das gantre russische Reich mit Siberien und der grossen Tartarey in sich begreiffet. - Stockholm, 1730.

Рукописний переклад цієї книги потрапив до рук Голікова з бібліотеки І. Шувалова.

Шведський історик наводив різні, часто негативні, оцінки особистості Петра І та його діяльності, серед чого були й такі неприємні, але справедливі звинувачення, що російський цар: «...зводив на високі посади з низького звання людей»; «...набирав до себе молодих людей без розбору: благородних і неблагородних»; «...тим молодим людям дозволяв висміювати бояр, що зберігали старовинні звичай»; «... допускав до себе офіцерів, що вийшли з простих солдатів офіцерів та фамільярно з ними спілкувався»; «...посилав в чужі краї дітей боярських для вивчення недостойне дворянського звання мистецтв ремесел і наук, благородних з підлыми»; «...записував благородних у солдати і вживав на всякі роботи»; винищив стрільців; заснував Таємну канцелярію; дозволив слугам доносити на своїх панів і заохочував їх до цього; наклав на людей нові податки та побори; встановив тяжкий обов'язок, що полягав в ритті каналів; зробив суди занадто суворою, а суддів – неосвіченими; скасував формулу государь сказал, а бояре приговорили»; змушував прославляти себе в формах, що ображають почуття віруючих; занадто регламентував діяльність купців, що призвело до занепаду торгівлі; занадто жорстко проводив політику орієнтації на західні цінності; продемонстрував свою непомірну жорстокість у справі царевича Олексія⁸⁷.

Колишній купець І. Голіков скрупульозно, по пунктах «спростовував» положення, викладені у праці Страленберга. Причому аргументи ним наводилися різні – від фактологічних до емоційно-чуттєвих. Так, останній пункт про жорстокість монарха Голіков спростовував, порівнюючи Петра І, який не допустив до царювання недостойного сина і тим самим «врятував націю», з римським імператором Марком Аврелієм, який не перешкоджав, а, навпаки, сприяв тому, щоб його трон зайняв син Коммод, який став згодом тираном. Разом з тим, І. Голіков стверджував, що у царя все ж таки «были грехи человеческие, но не было царских»⁸⁸. У зв'язку з цим дослідники відзначали, що праця Голікова по суті стала «багатотомним панегіриком» російському цареві Петру І⁸⁹. Автор стверджував, що «благование к сему монарху, мудрому преобразителю России, отрада, какою подавало угнетенному моему сердцу в смутных обстоятельствах чтение и рассмотрение отеческих его подвигов, занимавших целую жизнь сего государя в пользу России»⁹⁰.

⁸⁷ Артемьева Т. В. Идея истории в России XVIII века // Философский век. - Вып. 4. - СПб., 1998. - С. 58.

⁸⁸ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. - Т.1. - М., 1837. - С. II.

⁸⁹ Старчевский А. Д. Очерк литературы русской истории до Карамзина. - С. 174.

⁹⁰ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. - Т.1. - С. VI.

Багато місця у своїй праці І. Голіков приділив висвітленню участі України та її правителя, гетьмана І. Мазепи, у Північній війні 1700 – 1721 рр. При цьому серед джерел наявної інформації «Деяний Петра Великого...» за словами самого автора були: «...рукописная Летопись о зачатии и рождении сего Государя и его История, переведенную с греческого Г. Писаревым, да Шафирово Рассуждение о причинах войны с Карлом XII, королем шведским. ...Журнал Государева Персидского похода и несколько других записок, принадлежащих до царствования Петра I... Знакомство с Иван Ивановичем Неплюевым, служившего при Петре... (почтенными слугами Петра Великого Семеном Ивановичем Мордвиновым, Алексеем Ивановичем Нагаевым, Иваном Лукьяновичем Талызиным и со многими другими особами, жившими при сем Государе) Комиссар Крекшин, который снабдил меня многими записками, относившимся к истории времен Петра I»⁹¹. Особливе місце серед джерел праці І. Голікова займав текст О. Манкієва «Ядро Российской истории». Окрім того, під час написання автором був використаний доробок таких відомих авторів XVIII ст. як П. Шафіров, І. Болтін, Г. Міллер, А. Сумароков та ін.

Першу відомість про участь козацьких військ України у Північній війні 1700 – 1721 рр. знаходимо у 2-му томі другого видання праці І. Голікова. Вона датується 1703 р. та розкриває виконання гетьманом І. Мазепою розпорядження Петра I щодо повернення правобережним полковником С. Палієм захопленої Білоцерківської фортеці польському королеві Августу II: «1703. Гетману Мазепе стараться о возвращении от Палея Белоцерковской крепости и о успокоении тамошних бунтов, и чтоб наблюдал он гетман того, дабы подданные казаки к тому бунту не приобщились»⁹². Описуючи події Північної війни в 1704 р. автор подає таку інформацію: «1704. Монарх дал указы: 1. Ober-комиссару князю Дмитрию Михайловичу Голицыну, в Киеве находившемуся, с 12 000 пехоты и с 5 000 казаков следовать в Польшу и действовать по указам королевским... гетману Мазепе быть со всем своим войском готовым к походу, и когда получит повеление от короля, тотчас следовать, куда он укажет, повелевая при том поступать с противными королю поляками, как с неприятелями...»⁹³. Отже, бачимо наскільки важливою були місце і роль гетьмана І. Мазепи та українського козацького війська у російській політиці на першому етапі Північної війни 1700 – 1721 рр.

Наступне повідомлення з праці І. Голікова стосується подій 1706 р., коли цар Петро I наказував українському гетьманові взяти участь у бойових діях проти шведів на території білоруських земель Великого князівства Литовського: «1706. К гетману Мазепе, чтоб он с

⁹¹ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – Т.1. – С. VI.

⁹² Там же. – Т.2. – М., 1837. – С.75.

⁹³ Там же. – Т.2. – С.477.

своим войском близился к Минску, а наперед себя отправил бы конницы своей две доли как можно скорее. Первое сие повеление по тому было нужнее других: ибо король шведский не имел у себя легкой конницы, а полезность оныя есть очевидна: как-то для скорого проводывания о неприятеле, для замедления его похода повреждением дорог, разломанием мостов, опустошением самой страны, доставанием языков и прочее»⁹⁴. У той же час, за твердженням автора, цар «предписывал гетману своему Мазепе с подробнейшим наставлением построить мосты по тому пути, по которому гродненское войско следовать имеет к своим границам; на него-же гетмана возложить готовить магазины в городах Слуцке, Бресте и в некоторых других местах»⁹⁵.

Головним чином І. Голіков подавав відомості, що стосуються України та козаків-українців від імені Петра І («цар наказав», «цар розпорядився і т. д.): «что при гетмане пехоты более 5000, что казаков его уже несколько тысяч в Брест пришло; что приказано им з Бреста доставить к ним провиант»⁹⁶, «...и чтоб при первом известии о выходе войск из Гродна повелел бы Мазепа) из Киева на встречу оному выслать 2 000 легких возов с мукою и прочее»⁹⁷; «между сими неусыпными попечениями Великий Государь осматривал Киевскую крепость, и найдя худое оныя местоположение, определил построить новую около Печерского монастыря, и тогда-же сам оную размерил; а в день Успения Богородицы, при духовном обряде, торжественно своими руками заложил, быв сам оныя инженером, определяя тогда же к построению оныя Малороссийское войско и несколько солдат, под смотрением гетмана Мазепы, придав ему в помощь полковника Гейсена и повелел Гетману до окончания построения ее не отлучаться, разве на краткое время»⁹⁸.

Лише інколи І. Голіков писав від свого імені, зокрема він повідомляв, що «в битве под Калишем участвовал деташамент казаков»⁹⁹. Дана інформація є дуже цінною з огляду на те, що й до сьогодні більшість російських та польських істориків чомусь не згадують про участь підрозділів українського козацтва у Калішській битві 1706 р.

Автор «Деяний Петра Великого...» також розкриває проблеми міжнародних відносин, зокрема стосунки між Росією та Польщею та місце і роль України у тогочасній політиці цих країн. Так І. Голіков правдиво розкриває ситуацію, коли опозиційна польська

⁹⁴ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – Т.2. – С.165.

⁹⁵ Там же. – С.183.

⁹⁶ Там же. – С.187.

⁹⁷ Там же. – С.189.

⁹⁸ Там же. – С.236.

⁹⁹ Там же. – С.264.

шляхта хотіла обрати своїм королем Якуба Собеського на протигау проросійському Августу II, а гетьману Мазепі доручалося зібрати військо для того, щоб бути готовим виступити проти опозиціонерів: «Притом же повелел уведомить короля о полученной ведомости, что король шведский вознамерился идти от Нарвы на его королевские войска, и что будто-бы королевич Яков (Собеский) с поляками, по научению шведов напасть хочет на него же короля; чего ради, заключает монарх, и дан от него указ казацкому гетману, быть в готовности к удержанию такого польского предприятия»¹⁰⁰.

Цікаво, що майже увесь XI-й том «Деяний Петра Великого...» присвячувався І. Мазепі, «українській проблемі» та Полтавській битві 1709 р. Перед тим як описати перемогу росіян над шведами під Полтавою, І. Голіков зауважував, що розповідь про «орудие, соделавшее сию победу еще блистательнейшою». Під цим «орудием» автор має на увазі українського гетьмана І. Мазепу, який так бездарно програв своєму колишньому сюзерену Петру I: «Обещав издать полное описание славных Полтавския победы, положившей твердое основание видимого величия и могущества России, исполняю теперь оное. Но прежде нежели приступлю к сему, за нужное почитаю описать орудие, соделавшее победу сию еще блистательнейшею. Орудие сие есть Мазепа, бывший того времени Малороссийских войск гетман. О происхождении сего изверга разныя у писателей мнения (Прокопович, Миллер)...»¹⁰¹. Далі російський історик кінця XVIII ст. розкриває коротку біографію І. Мазепи, яку подає за легендарними свідченнями французького просвітителя Вольтера. При цьому І. Голіков вживає епітети «неблагодарнейший злодей». «Гнустость и злость души» тощо: «первое действие по избрании на Гетманство сего неблагодарнейшего злодея было», «следующее доказательство гнустости и злости души сего изверга»¹⁰².

Потрібно зазначити той факт, що більшість концептів праці І. Голікова була використана М. Щербатовим при написанні «Истории Российской», а також М. Бестужевим в «Опыте истории российского флота», О. Пушкиним в «Истории Петра Великого»¹⁰³, історичних працях популярного російського історика М. Полевого. Власне саме «багатотомний панегірик» І. Голікова став основою для творення біографій І. Мазепи, які були опубліковані в працях дослідників XIX ст. – Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Особливо треба наголосити на тому, що саме історіописець-любитель XVIII ст. створив

¹⁰⁰ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – С.383 – 384.

¹⁰¹ Там же. – Т.111. – М.,1839. – С.3.

¹⁰² Там же. – С.10.

¹⁰³ Попов П. Пушкин в работе над историей Петра I // Литературное наследство, 1934. – №16-18. – С. 247 – 253; Он же. Пушкин как историк // Вестник Академии наук СССР. – Вып. 2-3. – М.-Л., 1937. – С.147 – 148.

той «знайомий» негативний історіографічний образ українського гетьмана, який й до цього часу використовується більшістю сучасних російських істориків, зокрема М. Павленком, В. Артамоновим, Г. Саніним, К. Кочегаровим та ін.¹⁰⁴. Щоб пересвідчитися в цьому звернімо увагу на розширене «Оглавление XI тома» І. Голікова: «История Мазепы. – Происхождение его из Польши от шляхтича. – Год рождения его и природные дарования. – Обучался в училище Езуитов. – Развратность сердца его. – Уводит дочь благодетеля своего, обрученную другому. Его догоняют и заключают. – Род казни раздраженным отцом ему вымишляется. – Каким образом переселился он в Украину. – Вступает в казацкую службу. – Остается при стороне мятежного гетмана Дорошенка. – Дорошенко отправляет Мазепу с письмами к султану и хану Крымскому. – Его с оными поймали и отослали в Москву. – Но по просьбе гетмана Самойловича освобожден и отпущен. – Мазепа был тогда казаком, женат и имел детей. – Имени жены и детей его не известно. – Мать его была игуменьей в Печерском девичьем монастыре. – Сестра его Александра была за двумя мужьями, Обидовским и Войнаровским. – Мазепа вступает в домовую службу к гетману Самойловичу. – Учиняется писарем, а потом сотником и войсковым товарищем, – Великая к нему доверенность гетманская. – Приобретает у царя и бояр доверенность и уважение. – Производится в генеральные есаулы. – Доверенность к нему гетманская породила в сердце его желание низвергнуть и самому сделаться гетманом. – Возводит на гетмана измену и низвергает его. – И возводится сам на гетманство. – Мазепа арестует сына несчастного гетмана, отсылается он в Севск и казниться. – Другой сын его вместе с ним посылается в ссылку в Сибирь. – Приобретает отличную милость у обоих царей и употребляет оную на оклеветание многих бояр. – Власть его увеличивается в Украине. – Замечается обращение его с езуитами и вельможами польскими... – Монарх исполняет все его желания...»¹⁰⁵. Як бачимо, структура роботи побудована саме таким чином, щоб у читача відразу ж виникла відраза до діяльності Мазепи не тільки як до гетьмана-політика, але і людини.

Щодо характеристики переходу І. Мазепи на бік шведського короля, то І. Голіков вибудовує таку історіографічну схему: «...Измена заражает сердце Мазепино при самом начале Шведской войны. – Начальное действие измены. – Условие учиненное с преданными в тайне королю шведскому. – Сокрывает большую часть богатства своего в городе Белой Церкви... – Хитрости его для привлечения к себе всего народа. – И для отклонения оных от государя. – Сколь умел

¹⁰⁴ Див.: Чухліб Т. Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип. 12 – 13. – К., 2013. – С. 325 – 346.

¹⁰⁵ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – Т. 11. – С. II.

он скрывать все оное, и обольщать государя. – Советуя истребить запорожцев, яко всегдашних мятежников. – Описывает преданного ему их атамана самым злодеем. – Тайно подкрепляет бунтовщика Булавина... - Мазепа предается проклятию. – Злодей проникает, с каким намерением писаны к нему помянутые письма... - Мазепа имеет тайную переписку с полтавским полковником»¹⁰⁶. Звичайно, що більшість з цих конструктів автора є надуманими й такими, що не мали під собою історичної основи. І. Голіков також помилоково стверджував, що під час Полтавської битви 27 червня 1709 р. Мазепа керував правим флангом шведів та перший втік з поля бою, а потім не дочекавшись Карла XII першим переправився через Дніпро та втік до Туреччини.

Як відзначали російські дослідники біографії та діяльності І. Голікова, той широко використовував у своїй праці «крекшинские домыслы», тобто некритично підходив до інформації, яку подавав у своєму доробку його попередник П. Крекшин. «Сказочные образы распространились по множеству исторических сочинений в качестве якобы реальных фактов»¹⁰⁷, - зауважував з приводу історичних праць П. Крекшина та І. Голікова сучасний історик П. Кротов.

Отже, «багатотомний панегірик» І. Голікова про Петра І, де було подано багато відомостей про участь України в Північній війні послужив основою для висвітлення українсько-російських відносин не лише в історіописанні першої чверті XVIII ст., але і науковій та художній літературі XIX ст., а в окремих випадках – навіть XX ст. Процес осмислення постаті Петра І та минулого Північної війни 1700 – 1721 рр. в історичній літературі XVIII ст. сприяв не тільки міфологізації історичної особистості, але і багатьох історичних подій. І. Голіков у розвиток панегіричної літератури першої половини XVIII ст. на новому рівні продовжував глорифікувати російського царя та возвеличувати перемоги російських військ у Північній війні. Одночасно з цим автор розкриває місце і роль козацької України, але якщо участь українських козаків та їхніх правителів у цій війні до 1708 р. також подавалося у позитивно-героїчній оцінці, то після переходу гетьмана Мазепи на бік Шведського королівства характеристика участі України зазнає кардинальної зміни у зовсім протилежний бік.

Наукове історіописання у другій половині XVIII ст. почало грати значну роль в житті суспільства Російської імперії. Поступово воно стало одним з дієвих механізмів державної ідеології країни, почало впливати і багато в чому визначати розвиток тогочасної суспільної та історичної свідомості. Йому надавалося важливе значення у

¹⁰⁶ Там само. – Т.11. – С.П.

¹⁰⁷ Кротов П. А. Сотворение легенды // Родина. – № 7. – М., 2009. – С. 61 – 64.

пропагандистських цілях. Формами існування і проявами історичного знання на той час стали монументальні і вузькоспеціальні історичні твори, які можна розділити на кілька типів: «публіцистичні», «наукові», «академічні», «науково-популярні», а також літературні твори російських історіописців. Своєрідним «гранд-наративом» з історії періоду правління Петра I стала багатотомна любительська праця Івана Голикова «Деяння Петра Великого, мудрого преобразователя России», яка на довгі роки визначила оцінки російською історіографією не тільки діяльності російського царя Петра I, але і вплинула на формування негативного образу українського гетьмана І. Мазепи.

Natalia Sukholit

Characteristics of participation of Cossack of Ukraine in the Northern War 1700 – 1721's in the «multi-volume panegirike» Ivan Golikov

The article discusses the participation of Cossack Ukraine in the Northern War 1700 – 1721 years in a multivolume work of Russian historians of XVIII century «Acts of Peter the Great, the wise reformer of Russia collected from reliable sources and located by data» (1788 – 1789). It is noted that in this edition have been collected much information about Ukraine's place in the confrontation between Muscovy and the Swedish kingdom, which served as the basis for the lighting of the Ukrainian-Russian relations only in the writing of history in the last quarter of XVIII – early XIX centuries, but also in scientific and artistic literature in the second half of the XIX century, and in some cases – even in XX century. The process of understanding the figures of Peter I and the history of the Northern War 1700 – 1721 years in the historical literature of the XVIII century contributed not only to mythologizing of historical figure, but this historical events of that time. Golikov to the development of panegyric literature of the first half of the XVIII century to a new level continued to elevate the Russian tsar and praise the victory of Russian troops in the Northern War. At the same time, the author revealed the place and role of Cossack Ukraine, but if the participation of the Ukrainian Cossacks and their rulers in the war first (until 1708) was applied in line with the positive assessment of the heroic, then after the Hetman Mazepa's on the side of the Kingdom of Sweden characteristic of Ukraine's participation experienced transition fundamental changes.

Key words: Ivan Golikov, Peter I, Ivan Mazepa, the Ukrainian-Russian relations, the Cossacks, the Northern War.

Наталья Сухолит

Оценка участия казаческой Украины в Северной войне 1700 – 1721 гг. в «многомтомном панегирике» И. Голикова

В статье рассматривается характеристика участия казацкой Украины в Северной войне 1700 – 1721 гг. в многомтомном труде русского историописца XVIII в. И. Голикова «Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенны по годам» (1788 – 1789 гг.) Отмечается, что в этом издании было подано много сведений о месте Украины в противостоянии между Московским царством и Шведским королевством, что послужило основой для освещения украинско-российских отношений не только в историописании последней четверти XVIII – начале XIX вв., но и научной и художественной литературе второй половины XIX в., а в отдельных

случаях – даже ХХ в. Процесс осмысления фигуры Петра I и истории Северной войны 1700 – 1721 гг. в исторической литературе XVIII в. способствовал не только мифологизации этой исторической личности, но и тогдашних исторических событий. И. Голиков в развитие панегирической литературы первой половины XVIII в. на новом уровне продолжал возвышать русского царя и восхвалять победы русских войск в Северной войне. Одновременно с этим автор раскрывал место и роль казацкой Украины, но если участие украинских казаков и их правителей в этой войне сначала (до 1708 г.) подавалось в русле положительно-героической оценки, то после перехода гетмана Мазепы на сторону Шведского королевства характеристика участия Украины испытывает кардинальные изменения.

Ключевые слова: Иван Голиков, Петр I, Иван Мазепа, украинско-российские отношения, казачество, Северная война.

Рецензент: Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).

УДК 908:372.48:019.911(477.74)

Тарас Гончарук

ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ І ОДЕСА (за матеріалами газети «Одесский вестник» кінця 1850-х – середини 1860-х рр.)

У статті розглядаються публікації газети «Одесский вестник» 1858 – 1867 рр. присвячені чумацькому промислу. Зокрема, аналізуються публікації: про труднощі чумацьких перевезень до Одеси; про вплив чумаків на стан одеських вулиць; про випадки, коли чумаки ставали в Одесі жертвами кримінальних елементів і поліцейського свавілля; про обман чумаків одеськими перекупниками і ін. Робиться висновок, що «Одесский вестник» не лише висвітлював питання, пов'язані з перебуванням в Одесі чумаків, але й нерідко виступав на їхній захист.

Ключові слова: чумаки, Одеса, «Одесский вестник».

В історичній літературі вже приділялася увага місцю Одеси в історії чумацького промислу у зв'язку з участю чумаків в транспортуванні до одеського порту в ХІХ ст. зерна. Зокрема, цього питання торкалися у своїх працях Н. Букатевич¹⁰⁸, І. Слабеев¹⁰⁹, О. Гордуновський¹¹⁰ та ін. Однак при вивченні зв'язків найбільшого міста України середини ХІХ ст. та чумаків дотепер недостатньо уваги приділялося такому джерелу, як преса. В цьому питанні передусім слід звернути увагу на одну з провідних тодішніх газет Наддніпрянщини «Одесский вестник» (далі – ОВ). В

¹⁰⁸ Букатевич. Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 36 – 42.

¹⁰⁹ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини ХІХ ст.). – К., 1964.

¹¹⁰ Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХст. – Черкаси, 2010. – С. 111, 118, 205 – 208, 211, 218.

пропонованій статті будуть розглянуто згадки про чумаків на шпальтах цієї газети в кінці 1850-х – середині 1860-х рр. – часу занепаду чумацького промислу, який співпав з нетривалим періодом так званої «гласності» (досить популярне слово в Російській імперії з кінця 1850-х рр. й, зокрема, на шпальтах ОВ¹¹¹), який мав місце напередодні та на початку буржуазних реформ. У цей час ОВ звертав увагу на численні проблеми міського життя й щодо шляхів вирішення багатьох з них на шпальтах газети спалахували досить гострі дискусії. У зв'язку зі зазначеними проблемами, дописувачі газети торкалися й питань стану чумацького промислу.

Важливу увагу ОВ приділяв стану шляхів, якими підвозилися до Одеси головні експортні товари, передусім, зерно. Так 1860 р. в газеті було вміщено статті А. Шмідта, що готував своє статистичне дослідження Херсонської губернії, в яких наводилися відомості й щодо чумацьких перевезень, зокрема, про їхню вартість («чумаки беруть з відстані 100 верст з чверті пшениці 1 крб. сріблом, 250 та 400 верст – 2 крб.сріблом». – зазначав А. Шмідт) та обґрунтовувалася необхідність заміни чумаків залізницями¹¹².

Дописувачі ОВ неодноразово звертали увагу на складнощі, які мусили долати чумаки дорогою до Одеси. Особливу увагу газета звертала на здирства, що мали терпіти чумаки на шляхах Херсонської губернії від землевласників та їхніх представників. Так автор передовиць «Малюк» (вочевидь редактор газети – М. Сокальський) 1863 р. наводив уривок з листа до нього знайомого: «Я виїхав з Берислава великою дорогою, яка прямує до Балти. Обігнавши кілька обозів чумаків, я підїхав до трактиру в 30-ти верстах від Берислава й бачу таку картину: єврей-шинкар красується на першому плані, підперши бік рукою та про щось повеліваючи міркує, а перед ним стоїть цілий натовп чумаків на колінах. Підїхавши поближче, я поквапився дізнатися у чому справа. Виявилося, що чумаки, проходячи мимо, домовилися з трактирником випасти волів й напоїти їх за 10 коп. сріблом за кожного. Якою б не була великою ця платня, але чумакам потрібно було піти на неї; інакше воли, чого доброго, не пішли б далі, та й далі – на відстані 100 верст – всі шинки належать цьому ж єврею, який, про всяк випадок, взяв би своє, якщо не в першому то в останньому трактирі. Попасши волів, чумаки збиралися їх поїти, але єврей вже роздумав. Побоюючись, що воли виберуть усю воду і її не вистачить для проїжджих, які підїхали з Каховського ярмарку, він заборонив поїти та вимагав, щоб чумаки йшли

¹¹¹ Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002. – С. 23.

¹¹² Шмидт А. Пути сообщения // Одесский вестник (далі – ОВ). – 1860. – 8 марта; Шмидт А. Пути сообщения в Херсонской губернии // ОВ. – 1860. – 15 марта.

вперед ще верст 20 і там поїли худобу.... Що робити? – гроші вперед віддано, воли стомлені, а шинкар й знати нічого не хоче, пропонуючи «квіток», по якому дадуть водопій на наступній зупинці.... Чумаки просять, навіть на колінах просять, – але рішення шинкаря тверде і чумаки йдуть з «квітком», похиливши голову, далі...»¹¹³.

Постійний дописувач газети О. Ерделі (пізніше став відомим в краї земським діячем та адміністратором) в своїй статті 1863 р. наголошуючи: «Відомо, що торговельний рух здебільшого проходить ...дорогами, що називаються транзитними та чумацькими», зауважував, що уряд та місцева влада ніяк не сприяли покращенню їхнього стану («на практиці, жодна чумацька дорога, ніколи не виправлялася коштом земства», – писав він) й «вони ніколи й ніким не виправляються, а греблі та мости влаштовуються та утримуються власниками тих земель, якими ці дороги проходять». О. Ерделі, як поміщик, вважав цілком законним, що землевласники мають права на відшкодування своїх витрат за рахунок стягнень з чумаків. Водночас дописувач ОВ вважав неправильним, що ці стягнення ніяк не регламентувалися й іноді були надто обтяжливими, особливо, коли стягування платні за водопої, випас худоби та ін. віддавалися в оренду. «Хто не знає кричущих сцен, – писав О. Ерделі, – коли шинкар, маже завжди єврей, розіграє важливу роль повелителя, перед яким принижено розкланюються чумаки, благаючи його збавити щось з непомірної ціни, яка ним призначена за водопій волів, нерідко в гнилому болоті й за бідний випас, на місці, де давно зникли усілякі ознаки рослинності? Кому невідомо, як іноді чумаки, доведені до відчаю надмірними вимогами, від приниження переходять до погроз, що супроводжуються галасливою сваркою, криками й лайкою й сцена закінчується огидною бійкою, після якої винними завжди залишаються чумаки, які платять дорогий викуп за заарештованих волів або запивають мирову не менш дорогим могоричем»¹¹⁴. Неодноразово, зверталася увага на те, що саме на шляхах найближчих до Одеси стягнення з чумаків були найсильнішими. «Березівка – ось Рубікон для чумака! Переваживши за неї, він цілковито потрапляє в кігті стоокого ненаситного чудовиська», – писав автор нариса 1865 р., що слідував «Благодацьким чумацьким шляхом до Одеси» (Ольвіополь – Березівка – Одеса)¹¹⁵. Часто автори статей на цифрах доводили колосальні здирства, що їх мали терпіти дорогою до Одеси чумаки, що призводили останніх до остаточного зuboжіння (див. додаток 1).

¹¹³ Малюк. С проселка (письмо восьмое) // ОВ. – 1863. – 1 августа.

¹¹⁴ Эрдели А. Проселочные или транзитные дороги, как статья дохода // ОВ. – 1863. – 26 октября.

¹¹⁵ Белокурий. От Буга до Одессы. I. // ОВ. – 1865. – 2 февраля.

На шпальтах ОВ зверталася увага і на стан шляхів до соляних промислів одеських лиманів. Відомий статистик І. Шмаков в своїй статті звертав увагу наскільки важливим для чумаків, що привозили зерно до Одеси був соляний промисел запроваджений М. Новосельським у Северинівці. «...Северинівську сіль, – писав він, – беруть чумаки та візники, що постачають до Одеси хліб з північних повітів Херсонської губернії й з губерній Київської, Подільської та Волинської. Можливість мати в будь-який час вантаж на зворотній шлях не може не мати сприятливого впливу на здешевлення цін постачання хліба й на добробут численного прошарку народу, який займається візництвом». Перешкодою ж для цього автор вважав стан шляху від Одеси до промислів. «Дорога від Одеси до Северинівського промислу, якою постійно тягнуться в обидва боки величезні транспорти – гірше будь-якої критики. Починаючи від Нарішкінського узвозу¹¹⁶, шосе являє собою вигляд бурхливого моря й між хвилями пірнають чумацькі, волові та кінні фури, стомлюючи худобу та ламаючись на кожному кроці. Далі йдуть сипучі піски до підйому на височину. Міст влаштований не доїжджаючи до підйому, зі своєю пробитою настилкою, дуже несприятливий для проїзду, але сприятливий для ломки фур. Підйом має чимало перешкод для проїзду: він крутий, бруківка його перерита, по бокам глибокі канави. Вийшовши на високу площину, чумаки при добрій погоді знайде більш-менш пристойну дорогу, на якій є різні дорожні споруди як-то: незручні для проїзду мости та відремонтовані й забезпечені усіма напоями корчми, де вельми дорого беруть за водопій та випас худоби по степах, що належать навколишнім землеволодарям». – писав І. Шмаков, дивуючись чому не знайшлося грошей на ремонт дороги до промислів. Статистик звертав увагу на складнощі, що виникають у чумаків під час слідування до промислів у дощову погоду. Він наводив приклад сильних дощів червня 1865 р.: «Чумаки, що приїхали по сіль дуже потерпають від дощів, не маючи можливості вирушити в путь, хоча чимало з них вже завантажилися сіллю. 22 числа [червня 1865 р.] ввечері ...Одна з чумацьких валок, завантажених сіллю, прямувала досить вузькою греблею, влаштованою на промислі. Раптом грянув удар грому, що вбив наповал одного з волів у валці, що стояла поруч. Воли, запряжені в фури, шарахнулися в бік й дві фури перекинулася у воду. З 50 пудів солі зібрали лише 24 пуди; 26 пудів загинуло невідворотно. Хто винний у цьому випадку? За що чумаки втратили 26 пудів солі, за яку він платив по 34 коп. за пуд, тобто 8 крб. 84 коп.?). І. Шмаков вважав, що в таких випадках, держава має

¹¹⁶ Тепер – узвіз О. Марінеско.

компенсувати втрати як чумаку, так і власнику промислів М. Новосельському (можливо, втрати останнього цікавили І. Шмакова більше, ніж втрати чумака), не стягуючи з них вартість акцизу за втрачену сіль, подібно до того, як законом було постановлено не стягувати акцизу з солі, що була втрачена під час загибелі каботажних суден на морі. «Обставини досить схожі, – писав І. Шмаков, – сухопутне каботажне судно – чумак – зазнав катастрофи; сіль загинула в озері, – отже, не варто вимагати за неї акцизу, на підставі того, що випадок цей досить близько підходить якщо не до букви, то до духу закону»¹¹⁷.

Не могла оминати газета й обставин перебування чумаків в місті. В тому числі і у зв'язку з важливою проблемою «брудної» та «пильної» Одеси (за відомими висловом О. Пушкіна) – стану її шляхів. Саме чумацьких волів дехто з одеських авторів вважав головними винуватцями поганого стану одеських вулиць. Гостра дискусія щодо засобів здійснення брукування одеських вулиць виникла на сторінках ОВ та «Journal d'Odessa» 1860 р. Її учасники, зокрема, пропонували стягувати на брукування вулиць спеціальний податок з експортного зерна. Постійний дописувач ОВ Г. Кузьменко щодо таких пропозицій писав: «Життєву стихію Одеси складає хлібна торгівля. ...хлібна торгівля складає для неї все – все, а між тим для цієї торгівлі містом не зроблено нічого. Неможна вказати на жодний майдан, який би відповідав величезному припливу транспортів з хлібом, що не мають притулку, тоді як для цього предмету мали б бути збудовані красні площі. Маючи у своєму володінні 30 тисяч десятин¹¹⁸ землі, місто могло б для цього пожертвувати хоча б 30 десятин. Щоправда не можна сказати, щоб не було майданів – вони були, а деякі і тепер віціли, але в розмірах надто малих, при тій величезній хлібній торгівлі, яку веде Одеса. Колись в Одесі було п'ять площ: 1) на Новому базарі; 2) на Старому Базарі; 3) в Колонії, де тепер стоїть Лютеранська церква¹¹⁹; 4) Театральна та 5) Соборна. Окрім того, в передмісті були дві Сінні площі: Стара та Нова; остання вже так забудована, що перетворилася на вулицю. Поки торгівля хлібом в Одесі не була такою величезною, цих площ було достатньо; але з розширенням її місто, замість збільшення площ, почало обмежувати їх, а в деяких місцях зовсім знищив. Так колись, транспорти зупинялися на Старо-базарній та Ново-базарній площах; – тепер площа Старого Базару, від різних забудов і від крамниць, не дає жодного притулку транспортам з хлібом; площа Нового Базару лише наполовину служить прибутком для транспортів, а інша її половина теж занята балаганчиками усіляких видів. Не дивлячись на то, що ця площа і досі ще

¹¹⁷ Шмаков И. Севериновский соляной промысел // ОВ. – 1865. – 1 июля.

¹¹⁸ Одна десятина дорівнювала 1,09 гектара.

¹¹⁹ Верхня Колонія – район теперішньої вул. М. Новосельського та прилеглих вулиць.

незабрукована й на ній і в найбільш спекотну пору не завжди висихає багнюка, транспорти, мимоволі, мають шукати на ній притулку, хоча там може поміститися не більше трьохсот возів. Площа Театральна, що мала значення для плац-парадів, забудована крамницями Палерояля, а плац-парад перенесено на Соборну площу; місце-ж, яке залишилося ще за влаштуванням плац-параду, віддано під забудову купцю Папудову. Є ще новий майданчик для хлібу – на Пересипу, але він і малий і відведений на болотяній відкритій місцевості. Неможна не згадати про пустир, що виконує роль майдану – це ще незабудована, досить велика місцевість в передмісті – Молдаванці, поблизу Черепеннікова мосту, де знаходять притулок транспорти, що сліднують по Тираспольській дорозі. Кожен запитає, де ж поміщаються транспорти, які входять до Одеси десятками тисяч. Майданів не вистачає і сотій їхній частині – так що мимоволі зупиняються вони на вулицях й терплять усі складнощі від такого розташування. Від того в Одесі і трапляється на деяких вулицях велика тиснява та штовханина»¹²⁰. Свою статтю Г. Кузьменко завершував як загальним висновком щодо ставлення міської влади до потреб візників зерна, так і пропозиціями щодо можливого вирішення вищезазначеної проблеми. «З цього усього видно, – писав Г. Кузьменко, – що місто Одеса, отримуючи і раніше частину мита від нашої пшениці, не лише не зробило нічого для торгівлі хлібом, але ніби намагалося витіснити її на задній план, позбавивши навіть і колишнього притулку.... Тепер, коли пропонується $\frac{1}{2}$ копійчний податок... ми вправі бажати, щоб серед нас (тобто землевласників виробників зерна, від імені яких і говорив Кузьменко. – Т.Г.) були допущені виборні, які б заявили ...про наші потреби, а потреби наші є невеликими: 1) Нам потрібні просторі та зручні дороги на вїзді [до міста], звичайно, із освітленням; 2) Такі ж майдани для транспортів зі затишком і з зручностями поблизу, для задоволення худоби та людей»¹²¹.

Звинування на адресу возів з зерном, як головних винуватців псування одеських вулиць під час зазначеної дискусії лунали часто. Редактор газети М. Сокальський в жовтні 1860 р. підвів деякі підсумки дискусії «намагаючись звести до одного результату 19 різних точок зору, що висловлювалися з приводу питання про брукування» вулиць¹²². Він торкнувся й питання про чумаків. Адже деякі з дописувачів газети «Journal d'Odessa» пропонували саме з виробників та перевізників зерна встановити податок на корить ремонту одеських вулиць. «Деякі з авторів, яких ми розглядаємо... – писав

¹²⁰ Кузьменко. Отношения землевладельца Одесского района к вопросу об одесских мостовых // ОВ. – 1860. – 8 октября.

¹²¹ Там само.

¹²² Сокальський Н. Свод различных мнений, выраженных в одесских журналах по поводу мостовых // ОВ. – 1860. – 11 октября.

М. Сокальський, – говорячи про тісний зв'язок брукування з вигодами виробника, зазначають, що було б справедливо покласти на них безпосередньо усі видатки з облаштування брукувк, бо псування відбувається передусім від «возів» на яких привозять до міста хліб і на яких потім звозять його до гавані»¹²³. Редактор щодо подібних планів зауважив: «Не зупиняючись на дивності такої пропозиції, ми зауважимо..., що вулиця наші насправді псуються від возів, які перевозять зерно з магазинів в гавань (але не від чумацьких валок, яких в центральній частині міста ніколи майже не видно) й в цьому винні не виробники, а мешканці Одеси, що влаштовуються свої магазини по усім можливим вулицям, всупереч правил про міський благоустрій і навіть всупереч інтересам самих мешканців міста». Редактор ОВ був цілком згоден з наведеними вище аргументами Г. Кузьменка про відсутність в Одесі належного розміру площ, для чумацьких возів. Що ж до пропозиції стягувати на застави брукування місцевих вулиць М.Сокальський писав: «На нашу думку, поставити заставу – значить, не збирати мито на користь міста, а обкласти безпідставним податком усіх чумаків та фурщиків на користь панів заставних наглядачів та, ще гірше, оглядачів. Цей засіб не витримує критики»¹²⁴.

Дискусія щодо шляхів покращення одеських вулиць про дожувалася на шпальтах газети й у наступні роки. «Хто, наприклад, найбільше псує мостову? – запитував дописувач ОВ І.Георгієвич в статті 1861 р. і зауважував. – Відповідь на це досить проста: коні, екіпажі та вози, особливо з важкими вантажами». Тому народжувалися ідеї брукувати одеські вулиці за рахунок спеціального податку з експорту зерна. Інакше кажучи, словами того ж дописувача: «щоб мостову будували – деь сто тисяч возів, що прибувають до Одеси з зерновим хлібом». До речі, сам І. Георгієвич вважав ще несправедливим, бо далеко не лише чумацькі вози з зерном псували одеські вулиці¹²⁵. Інший дописувач газети в статті 1861 р. щодо ролі візників хліба в псуванні одеських вулиць був більш категоричним. Він вважав, яким би матеріалом не були бруковані вулиці Одеси, вони б знов швидко зіпсувалися б, «якщо не усунути головну, найбільш шкідливу, причину шкоди мостовим в Одесі – а саме візників, які перевозять хліб з магазину до магазину й з магазинів до гавані, а також валок, що приходять з губерній з хлібом». Отже, биндюжники та чумаки були на його думку головною перешкодою для благоустрою в Одесі. Вихід з цієї ситуації дописувач вбачав у винесені хлібних

¹²³Там само.

¹²⁴Там само.

¹²⁵ Георгієвич І. Старый вопрос о мостовых в новой форме // ОВ. – 1861. – 7 февраля, 9 февраля.

«магазинів» (тобто складів) за межі центру міста та розташуванні їх від Пересипу до гавані та поблизу гавані в карантинній балці та у передмістях, де мали б відпочинок і чумаки («На Пересипу та на Новій Слобідці можна відвести місця для їхніх стоянок та пасовиськ й утримувати в доброму стані ставок розташований в гирлі Дюковської балки»¹²⁶). З такими пропозиціями не погоджувався вищезгаданий Г. Кузьменко. Через надзвичайну важливість для Одеси зернової торгівлі, він вважав неможливим обтяжувати чумацькі перевезення й хлібні магазини (склади) виносити за межі центру не раніше, ніж вони будуть збудовані на околицях. «Хіба мало обтяжене наше місто, – писав Г. Кузьменко: – воно не має площ, а в майбутньому може позбавитись ще й шляхів. Варто лише зрозуміти, що чумаки входить в місто довгою чередою і що кожен з них веде не менш ніж п'ять возів; якщо він з почуття поваги уступить зустрічному городянину дорогу, то воли, що йдуть позаду, які не знають почуття поваги, не поступляться ані на крок; – внаслідок такої непоступливості постраждає вісь [возу] або городянина, або чумака й таким чином рух дорогою надовго припиниться»¹²⁷.

Коли все більші площі вулиць Одеси почали вкриватися гранітом, деякі автори ОВ звинувачували чумаків в їхньому забрудненні. Навіть 1867 р., коли чумаків в місті значно поменшало, один з авторів ОВ писав: «Ми самі були свідками, як іногородні мешканці, приїхавши до Одеси восени й проїжджаючи по Преображенській вулиці, усміхалися та недовірно дивилися в очі, коли їм казали, що це гранітна бруківка: вона була буквально затоплена багнюкою. Хто ж винен в цій справі? Дехто звинувачує домовласників; але чи здатні ці останні доглянути за чистотою, коли невдовзі після очищення бруківки двірником, валка чумаків в 200 або 300 возів нагряне та обступить ваш будинок»¹²⁸.

Проте і щодо впливу чумаків на забруднення вулиць Одеси думка ОВ не була однозначною. Так автор замітки на шпальтах ОВ 1864 р. писав: «До числа вуличних курйозів слід віднести такі експлуатації будочників та двірників. До одного будинку на Італійській вулиці¹²⁹ досить часто під'їжджають вози із зерновим хлібом для зсипання його в магазин. Звичайно, що від волових возів, які стоять на одному місці годину чи дві, залишається на вулиці усяке сміття. Поліцейські служителі, що мусить спостерігати за чистотою, вимагають очистки вулиці від двірників, отримавши від візників від 2-х до п'яти коп. з возу винагороди – але невідомо за що. Зрозуміло, що в такому

¹²⁶ Т-зи Хр. Магазины или – мостовые и квартиры // ОВ. – 1861. – 16 марта.

¹²⁷ Кузьменко Г. Еще по делу об одесских мостовых // ОВ. – 1861. – 7 сентября.

¹²⁸ Аркадий К. Заметки // ОВ. – 1867. – 9 февраля.

¹²⁹ Тепер – вулиця Пушкінська.

випадку очистку вулиць мають взяти на себе поліцейські служителі... Але частіше купи сміття й навозу залишаються неприбраними; їх звалюють частково у канави, а частково – по балкам. Необхідно було б зобов'язати візників вичищати та підмітати вулицю й забирати сміття на їх-же підводи: цим би заходом, звичайно, припинилися б *безгрішні* доходи. Двірники, в свою чергу, не сплять. Вони не видають візникам мітли та лопати, поки не отримають з кожного возу кілька копійок контрибуції. Наскільки нам відомо, візники охоче б підмітали вулиці, якщо не зустрічали спротиву з боку двірників. Ми добре пам'ятаємо, як один двірник, з відома свого ж хазяїна, дочекавшись вивантаження мішків з зерновим хлібом, встиг захопити з возів чемарки, шапки та інші речі візників, які були змушені заплатити по 5 коп. за сміття, що залишилося на вулиці. Усі прохання мужиків про повернення їм власних речей були марними, а готовність їх прибрати та вичистити вулицю – залишилася без уваги. Нам здається, що краще за все – візникам мати свої мітли та лопати, щоб позбавитися від зазіхань поліцейських служителів та утисків двірників»¹³⁰.

Торкалася газета й питання стосунків чумаків з місцевою поліцією та кримінальними елементами. Притому чумаки лише зрідка згадувалися як співники останніх, а переважно – як жертви шахрайства та здирництва. Так колишній кирило-мефодієвець одеський домовласник та дописувач ОВ М. Савич надзвичайно обурився, коли 1860 р. один місцевий автор відніс чумаків до «різного ґатунку шукачів пригод та фортуни», які прибували до Одеси¹³¹. «Невже п. К.М. – зазначав М.Савич, – ...не знає, що чумаки найчесніший та найсмирніший народ у світі й слугують досить часто дійною короною для будочників. Кому в Одесі не доводилося бачити або чути, як будочники вимагають від чумаків по копійці або по дві з возу за те, що валка зупинилася на вулиці, поки чумаки розпитують, до якого магазину підвезти свій вантаж, а у випадку відмови, хто не бачив, як будочник безцеремонно стягає з возу першу свитку, що йому сподобається, та й ще погрожує затягнути до поліції»¹³². Про те, що чумаки в Одесі надзвичайно терпіли від дій кримінальних елементів різного ґатунку зазначалося в літературі XIX – початку XX ст. Між іншим, вказувалося на факти крадіжок, переховування (в тому числі в одеських катакомбах) та перепродажу чумацьких волів. Про це писали колишній керівник одеської поліції В. Антонов, дослідник економічної історії міста, цензор С. Плаксин¹³³, про це згадувалося й в українській

¹³⁰ Летучие заметки // ОВ. – 1864. – 11 февраля.

¹³¹ К.М. Учители осторожности // Одесский вестник. – 1860. – 12 июля.

¹³² Савич Н. Ответ на статью Г.К.М. «Учители осторожности». Ночные сторожа // ОВ. – 1860. – 26 июля.

¹³³ Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и истории развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – Одесса, 1901. – С. 72.

чумацькій пісні записаній О.Маркевичем (автором цієї пісні був одеський домовласник Т. Василенко¹³⁴).

ОВ згадував на найбільш кричущі факти шахрайств, жертвами яких ставали чумаки. Одеські аферисти могли бути досить винахідливими. Про одного з них розповідав нарис «Спекулянт-аферист або й малим задоволений» (див. додаток 2). Його герой цілком заслужив би звання «предка Остапа Бендера» (вислів К. Паустовського). Звичайно, чумакам було важко розпізнати такого майстерного афериста. Показово, що згідно змісту нарису саме чумаки найбільше постраждали від дій цього «майстра». Вочевидь, по-перше, таких простодушних людей, якими здебільшого були чумаки, легше було ошукати, а по-друге їх можна було дурити безкарно. Адже в поліцію вони б не стали звертатися, щоб марно не витратити час. В коротких кореспонденціях газети згадували факти коли чумаки в Одесі страждали від дій як шахраїв, так і поліціантів (див. додатки 3-4). Водночас, газета вказувала і на випадки, коли поліціанти розшукували вкрадених чумацьких волів. Переважно це траплялося випадково, під час нічних обходів міста козаками¹³⁵. Проте були й виключення. Так, дописувач ОВ і водночас поліцейський В. Барановський повідав, як йому на одеському ярмарку (район Пересипу) вдалося розпізнати та викрити крадія чумацьких волів та возу (за словами В. Барановського, «заарештований, не зважаючи на свій ображений тон, не міг відповісти на найпростіші запитання: «яке тавро у цього вола?» або: «який квач в твоїй мазанці?»)¹³⁶.

ОВ у своїй передовиці 1866 р. навів витримки з промови гласного міської думи та колишнього міського голови Одеси С. Яхненка про погіршення криміногенної ситуації в місті, а також і про поширення «крадійства іншого ґатунку» – «крадійства комерційного»: обважування, обмірювання та інших махінацій під час торгівлі пшеницею¹³⁷. Насправді, між діями шахраїв та діями деяких одеських «комерсантів» щодо чумаків важко було помітити велику різницю. Від кінця 1850-х рр. ОВ звертав увагу на дії так званих «кулаків» та «факторів» – перекупників в хлібній торгівлі, від дій яких страждали чумаки. В статті 1860 р. детально розбиралося два прийоми, якими «кулаки» обдурювали чумаків при закупівлі зерна, зазначаючи: «Здійснюються й інші витівки з чумаками, але усіх їх не перелічиш»¹³⁸. Газета звертала увагу як «туманяють чумаків» і так звані «фактори»¹³⁹. Анонімний дописувач у замітці «Витівки факторів»,

¹³⁴ Маркевич А. Одесса в народной поэзии. – Одеса, 1894. – С. 17–18; ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 15.

¹³⁵ Городские происшествия // ОВ. – 1863. – 14 декабря.

¹³⁶ Барановский В. Полицейская хроника Крестовоздвиженской ярмарки // ОВ. – 1862. – 29 сентября.

¹³⁷ Зилькурнай. Листок. IX // ОВ. – 1866. – 14 мая.

¹³⁸ П. Одесский листок // ОВ. – 1860. – 16 января.

¹³⁹ Перетц П. Одесский фактор (фельетонный тип) // ОВ. – 1865. – 10 июня.

зокрема писав: «Серед факторів є представники різних націй та станів. Більшість складають євреї; за ними йдуть росіяни, греки, німці та болгари; серед них зустрічаються богослови, які не закінчили курсу, збанкрутілі торговці, відставні військові та ін. На світанку вдвох або втрох, виїзять фактори на бричці за кілька кілометрів від митниці на зустріч чумакам. Побачивши валку, вони під'їждять до неї, питають звідки, якій хліб та чий?. Якщо *панський* – їдуть далі; якщо *свій*¹⁴⁰ – беруть пробу, торгуються й не відчепляться від чумаків доти, поки не зйдуться з ними у ціні». Далі дописувач детально розглядав подальші шахрайства «факторів», що змушували чумаків продавати зерно за безцінь. «Найскладнішим, – писав анонімний автор, – для факторів обдурити так званих «буців», мешканців віддалених місць Київської або Подільської губерній. «Занадто завзяті, ці прокляті». – говорять фактори»¹⁴¹. Газета вказувала, що обдурювання чумаків при прийомі зерна було звичайною справою не лише для «кулаків» та «факторів», але й для «поважних» одеських маклерів та комісіонерів. Дописувач ОВ 1865 р. наважився навіть навести ініціали трьох найбільш недобросовісних маклерів (див. додаток 5). Загалом, газета констатувала, що становище чумаків в Одесі на кінець 1850-х рр. значно погіршилося у порівнянні зі «золою добою» одеської торгівлі в перших десятиліттях XIX ст. Чумаків не лише ошукували шахраї та комерсанти, але й їх позбавляли приробітку щодо перевантаження зерна за що свого часу «охоче бралися чумаки», проте на кінець 1850-х рр. зазначені роботи в Одесі монополізували шайки, які «через своїх агентів стежили за валками й підмічали, де вони мають розвантажуватися», а конкурентів просто били¹⁴².

Як зазначалося вище ОВ в середині XIX ст. був однією з провідних газет Наддніпрянщини, тому його дописувачів чумацтво, як явище цікавило не лише у зв'язку з інтересами одеської торгівлі. Так, автор розлогої статті «Кілька слів про чумацький промисел» 1866 р. детально розглядав складнощі, чумацьких перевезень кримської солі до різних регіонів України¹⁴³. На шпальтах ОВ іноді згадувалися випадки кримінального характеру, що траплялися з чумаками далеко за межами Одеси. Наприклад, 1862 р. ОВ повідомляв: «У Волинській губернії, поблизу с. Войновиці, пані Малиновської трапилася така пригода. З м. Бердичева поверталися порожняком чумаки до Катеринославської губернії, до свого місця проживання. Їх було дев'ятеро осіб. Дорогою вони зупинилися в лісі, щоб погодувати волів. В цей час наздогнав їх якийсь селянин в возі пофарбованому в зелений колір й запряженому добрим конем з

¹⁴⁰ В оригіналі слова «панський» та «свій» написано українською та виділено курсивом.

¹⁴¹ Проделки факторів // ОВ. – 1864. – 5 марта.

¹⁴² Фагот. Одесский листок // ОВ. – 1861. – 20 июня.

¹⁴³ Несколько слов о чумацком промысле // ОВ. – 1866. – 8 сентября.

товстою дугою. – «Нехай вам Бог допомагає добрі люди! Біда в мене трапилася: померла дружина і ось я с донькою (при ньому була молоденька дівчина) справляю за нею поминки. Випийте ж горілочки та закусить булочками!». Чого ж було відмовлятися. Горілка та булки були до смаку чумакам; але невдовзі після закуски вони подуріли. На щастя, в цей час їх наздогнав інший обоз чумаків-земляків, що йшли порожняком. Шахрай, побачивши невдачу, втік. Між тим, один з дев'яти чумаків на місці помер; а інших відпоїли холодною водою. На нижній корці хлібів, зсередини, знайшли щось схоже на мак. Без сумніву, це був дурман. Шахрай не встиг добратися до чумацьких грошей»¹⁴⁴.

Таким чином, дописувачі ОВ торкалися питань функціонування чумацьких перевезень до Одеси у зв'язку з низкою проблем тогочасного одеського життя: станом шляхів та перевезень зерна до Одеси, благоустроєм міста, криміногенною ситуацією, особливостями та негараздами місцевої торгівлі. Як і інші тогочасні газети, ОВ дивися на чумацтво, як на явище відмираюче, що цілком закономірно мало бути замінене залізницями. Однак притому газета не лише палко захищала чумаків від усіляких утисків, але й пропонувала конкретні заходи для покращення стану чумацького промислу. Слід констатувати, що Одеси на шпальтах ОВ в цілому виглядала, як не надто дружелюбне по відношенню до чумаків місто. З одного боку, це було пов'язано з традицією викривати соціальні проблеми (звичайно, в межах дозволеного), що було притаманно для тогочасних публікацій ОВ, як газети загалом ліберального спрямування. З іншого, як зазначалося вище, кінець 1850-х–1860-ті рр. був як завершальним періодом в історії чумацьких перевезень до Одеси, так і кінцем «золотої доби» одеської хлібної торгівлі. Тому в зазначений час стосунки чумаків та Одеси були вже далекими від майже ідилічних 1810-х – 1840-х рр., коли, згідно з відомою піснею, чумакам було «в Одесі добре жити»¹⁴⁵.

Додатки:

1. Замітка «Чумацьке візництво до Одеси» з газети «Одесский вестник» за 1860 р.¹⁴⁶

«Со всех сторон продолжают доходить к нам известия о превосходном состоянии хлебов и трав. Нынешняя весна – одна из

¹⁴⁴ Необыкновенное происшествие // ОВ. – 1862. – 17 ноября.

¹⁴⁵ Максимович М. Украинские народные песни. – М., 1834. – Ч.1. – С. 167; Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. – Киев, 1874. – С. 117; Маркевич А. Одесса в народной поэзии. – С. 8; Українські народні пісні в записах Доленги-Ходарковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). – К., 1974 – С. 68; Ващенко В.П. Десятиріччя бурхливого розвитку (1800 – 1861 рр.). міське управління і господарство // Історія Одеси /Голов. ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – С. 112.

¹⁴⁶ Чумацкий извоз в Одессу // ОВ. – 1860. – 14 мая.

самых благоприятных для земледелия: достаточно влаги и тепла и не было еще того зноя, какой в прежние годы губительно действовал на растительность в конце апреля и в первых числах мая. При подувшем в последние дни северном ветре поддерживается в воздухе, особенно по ночам, даже некоторая свежесть, что, по замечанию землевладельцев, замедлит несколько развитие саранчи. Подножный корм открылся по всему краю, чем должно облегчиться движение обозов в Одессу по степным дорогам. По видимому, не скоро еще суждено нам заменить иными искусственными путями эти первобытные дороги, которые до сих пор остаются в том же девственном виде, в каком застала их история нашего края. Известно однако ж, что дороги эти хороши только в сухую пору, и становятся труднопроходимы после всякого порядочного дождя, так что толпы обозчиков, доставляющих земледельческие богатства в наш край, с трудом выручают что-либо для своего скудного прокормления. Вот недавний случай, по которому можно судить о выгодах степного извозчика (чумака). На днях пришел в Одессу обоз с овсом из-за Балты, за 250 верст отсюда. Чумаки договорились доставить овес по 1 р. с четверти. На воз уложили они по 8-ми четвертей, следовательно, каждый чумака получил от своего воза 8-мь рублей. Плата, казалась бы достаточная. Но как чумацкие дороги не железные, и к тому же в апреле месяце и в начале мая шли дожди, то обоз, двинувшись с места 18-го апреля, прибыв сюда только 7-го мая, употребив таким образом на переход 240 верст ровно три недели. За прокорм каждую ночь на подножном корму своей пары волов, чумака платил 20 к. (по 10 к. со штуки) да за троекратный в сутки водопой 3 к. (по ½ каждый раз с вола). В течение двадцати дней он издержал, следовательно, на прокорм своих волов 4 р. 60 к. На собственное прокормление в пути и во время двухдневного пребывания в Одессе, а также и на обратный путь им оставалось 3 р. 40 к. Назад они, без сомнения, дойдут гораздо скорее, судя по состоянию дорог, – но много ли, да и принесут ли они что-нибудь своей семье? Они договорились было доставить отсюда соль по 10 к. с пуда, следовательно, по 4 р. с воза, поднимающего 40 пудов. Но сделка их, кажется, расстроилась, потому что обратные грузы не так легко находятся здесь. Чумаки эти – однодворцы, и один из них дворянин. Все они люди семейные и арендуют каждый по 8-ми десятин земли в имении графа Михаила Потоцкого. Не всякий чумацкий переход похож на рассказанный нами случай; но пусть их будет очень и очень немного, все же подобные факты приводят к самым грустным размышлениям о нашей промышленной неразвитости и непереприимчивости.

Мы сказали, что степные дороги, по которым доставляется хлеб в Одессу, хороши только в сухую погоду, и потому цена извоза по ним чрезвычайно изменяется в ненастье. Вчера, например, доставлена сюда партия пшеницы из с. Маяк, по 60 к. от четверти, а недели полторы назад, когда перепали дожди, заплачено за то же расстояние, по 1 р. 20 к. Чумака извозчик имеет вообще мало выгоды от подобного извоза, и иногда издерживает и весь заработок на одни путевые издержки, на прокормление себя и своего скота вовремя чрезмерно продолжительного

перехода, вследствие ненастья. В первые годы нынешнего столетия, когда население края было реже и когда большие пространства степей оставались свободны и никем не охраняемы, он мог еще рассчитывать, по всему почти протяжению дороги, на бесплатный выпас своего скота и сберечь кое-какую копейку. Теперь не то. Чумаки не встретят теперь ни одного клочка земли, который бы не принадлежал какому-нибудь владельцу и где бы он мог найти даровой корм. Сила обстоятельств полагает, следовательно, решительный предел дальнейшему существованию чумакования в том виде, в каком оно было прежде. С каждым годом, поэтому, цена сухопутного извоза, на прежних условиях, должна увеличиваться. В то же время должна увеличиваться и потребность в извозе, с развитием и улучшением нашего земледелия. Между тем, у нас ничего покамест не сделано для замены кочевого способа передвижения сухопутных грузов. Это тем грустнее, что он умирает собственною смертью, а не вследствие соперничества с железными дорогами, которые одни могли бы заменить его. Но где они, наши железные дороги? Нечего после этого удивляться, что цена хлеба бесплодно возвышается состоянием путей сообщения, и что есть и могут быть на белом свете земледельческие рынки и повыгоднее нашего».

2. Нарис «Спекулянт-аферист або і малим задоволений» з газети «Одесский вестник» від 15 грудня 1862 р.¹⁴⁷

«30 числа прошлого июня месяца, часу в 6-м пополудни, в соляной магазин Б., на Пересыпи, зашел какой-то неизвестный человек, прилично одетый и скорее похожий на управителя какого-нибудь большого имения, чем на горожанина. Приказчик, зная, что подобные люди не покупают менее 50-ти пудов соли, принялся показывать ему с особенною старательностью все сорта, подробно объясняя наименование каждого сорта (по названию озера или же по фамилии владельца). Осмотрев соль, неизвестный господин заметил, что ему очень жарко и что он умирался, идучи пешком, потому, что экипаж его сломался, – и в заключение принялся за торг, предъявив запрос на две тысячи пудов соли. При таком большом спросе, торг, конечно, не затянулся долго, и скоро ударили по рукам.

Закурив сигару, покупатель собрался было уйти; но приказчик остановил его.

– Позвольте-с.

– Что такое?

– Позвольте-с задаток, – потому так уж водится в коммерции.

– О, любезнейший! На что тебе задаток, когда у меня валка готова. Она переночует тут на улице, а завтра утром начнем грузить. А там сочтемся.

– Если так, то очень хорошо-с. У меня, кстати, есть и двор; в нем могут переночевать ваши чумаки с возами.

– И прекрасно. Я сейчас распоряжусь.

Покупатель ушел из магазина и через полчаса возвратился снова с 28 чумацкими подводами. «Вот тут на дворе, сказал он чумакам, вы

¹⁴⁷ Константинополо Н. П. Спекулянт-аферист, или и малым доволен // ОВ. – 1862. – 15 декабря.

переночуете, а завтра пораньше начнете набирать». Чумаки предъявили желание начать погрузку позже, так как день был воскресный.

– Хорошо, голубчики, хорошо, – как хотите: для меня все равно. Потом, обращаясь к приказчику, он заметил: «я еще найму одну валку, потому что этих 28 подвод будет недостаточно для двух тысяч пудов».

– Конечно, мало-с.

На радости от счастливого дня приказчика забрало любопытство узнать: с кем он имеет дело и где остановился благородный покупатель? Среди разговора, он не замедлил вклеить вопросы о том и о другом.

– Помещик из Старо-Константинова, – прелюбезно отвечал покупатель, – остановился в доме вдовы Степана Степановича Степанова на верху в №7. Вот если подняться отсюда в город, то, пройдя Греческую, повернуть направо; тут будет Воронцовский переулок, а оттуда налево спуститься вниз и тут как раз стоит дом С.С.Степанова. – На том и кончился субботний разговор.

На другой день, в воскресенье, приказчик, зная, что ему предстоит большой отпуск соли, пораньше встал и отправился в магазин. С своей стороны, и хозяин, предупрежденный с вечера о значительно продаже, не замедлил отправить в магазин и другого приказчика на помощь первому, чтобы предотвратить всякую остановку во время отпуска. Часу в 7-м туда явился и покупатель. Он объявил, что нанял еще одну валку из 24 подвод, которая расположилась в дальнем расстоянии от магазина. Потом, он обратился к чумакам и приказал двум из них, хозяевам, идти за ним, чтобы забрать рогожи, которые он купил с вечера у Е. Втроем они поднялись в город, дошли до какого-то магазина над спуском, и остановились. Покупатель заметил чумакам, что из этого магазина они возьмут рогожи. Чумаки возразили, что магазин заперт.

– Верно, приказчика еще нет; впрочем, он скоро должен быть. Обождав с минуту, он начал досадовать отчего так долго нет приказчика. Потом, обращаясь к чумакам, спросил: «А что хлопцы, где ваша подвода?»

– Какая?

– Да разве вы без подводы пришли?

– А так.

– Досадно! Я и не заметил, что вы оба идете пешком; но, впрочем, ничего. Отправься один из вас и приведи подводу, потому что на плечах вы не донесете сотню рогож. Ведь надо же застлать подводы, как следует, да и накрыть хорошенько соль.

Чумаки выразили одобрение.

– Так ступай, голубчик, один из вас за подводу, а другой пусть останется со мною. Сейчас должен быть приказчик; пока ты приедешь, мы изготовим рогожи. И поторопил уходившего, чтобы быстрее возвращался на место.

Между тем, оставшись наедине с чумаком, в ожидании приказчика, покупатель, среди разговора, вдруг опустил руки в карманы и начал искать чего-то с беспокойством, оглядываясь кругом; потом он остановился и,

достав свой портмоне, свободно вздохнул: «Ну слава Богу! Вчера получил за хлеб три тысячи руб.; думал, что потерял. Жаль, черт возьми, что у меня нет мелких, а то я сейчас проехал бы и привез этого подлого приказчика. Впрочем». ...он принялся было идти пешком; но потом взглянув на чумака спросил:

– Послушай, голубчик, как тебя звать?

– Данило.

– Вот, что, Данилушка, нет ли у тебя мелких денег при себе? Далеко стоит контора, идти пешком долго. А хочется проучить приказчика, чтобы вперед знал с кем имеет дело.

Чумак простодушно достал из кармана кожаный кошелек, высыпал из него на ладонь все свои деньги, и отдал покупателю.

– А сколько там?

– Не знаю; считайте.

Покупатель сосчитал: оказалось 4 руб. 30 к. сер.

– Больше нет?

– Нет.

– Немножко маловато... ну да делать нечего. Я разменяю 25-ти или 50-ти рублевую. Как только приеду, ты мне напomini об этих деньгах, чтобы не смешать их при расчете за фуру. Затем, сев на дрожки, которые ехали мимо, он отдал приказание, чтобы без него не принимали рогожи, в случае если придет приказчик.

Только и видели покупателя!

Вечером того же дня собрались в магазине все договоренные чумаки. Приказчик ходил по магазину с поникшей головою, и видимо был не в духе (вероятно, он также поплатился, как и чумаки). «Как же я был глуп, – говорил он, – как я вчера не мог понять его ответа».

– Да и я не разобрал, сказал Данило, – да поздно.

– Не тужи, Данило, вмешался другой чумак: не ты один попался. Он и с меня содрал три рубля в задаток».

3. Уривок з «Летючих заміток» газети «Одесский вестник» від 11 лютого 1864 р.¹⁴⁸

«На днях, мне передали анекдот из прошлых времен нашей полиции. Хотя это может быть и позднее воспоминание, но не мешает иногда пользоваться и уроками прошлого в назидание будущему. Чумаки поймали однажды вора на деле: он тащил с воза свиту. Против обыкновения, они не судили его своим судом, а повели в часть. Пристав, выслушав в чем дело, приказал обыскать вора, – и при этом в голенище сапога нашел кошелек, в котором было несколько ассигнаций меди и два серебряные рубля. Пристав посчитал деньги – их было 15 руб. с мелочью, – и положил в свой карман, за исключением одного серебряного рубля, который почему-то показался ему подозрительным. – «У кого ты взял этот рубль, мошенник?» спросил он вора. – «У одного человечка на базаре». – «Да знаешь-ли, что этот рубль фальшивый! Ступай, приведи мне сейчас того человека». – С этими словами, он

¹⁴⁸ Летучие заметки // ОВ. – 1864. – 11 февраля.

сунул оторопевшему вору монету, и вышел. Вор, подумал секунды две, понял «штучку» и быстро оставил часть. Чукаки-же остались дожидаться возвращения вора, чтобы увидеть, «какая ему будет мука»? Час спустя, пристав вышел на двор и, видя чумаков, закричал на них: «чего тут стоите? где вор?» – «А на базар-же пошел шукать человечка», – «И вы не пошли за ним? Ну, так пробирайтесь-же теперь сами на базар, найдите его непременно и приведите сюда». Чумаки почесали затылки, да и пошли к своим возам».

4. Уривок з «Летучих заміток» газети «Одесский вестник» від 21 липня 1864 р.¹⁴⁹.

«Валка чумаков, сдавши свою пшеницу, выезжала в обратный путь. На Почтовой улице к чумакам подошел еврей, и спросил, куда они едут? Получив на это ответ, он изъявил желание ехать вместе с ними, по одному пути. Сторговавшись за проезд и, сойдясь в цене, он дал одному из чумаков бронзовую игральную марку. «Вот, говорит, тебе червонец; он ходит 5 р. 70 к.; ты дай мне 3 рубля, а 2 р. 70 к. останутся у тебя в задаток. Да пойдем, пожалуй, со мной: заберем мои вещи». Чумак не задумавшись дал еврею три рубля сдачи, а тот повел его к угловому трактиру на Ришельевской улице и приказал ему подождать себя у входа, а сам, взойдя в трактир, вышел из него задними дверьми на другую улицу, и был таков. Чумак, обождавши некоторое время, решился войти в трактир поискать своего седока; но не нашел еврея, показал бывшим там людям мнимый червонец. Когда его стали уверять, что он обманут евреем, то он только сомнительно покачал головой. Вышедши из трактира, чумак еще долго стоял у входа, поджидая художника-еврея и посматривая по временам на предательский «золотый».

5. Стаття «Дешо на захист чумаків» з газети «Одесский вестник» за 1865 р.¹⁵⁰

«Много высказано в печати о том, каким неприятностям подвергается чумак в дороге, пока не доберется до Одессы. В одном месте прижимает его корчмарь за выпас, в другом какая-нибудь бородка – за водопой и т. п. О том, как поступают с этим бедным тружеником у нас, в Одессе, так называемые комиссионеры (приниматели груза), ничего до сих пор не было сказано в печати. А между тем поступки этих господ – верх бесчеловечности. Отправляется, например, чумак из Умани в Одессу; грузитель или сам отправитель снабжает его накладной, в которой значится кроме количества и качества груза, цена извоза и счет полученных чумаком при нагрузке извозных денег; причем всегда в накладной означает, что остальные по расчету извозные деньги чумак имеет получить в Одессе по благополучной доставке и сдаче товаров целостью, весом, или мерою, как набрал на подводы. Является чумак к комиссионеру, и по

¹⁴⁹ Летучие заметки // ОВ. – 1864. – 21 июля.

¹⁵⁰ С.Ф. Нечто в защиту чумаков // ОВ. – 1865. – 26 июня.

предъявлении накладной начинается приемка; но тут со стороны комиссионера и его служителей, употребляются такие ухищрения, что по сдаче продукта непременно оказывается недостача против накладной, – и, заметьте, всегда почти на такую сумму, которая соответствует остатку следуемых чумаку извозных денег. Так делают те гг. комиссионеры, которые имеют хотя малую толику совести; но другие показывают чумаку такую недостачу, что чумака, кроме лишения следуемого ему остатка извозной суммы, остается еще должен от 10 до 20 руб., а иногда и более. Для взыскания же с чумака этого долга, они составляют от его имени долговую расписку в том, что как во вымерке доставленного продукта оказалась недостача по столько-то четвертей, на такую-то сумму (разумеется, согласно существующим в Одессе ценам), то он, такой-то чумака, обязан эти деньги, по прибытии на место жительства, уплатить наличными или отработать. Чумака об этом порою ничего не знает, а между тем его закабалит самым верным способом. Расписки эти составляются таким образом: сам комиссионер, или служитель его, доставляет маклеру справку о звании, имени и фамилии чумака, и, произвольно, число недостающего будто бы продукта. Маклер составляет по этой заметке расписку; писец его расписывается за неграмотного мужика, и потом расписка свидетельствуется в какой-нибудь полицейской части, преимущественно во 2-й и 3-й. Фабрикацию таких незаконных расписок без ведома и согласия дателя, занимаются только три городовые маклера, А.Ф., М.Ш. и М.В. Если же случается смысленный чумака, бывалый, и если он не дастся в обман при сдаче хлеба, то его просто прогонят с магазина. Чумака оставляет возы и направляется в полицию. Пока полиция окажет ему какую-нибудь помощь, комиссионер успеет, через посредство своего маклера, составить вышесказанным образом акт, за подписью надзирателя или помощника пристава, в том, что по требованию такого-то комиссионера, он, надзиратель, присутствовал при вымерке транспорта такого-то продукта, доставленного таким-то чумаком и оставленного им без надзора, причем, противу накладной, оказалась недостача в столько-то четвертей ли пудов, на такую-то сумму, согласно указания гг. комиссионера. Такого рода акты *составляются* не самим приставом, или помощником его, или надзирателем, – а ими только *подписываются*. Когда же является полиция к оставленному обозу, продукт разумеется, уже давно ссыпан, а импровизированный акт уличает бедного чумака в недобросовестности. Пора бы некоторым гг. комиссионерам перестать обижать бедных чумаков, неопытных и неграмотных тружеников».

Taras Goncharuk

Chumaks and Odessa (by the materials of the newspaper

«The Messenger of Odessa» in the end of 1830th – in the middle of 1840th)

The article studies the publication of the newspaper «The Messenger of Odessa» 1858 – 1867 about Chumaks which were a kind of Ukrainian merchants. In particular it analyzes the following ones: about difficulties of Chumaks transportations to Odessa, about the impact Chumaks on the state Odessa streets,

about cases where Chumaks in Odessa became victims of criminal elements and police abuse, about cheating Chumaks by Odessa dealers etc. It is concluded, that «The Messenger of Odessa» not only covers issues related to the stay in Odessa Chumaks, but often defended Chumaks.

Keywords: Chumacks, Odessa, «The Messenger of Odessa».

Тарас Гончарук

Чумацький промысел у Одессі (по матеріалам газети «Одеський вестник» кінця 1850-х – середини 1860-х гг.)

В статті розглядаються публікації газети «Одеський вестник» 1858 – 1867 гг. присвячені чумацькому промыслу. В частині аналізуються публікації: о труднощях чумацьких перевозок в Одесу; о впливі чумаков на стан одеських улиц; о випадках, коли чумаки становились в Одесі жертвами кримінальних елементів і поліцейського произвола; об обмані чумаков одеськими перекупщиками і др. Діється висновок о том, що «Одеський вестник» не тільки освещал вопросы, связанные с пребыванием в Одессе чумаков, но и нередко выступал в их защиту.

Ключевые слова: чумаки, Одесса, «Одеський вестник».

Рецензент: О.І.Гуржій, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)

УДК 94(477.7) «Чайковський»

Володимир Полторак

**АДАМ ЧАЙКОВСЬКИЙ У ЧОТИРИКУТНИКУ
ПАРИЖ – СТАМБУЛ – ПЕТЕРБУРГ – ВАРШАВА**

У статті на основі опублікованих документів з'ясовані основні віхи життя сина відомого політичного діяча XIX ст. Михайла Чайковського – Адама. Його біографія дає можливість уточнити та дослідити невідомі сторінки життя та діяльності самого М.Чайковського (Садик-паші). Народившись в Парижі, отримавши освіту у Франції та взявши участь у франко-пруській війні на її боці, військову кар'єру Адам Чайковський розпочав у Стамбулі. Прослуживши майже півтора десяти років в османській армії, він продовжив кар'єру в російській армії – дослужився до рангу генерал-майора і вийшов у відставку. Опинившись в Сімферополі, він на схилі свого життя у 78 років був пограбований більшовиками – кінець життя зустрів скоріш за все у Варшаві – хоча достеменних відомостей про це в нашому розпорядженні немає. Доля цієї людини в умовах геополітичних трансформацій другої половини XIX – початку XX ст. показова і авантюрна водночас.

Ключові слова: Адам Чайковський (Тимур-бей), Михайло Чайковський (Садик-паша), Владислав Чайковський (Музафер-паша), Іван Брюховецький.

Примхи долі роблять дітей визначних історичних постатей заручниками їхнього походження. Не те, щоб більшість протистояла такому вимушено яскравому уродженню, проте бувають випадки, коли відомість самого «героя історії» обумовлена діяльністю його сина. Що б знали ми про Христофора Колумба, якби не «популяризаторська» діяльність його синів Дієго та Фернандо? Адаже навіть континент, відкритий Колумбом, промовисто був названий вченими Америкою,

проте біографія першовідкривача руки його сина Фернандо повернула пальму першості у авторстві найвизначнішого географічного відкриття в історії Христофору. Постать Михайла Чайковського (Садик-паші) – яскравого письменника та талановитого політичного діяча XIX ст., теж суцільно уявляється завдяки зусиллям його старшого сина Адама, який по трагічній загибелі батька отримав у спадок його архів. Бурхлива видавнича діяльність розгорнулась у 1890-1900 рр. – публікувались спогади самого Чайковського, історичні документи з його життя. Згодом Адам Чайковський (Тимур-бей) передав матеріали з архіву батька для публікацій до польських та українських часописів.

На даний момент діяльність Садик-паші в Османській армії відображена у значній кількості опублікованих джерел і літературі¹⁵¹. Зокрема, як керівник козацьких загонів в складі османської армії привертала увагу багатьох істориків – турецьких¹⁵², польських¹⁵³, російських¹⁵⁴ та українських¹⁵⁵, болгарських¹⁵⁶. Біографія ж старшого сина Михайла Чайковського не була об'єктом спеціального дослідження – йому присвячена стисла й неповна біографічна довідка в «Словнику польської еміграції в Туреччині» Єжи Латки¹⁵⁷ та декілька фрагментарних згадок в працях, присвячених дослідженню діяльності самого Садик-паші.

Важливим джерелом для біографії Адама Чайковського слід було б назвати спогади його батька Михайла Чайковського – частково вони були видані в «Киевской старине» (1891-1892), повністю – в «Русской

¹⁵¹ Записки Михаила Чайковского (Садык Паша) // Киевская старина. – 1891, 1892; Чайковский М.С. Записки // Русская старина. – 1895 – 1898, 1900, 1904; Czajkowski M. Pamietniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego /tłumaczył na polskie A.P. – Lwow: Nakladem księgiatni Gubrynowicza I Schmidta, 1898; Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. – Кн. 1. – С. 62–66; Слабченко Т. «Коли повернув на Україну Садик-Паша?» // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XXV. – К., 1929; Czajkowski M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962; Chudzikowska Jadwiga Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. – PIW, 1971; Смоховська-Петрова В. Міхал Чайковски – Садык паша и България възраждане. – София, 1973; Сень Д., Пригарин А. Панславизм Михала Чайковского и история казачества в Османской империи // Поляки в истории России: история и современность Краснодар, 2007. С.147–160; Пригарин О. «Козачество в Туреччині» М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Османській Порті середини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Вип. XIII. – 2001. – С. 26.

¹⁵² Gumus Musa. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devletinde kazak suvari alayi // Turkish studies. – V. 5/3. – 2010. – P.1362 – 1375; Badem, Candan. The Ottoman Crimean War (1853-1856). – Leidem-Boston, 2010.

¹⁵³ Rawita-Gawronski Fr. Michal Czajkowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. – Petersburg, 1901; Кулецька Алісія. Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (паша Мехмет Садик) і проблеми «козаччини» в XIX ст. // Причорноморський регіон у контексті світової політики: історія та сьогодення. – Одеса, 2008. – Т. 1. – С. 117 – 125.

¹⁵⁴ Борисєнок Ю. Атаман Садык-паша // Родина. – 1998. – №5 – 6.

¹⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – С. 251-263; Полторак В. Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ. – Вип. 5. – Одеса, 2010. – С.141 – 145.

¹⁵⁶ Стойчев И.К. Казак-алая на Чайковски. – София, 1944.

¹⁵⁷ Jerzy S.Latka. Słownik polaków w imperium Osmanskim i republice Turcji. – 2005. – 79.

старине» (1895-1898, 1900, 1904). Про цей текст відомо, що «великий рукопис» у 1891 почав друкуватись в Києві, але із пропусками та скороченнями, тому раптово припинились. Редакція «Російської старовини», придбавши весь оригінал, надає його на своїх сторінках в повному перекладі, без скорочень¹⁵⁸. Серед джерел біографії Адама Чайковського нами було використано його послужний список в переліку полковників російської армії (1902 та інших років)¹⁵⁹.

Ось, що нам відомо про Адама Чайковського з праці Єжи Латки: «Чайковський Адам (бей Тимур) – офіцер на османській службі. Старший син Михайла Чайковського. Випускник школи офіцерської Сен-Сір. У 1858 (?) р. прибув до Костянтинополя. В ранзі полковника виконував функції офіцера полку козаків. У 1866 р. отримав звання коменданта офіцерської школи. У 1870 р. разом з батьком подав у відставку, роком пізніше переїхав до Росії, де отримав ранг російського генерала»¹⁶⁰. Ця стисла інформація була зібрана по крихтам в праці Ядвіги Чудзіковської¹⁶¹. Звернувшись до цієї праці безпосередньо, ми значно більше дізнаємось про Адама Михайловича, розвінчуючи й деякі усталені міфи про непересічну постать, яка потрапила в тінь свого визначного батька.

Адам Чайковський народився 4 липня 1841 р.¹⁶² в Парижі від першої дружини Михайла – Леоніди (уродженої Габаре) і одразу потрапив в опіку некоронованого короля Польщі Адама Чарторийського. Перебуваючи в першому східному відрядженні, Михайло звертається в листі з Афін до князя Чарторийського з проханням стати хрещеним батьком для первістка, який на честь свого опікуна отримує ім'я Адам¹⁶³. На той момент у Леоніди і Михайла вже було двоє дочок Кароліна та Михайлина – щоправда пізніше в серцях він відмовлявся від цього батьківства¹⁶⁴, посилаючись на кодекс Наполеона в частині визнання офіційним чоловіком своїми усіх народжених до чи під час шлюбу дітей жінки.

Вже наприкінці Кримської війни Михайло Чайковський в листуванні згадував про свої плани залучити «15-річного сина Адася до козаків», але без обов'язку зміни релігії¹⁶⁵ (на той час Михайло вже став Мехмедом Садик-пашею та жив громадянським шлюбом із полькою Людвікою Снядецькою в маєтку неподалік Стамбула Сазли-Босна). Цей намір не одразу справдився – у 1856 р. він отримує

¹⁵⁸ Чайковский М.С. Записки Михаила Чайковского (Садык-Мехмет паши) // Русская старина. – 1895. – Вып. 11. – С.155.

¹⁵⁹ Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб., 1902. – С.654; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 сентября 1903. – СПб., 1903. – С.546.

¹⁶⁰ Jerzy S.Latka. Słownik polaków w imperium Osmanskim i republice Turcji. – 2005. – 79.

¹⁶¹ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – 570 s.

¹⁶² Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб., 1902. – С.654.

¹⁶³ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – С.173–175.

¹⁶⁴ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – С.505, 528.

¹⁶⁵ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – С.382.

звістку про те, що старший син був «офранцужений» і не бажає їхати до батька. Навчаючись під опікою Владислава Замоїського (хресного батька молодшого сина Владислава) у школі єзуїтів Клермон в Бельгії в колі першого народженого в еміграції покоління, Адам напевно відчував більшу свою причетність до французької культури, ніж до незнаної польської – і тим більш османської. Саме тоді молодші Чайковські згідно волі батька були відправлені до військового вишколу в Сен-Сір¹⁶⁶. Після закінчення цієї школи, випускниками якої був в той же час майбутній цар Сербії та Королівства Сербів, Хорватів та Словенців Петро, а пізніше – маршал де Голь та інші видатні особи, Адам Чайковський все ж потрапляє до Стамбулу. В своїй особовій анкеті під час служби в Росії він, щоправда, згадував про свою освіту: «В Парижі у Родемському ліцеї отримав ступінь бакалавра; із Французької Сенсірської військової школи, випущений підпрапорщиком турецьких військ»¹⁶⁷. Напевно, згадувати про перебування в єзуїтській школі для нього, мусульманина, який у 1871 р. прийняв православ'я і служив в російській армії, не було потреби. Натомість французька освіта була особливо цінована після укладення 1892 р. франко-російського союзу.

Цікаві матеріали до біографії Адама Чайковського можна безумовно знайти в Краківській бібліотеці Польської академії наук, де В. Мільчев працював з оригіналом спогадів Адама про службу на кордоні з Грецією¹⁶⁸. Спогади написані рукою самого автора у 1906 р. і супроводжені його підписом та зазначенням, що укладені в Варшаві. Видані вони вже після Другої світової війни – але показово, що в спогадах самого Садик-паші діяльність молодого Чайковського майже не згадулася¹⁶⁹. Спогади його про службу на кордоні з Грецією описують події 1858, 1859 і 1862 рр.¹⁷⁰. Вже наприкінці 1859 р. він здійснює важливу військову місію в Фессалії – розшукує залишки поселень колишніх козаків 2-го полку¹⁷¹. Знахідкою є виписка про 44-й випуск Сен-Сірської військової школи (1859-1861), згідно якої два сини Чайковського саме в цей період навчались у Франції¹⁷². Можливо, вони складали іспити екстерном разом з цим курсом – принаймні, Адам в цей час в складі турецької армії не перебував.

¹⁶⁶ Chudzikowska J. *Dzienne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.434.

¹⁶⁷ Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб, 1902. – С.654.

¹⁶⁸ Biblioteka PAN Krakow. Rps. 1902.

¹⁶⁹ Чайковский М.С. Записки Михаила Чайковского. – 1900. – Вып. 7. – С.201 – 224.

¹⁷⁰ Czajkowski Adam. *Wspomnienia generała Adama Czajkowskiego ze służby na granicy greckiej w latach 1858, 1859 i 1862 w pułkach otomańskich kozaków*. – 1961. – 50 s.

¹⁷¹ Chudzikowska J. *Dzienne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.455.

¹⁷² [Електрооний носій]. – Режим доступу: <http://www.saint-cyr.org/fichiers/promotions-eteintes/1859-1861-44e-promotion-de-nice-et-savoie.pdf>

Саме в Фессалії було створено військову школу на чолі з ветераном наполеонівських війн капітаном Грабським, яку очолив з часом Тимур-бей (Адам Чайковський¹⁷³). В школі вже у 1850-х роках викладали унтер-офіцерам топографію, географію, арифметику, історію, польську граматику – все викладання відбувалось на польській мові¹⁷⁴. Цікаво, що за спогадами Садик-паші, школою керував і його молодший син – Музафер¹⁷⁵. Характеризуючи своїх синів, Садик-паша пише: «Тут в Туреччині один мій син, і то молодший, міг би мене заступити... а на Україні, в Козаччині – мій син старший, бо молодший – то солдат-дипломат, а старший – козак». І дійсно – на турецькій службі Музафер-бей став пашею і у 1902-1907 рр., навіть отримав посаду губернатора Лівану, а старший син Адам зробив непогану кар'єру в російському війську. Сприяючи просуванню по службі синів, Садик-паша вже в рангах ротмістрів давав їм під оруду ескадрони – на що скаржились інші офіцери. Характерний випадок стався під час інспекції казарм – попередивши своїх синів «про раптову» перевірку, Садик-паша бажав покращити їхній послужний список. Проте занадто швидкі збори ескадронів Тимур-бея та Музафер-бея видали х з головою – сам Садик-паша тоді зазначив: «Дуже добрррре, тільки тррррохи запррррудко» – виділяючи потрійним наголосом літери «р»¹⁷⁶.

Добре склались у Адама Чайковського відносини з мачухою – Людвіка Снядецька-Чайковська бачила в ньому наступника свого чоловіка в козацьких справах¹⁷⁷. Пізніше пасинок опікувався встановленням надгробку над її могилою та отримав її архів, частину якого він передав до Румунської Академії Наук в Бухаресті. Інші папери за згадками сучасників «цілу скриню», він пропонував для продажу у Варшаві перед Першою Світовою війною, проте подальша їх доля невідома.

Офіцер і козак
Отоманського війська

¹⁷³ Chudzikowska J. *Dzienne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.502.

¹⁷⁴ Чайковский М.С. *Записки Михаила Чайковского*. – 1900. – Вып. 7. – С.201 – 224.

¹⁷⁵ Там само. – Вып. 12. – С.725.

¹⁷⁶ Chudzikowska J. *Dzienne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.482.

¹⁷⁷ Chudzikowska J. *Dzienne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.488 – 490.

Щодо прийняття ісламу – достеменних відомостей немає. Єдиний не мусульманський підрозділ османської армії – козаки – розташовувались поруч з мусульманськими полками і несли однакові повинності на збірних пунктах та у великих містах (де дислокувались в кавалерійських казармах). За згадкою Садик-паші, не виникало жодних конфліктів. На Великдень солдати-мусульмани запрошувались за святковий стіл до товаришів-християн, а останніх запрошували на святкування Байраму¹⁷⁸. В таких умовах тільки офіцери козацького корпусу приймали іслам, та й то це був спрощений варіант віросповідання, який скоріше сприймався як висловлення вірнопідданства династії Османів. Обидва сини Садик-паші по прибуттю з Франції служили в козацьких полках, а потім з легкої руки візиря Різи-паші та командувача фессалійським корпусом Абдул-Керим-Надір-паші отримали у 1863 р. нові мусульманські імена – Адам став Тимур-беєм, а Владислав – Музаффер-беєм (згодом – пашею). Ставши мусульманами, сини Садик-паші отримали пости штаб-офіцерів (можливо, штабу 3-го османського корпусу, до якого були приписані козацькі та драгунські ескадрони Садик-паші), знімали плани місцевості та укріплень¹⁷⁹.

Адам Чайковський в 1860-х рр. залишався в підпорядкуванні свого батька, виконуючи доручення і османського штабу. Зокрема, під час балканських операцій проти болгарських повстанців, гайдуків та простих розбишак, він за іронією долі очолював 1-у козацьку сотню, яка складалась з тих самих болгар – дітей заможних селян Шуменського округу¹⁸⁰. В Чам-дере він оточив і полонив «шайку Кучу-Оглу» – як зазначає Михайло Чайковський, він описав цей епізод у повісті «Болгарія». В згадках старого відставного генерала, 1-ий козацький ескадрон був найкращим серед козаків і драгунів під його орудою. На білих конях арабської породи він справляв прекрасне враження і з метою показати своє схвальне ставлення «до поляків, християн, слов'ян» султан Абдул-Азіз включив його до свого монаршого конвою – це дало підстави згадувати в майбутньому козацькі підрозділи, як гвардійські в складі османської армії¹⁸¹. Ескадрон з другої половини 1860-х рр. ніс службу в Стамбулі, дислокувався в кавалерійських казармах султанської гвардії. В той же час ад'ютантом Його величності певний час був молодший Чайковський, хоч це спростовують польські історики.

¹⁷⁸Чайковський М.С. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского. – 1904. – Вып. 12. – С. 570.

¹⁷⁹Там само. – Вып. 8. – С.446.

¹⁸⁰Там само. – Вып. 12. – С.726.

¹⁸¹Там само. – Вып. 12. – С.733.

Подальші придворні інтриги втягнули Музафер-бея в змову проти батька – про це останній з жалем згадує в спогадах¹⁸².

Під час літніх маневрів 1870 р. в околицях Шумена Садик-паша під своєю командою мав 11 гвардійських кавалерійських ескадрони – досвідченість старшого сина дозволила надати йому керівництво правим флангом кавалерійської бригади в складі трьох козацьких ескадронів. Успішні дії Тимур-бея дозволили бригаді Садик-паші впоратись із поставленим завданням і оточити умовного супротивника¹⁸³. Після проведення цих маневрів Садик-паша подає у відставку у зв'язку з рішенням про ліквідацію особливостей стрийової служби козацьких підрозділів – зокрема, запровадження турецької мови. Разом з ним подали у відставку Тимур-бей (А.Чайковський) та Рихард Бервинський. Осман-ага (Морозович) не був звільнений до часу виплати ним заборгованого в полкову касу – проте відомо, що вже у 1872 р. він разом з Садик-пашею поїхав з Стамбула до Одеси¹⁸⁴. Прибувши до Стамбулу, батько й син Чайковські одразу відчували себе зайвими – показовим був навіть факт, що молодший син Владислав (Музафер-бей) не підготував їм кімнати – і вони шукали квартиру одразу по прибуттю¹⁸⁵. Влаштувавшись в Стамбулі, Садик-паша взявся за перо – почався останній активний період його літературної творчості.

Восени 1870 р. декілька відставних козаків – і серед них Тимур-бей (Адам Чайковський) звернулись до Садик-паші: «Якщо нам вже не можна воювати в Туреччині, веде нас до Франції бити німців; адже вони наші вороги, а французи – наші друзі!» Великий візир Османської імперії Алі-паша мав з цього приводу розмову з відставним генералом Садик-пашею та визнав таку демонстрацію союзницьких стосовно Франції та Наполеона III «корисною», рекомендувавши у зв'язку з перебігом бойових дій не особисто очолити експедиційну бригаду, а доручити командування Тимур-бею – старшому синові Садик-паші. Алі-паша зазначив, що декілька заможних болгар подарує для цієї справи коней, зброю, обмундирування на цілий полк та навіть надасть потрібну кількість болгар-відставників. Планувалось створення «слов'яно-турецького легіону» для допомоги Франції. В разі кардинального повороту характеру бойових дій Алі-паша визнав за доречне й самому Садик-паші відправитись до Франції.

Загалом на французьких кораблях зі Стамбула відправились до Марселя 130 козаків двома загонами. Перший на чолі з відставними офіцерами Маріяном Заленицьким та Йосипом Стемпковським, а

¹⁸²Там само. – Вып. 8. – С.286.

¹⁸³Там само. – 1904. – Вып. 9. – С.632 – 633.

¹⁸⁴Там само. – С.638.

¹⁸⁵Там само. – С.635.

другий – безпосередньо на чолі з Тимур-беєм. Своїм старшому синові Садик-паша надав «листи» до президента третьої Французької республіки Луї Адольфа Тьера, з яким був знайомий особисто з 1830-х рр. Як згадував Садик-паша, перший загін потрапив під вплив поляків-емігрантів, відправлений до Ліона та був приписаний до італійського легіону. Другий загін розмістився в марсельських казармах доки Тимур-бей здійснював свою дипломатичну місію – там козаки потрапили до польського легіону Гржимайла.

Місія Тимур-бея у середині лютого 1871 р. досягла своєї мети – сам Адам Чайковський (народжений в Парижі та випускник військової академії Сен-Сір) навіть, був призначений капітаном кінних стрільців та командиром ескадрону, куди планувалось приписати усіх прибулих до Франції козаків. Міністр внутрішніх справ Франції Леон Мішель Гамбетта, однак, отримавши від знайомих йому поляків – емігрантів 1863 р. розлогу інформацію про цю справу і про Садик-пашу, сприйняв ці дії як спробу підсилення бонапартистської партії. Зокрема, йому стало відомо, що Садик-паша сам був особистим знайомим Наполеона III, а його корпус козаків був підтриманий колишнім французьким імператором.

Минуло два тижні і 1 березня 1871 р. Франція підписала Бордоську капітуляцію – війна закінчилась, настав час ескалації громадянського протистояння в Третій республіці. На тлі цих подій Тимур-бей повернувся до Туреччини, а за ним і усі козаки з офіцерами. За згадками цих «охотників», їх скрізь переслідували поляки – адже козаки були «православним слов'янським елементом», який начебто міг погіршити образ поляків в очах католицької Франції. Як підсумок цієї експедиції, Садик-паша наводить вислів одного з охотників, який повертався до Добруджі: «Не треба було й їхати»¹⁸⁶. До того ж поляки у Франції на думку Садик-паші скомпрометували себе і в двох інших фактах – активно бились в складі Познанського ландвера на боці пруської армії, а також стали активними учасниками Паризької комуни (згадати хоча б керівника збройних сил комуни Я.Домбровського)¹⁸⁷. Після повернення до Стамбулу Адам наштотхнувся на негативне ставлення з боку турецької влади – його не прийняли до служби¹⁸⁸. Микола Ігнат'єв, російський посол в Стамбулі, використав цю ситуацію – саме він намовив Адама до переїзду в Санкт-Петербург, де отримав би відповідний турецькому ранг в армії. Так і сталося. Садик-паша свідомо схвалив це рішення. «Великодушний монарх прийняв його (Адама) в число своїх підданих і в ряди своєї армії, яка складає

¹⁸⁶Там само. – 1904. – Вып. 10. – С. 239-240.

¹⁸⁷Там само. – 1904. – Вып. 12. – С. 576.

¹⁸⁸ Chudzikowska J. *Dzienne zycie Sadyka Paszy*. - 1982. - S.514, 516.

гордість та надію слов'ян» – зазначає Садик-паша¹⁸⁹. 9 січня 1872 р. Садик-паша писав своєму товаришеві Бистроновському, що Адам вступить до російської служби – виїхав до Росії він іще в листопаді, і ще 2 грудня 1871 р. в листі до Олександра II Садик-паша дякує за схильність до сина. Перебуваючи в стані психологічного зламу, підстаркуватий генерал писав вже про себе: «Очікую кінця життя... Якщо б милосердний Господь судив моїм кісткам лягти у вічний спокій в землі моїх пращурів, в улюбленій моїй Україні, то я б повернувся на батьківщину, безумовно надавши себе волі царя. Це був би кращий кінець життя для поляка-слов'янина». Подальше рішення самого відставного генерала повернутись до України було для російської дипломатії справою часу та техніки.

Польська громадськість різко засудила «демарш Чайковського». Серед міфів, поширених в той час, постає інформація, що Адам Чайковський став офіцером російської гвардії¹⁹⁰. Натомість його послужний список дає інформацію достатньо достовірну. «22 січня 1872 р. Адам Михайлович Чайковський, православний (!), одружений» вступив до російської армії в чині штабс-ротмістра. 26 вересня 1876 р. підвищений до ротмістра і в кампанії 1877 – 1878 рр. взяв участь як керівник ескадрону, яким був 8 років 7 місяців. Потім отримав чин помічника командира полку по стройовій підготовці (1 рік 2 місяці) в ранзі підполковника (отримав 1 січня 1887 р.). За непевною інформацією керував драгунським 26-м полком¹⁹¹. Цей полк відомий в історії під назвою 9-й Бузький уланський, проте 1882–1907 рр. дійсно носив назву 26-й драгунський, і в період 1873 –1888 рр. даних про його командира поки що не знайдено – саме в цей проміжок ним міг короткий термін бути Адам Чайковський. Полк є складі 9 корпусу брав участь у облозі Плевни. Черговий ранг полковника отримав після виходу у відставку з стройової служби у 1900 р., а після 1906 р. – ранг генерал-майора (на жаль не знайдено документа про це). Адам Чайковський поза стройовою службою обіймав посади повітового військового начальника (керував призовним пунктом) – у Тверській Губернії (1890-1900 р. Зубцов і Ржев), а з 29 березня 1900 р. – у Подільській губернії (Гайсин), де пробув на посаді до 1904 р.

Протягом служби в російській армії отримав нагороди: ордени Святої Анни 3-го ступеня з мечами та бантом (1878), Святого Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом та Святого Станіслава 2-го ступеня з мечами і бантом (1879), орден Румунської зірки

¹⁸⁹ Чайковский М.С. Записки Михаила Чайковского. – 1904. – Вип. 9. – С.641.

¹⁹⁰ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.522.

¹⁹¹ [Електроонний носій]. – Режим доступу: <http://www.saint-cyr.org/fichiers/promotions-eintes/1859-1861-44e-promotion-de-nice-et-savoie.pdf>

(1879) – ці чотири нагороди за участь у війні 1877-1878 рр.¹⁹². Відоме на даний момент лише одне видання аналітичної записки А.Чайковського щодо стану організації армії в Боснії та Герцеговині напередодні їх окупації Австро-Угорщиною¹⁹³.

Діяльність Адама Чайковського щодо популяризації спадщини свого батька потребує, на нашу думку, окремого дослідження. Достеменно відомо, що під час написання Ф.Равітою-Гавронським біографічної роботи про Михайла Чайковського, Адам Чайковський листувався з істориком та надавав йому певну інформацію. Безумовно, крім інформації про останні роки життя Садик-паші в Стамбулі, саме Адам за спогадами свідків оповів про перебіг самогубства батька – яскрава особиста драма ніби постає перед нашими очима¹⁹⁴.

З інших джерел відомо, що у 1906-1907 рр. деякі папери Адам Чайковський передав для друку в Краків. Тісні контакти зав'язались у відставного генерал-майора з українськими істориками – Іваном Застирцем та Євгеном Рудницьким, яким він передав деякі документи у 1914 і 1918 рр. Дослідити ці відносини – теж достатньо цікаве завдання для дослідження¹⁹⁵. Євген Рудницький зазначив, що у 1921 р. Адам Чайковський з сім'єю мешкав уже в еміграції – можливо, у Перемишлі (де в музеї знаходяться особисті речі його батька) чи Варшаві.

Остання відома згадка про Адама Чайковського випадково знайдена серед архівів... ВЧК! «9 травня 1919 року за проведення по ордеру Крим ЧК обшуку у мешкаючого в Сімферополі відставного генерал-майора А.М.Чайковського разом з коштовностями була конфіскована сімейна історична реліквія – шабля, яка належала гетьману України Івану Брюховецькому, яка згодом безслідно зникла»¹⁹⁶. Свого часу ще сам Садик-паша в своїх спогадах зазначав у відповідь на дорікання, нібито він турецьку зброю поставив на службу Росії, що зі Стамбулу «не взяв жодної зброї, окрім шаблі, яка успадкована від батька і яку я передав не до російських арсеналів, а моєму синові (Адаму. – В.П.), який служить тепер в російській армії»¹⁹⁷.

¹⁹² Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб, 1902. – С.654; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 сентября 1903. – СПб, 1903. – С.546.

¹⁹³ Чайковский А. Несколько исторических заметок о прежней военной организации Боснии и Герцеговины // Военный сборник. – 1875. – № 9. – С.135-153.

¹⁹⁴ Rawita-Gawronski Fr. Michal Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. – Petersburg, 1901.

¹⁹⁵ Застирец І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського) // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 67 – 72; Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. – 1927. – Вип.1. – С.62 – 67.

¹⁹⁶ Андросов С.А. Судьба культурного наследия Крыма на изломе исторической эпохи (1917-1920 гг.) [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/99-1917-1920—>.html

¹⁹⁷ Чайковский М.С. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского. – 1904. – Вып. 12. – С. 569.

Таким чином, в чотирикутнику європейських столиць прожив понад вісім десятиліть нащадок гетьмана Івана Брюховецького та козакофіла і мрійника Михайла Чайковського. Його спадщина продовжуватиме приваблювати увагу істориків і надалі.

Volodymyr Poltorak

**Adam Czajkovsky in quadrangle between
Paris-Istanbul-Petersburg-Warsaw**

On the basis of published documents clarified milestones of life of a prominent political figure in the XIX. Michael Czajkovsky's son – Adam. His biography gives the opportunity to clarify and explore the unknown life and activities of M. Czajkovsky (Sadyk Pasha). Borned in Paris, acquired the France Education, Adam Czajkovsky began his military career in Istanbul. Served almost 15 year in the Ottoman Army, he returned into the Russian army. Robbered by Bolsheviks in 1919 in Simferopol, he died in Warsaw in 1920th. His adventure life is typical and untypical both for the period of the second half of 19th century – beginning of 20th century.

Key words: Adam Czajkovsky (Timur-Bey), Michael Czajkovsky (Sadyk Pasha), Wladyslaw Czajkovsky (Muzafer Pasha), Ivan Bryuhovetskyu.

Владимир Полторак

**Адам Чайковский в четырехугольнике
Париж-Стамбул-Петербург-Варшава**

В статье на основе опубликованных документов показаны основные вехи жизни сына известного политического деятеля XIX в. Михаила Чайковского – Адама. Его биография дает возможность уточнить и исследовать неизвестные страницы жизни и деятельности самого М. Чайковский (Садык-паша). Родившись в Париже, получив образование во Франции и приняв участие на ее стороне во франко-прусской войне, военную карьеру Адам Чайковский начал в Стамбуле. Прослужив почти полтора десятка лет в османской армии, продолжил ее в российской армии, где дослужился до ранга генерал-майора и вышел в отставку. Оказавшись в Симферополе, он на закате своей жизни в 78 лет был ограблен большевиками – скончался правдоподобнее всего в Варшаве – хотя истинных сведений об этом в нашем распоряжении нет. Судьба этого человека в условиях геополитических трансформаций второй половины XIX – начала XX вв. показательная и авантюрная одновременно.

Ключевые слова: Адам Чайковский (Тимур-бей), Михаил Чайковский (Садык-паша), Владислав Чайковский (Музафер-паша), Иван Брюховецкий.

Рецензент: О.А.Бачинська, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 930.1/94(084.1)-021.5:(477.51)]

Ольга Ковалевська

**ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАКІВ З ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ імені В. ТАРНОВСЬКОГО:
ПОХОДЖЕННЯ, ІСТОРІЯ ЗБЕРІГАННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ**

Висвітлено походження, історію зберігання та побутування десять зображень «малоросійських» козаків, що нині перебувають у фондах та експозиції Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Розглянуто

інформаційні можливості цих візуальних джерел у дослідженні одягу, військового спорядження та побуту козацтва.

Ключові слова: козаки, етнографічні замальовки, візуальні джерела, Прилуцький краєзнавчий музей імені В. Маслова, Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського.

Українське козацтво від часів його появи і до сьогодні залишається цікавим об'єктом як для конкретно-історичних досліджень, так й для узагальнюючих праць. Одним з напрямів сучасних пошуків науковців, краєзнавців та історичних реконструкторів є виявлення та дослідження різноманітних візуальних джерел, які здатні поглибити наші уявлення про зовнішній вигляд, одяг, військове спорядження, побут козаків. Це переконання підтверджується навіть тією кількістю публікацій, що знайшли своє відображення на сторінках збірника наукових праць Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ «Чорноморська минувшина», де автори описували та аналізували візуальні джерела з історії козацької верстви різних часів¹⁹⁸.

Однак, систематизована праця з виявлення, опису та дослідження такого роду джерел розпочалася ще наприкінці XIX ст. і була пов'язана з діяльністю багатьох подвижників історичної науки та музейної справи.

Одним з таких був приват-доцент Київського університету св. Володимира Василь Іванович Маслов (1884¹⁹⁹–1959), якого неспокій та труднощі революційних часів змусили переїхати з Києва до Прилук. Саме у цьому місті йому згодом вдалося реалізувати не лише свої наукові та педагогічні здібності, але й знання з психології, фотографії, переплетення книг і, нарешті хист до етнографії та музейної справи.

Ставши директором Прилуцького окружного музею (1927–1930 рр.)²⁰⁰ і прагнучи сконцентрувати під його дахом найкращі мистецькі колекції краю, В. Маслов на ста підводах перевіз майно та експонати музею «Поміщицька садиба XIX століття» (1917–1927), що містився у колишньому маєтку родини Галаганів у Сокиринцях, до Прилук. Тут колекція перебувала з 1927 по 1953 р. У 1953 р. через намір нового директора музею списати цю колекцію, її було розформовано. Найкраща та найцінніша частина

¹⁹⁸ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ: 36. наук. пр. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 153–155; Гава О. Козацькі портрети у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею // Там само. – С. 180–185; Ковалевська О. «Задунайський запорожець» та «Дунавецька Запорозька Січ» у виданні «З української старовини» Д. Яворницького, С. Васильківського та М. Самокіша // Там само. – Вип. 4. – С. 78 – 81; Полторак В., Ровнер О. Одяг, зброя та військове спорядження вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787–1792 рр. // Там само. – Вип. 7. – С. 61–75.

¹⁹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 243. – Спр. 1116: Свідectвo о рожденнi Маслова Василя Ивановича. – Арк. 3.

²⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф. 243. – Спр. 324. – Арк. 1–2.

була відправлена до обласного історичного музею у Чернігові, де вона перебувала до 1983 р., а мистецьку частину зібрання у 1984 р. було передано до новоствореного Чернігівського обласного художнього музею.

Сумлінно підходячи до своїх обов'язків директора музейної установи, а також реалізуючи свій хист фотографа-документаліста, В. Маслов ретельно здійснював фотофіксацію колишніх поміщицьких садиб, пам'яток церковної архітектури, експонатів, що надходили до музею. Завдяки цьому, нині в особовому фонді В. Маслова, що зберігається в Інституті рукопису, а також серед документів та матеріалів колишніх Інституту матеріальної культури та Київського археологічного комітету АН УРСР, маємо цінні фотодокументи, які зображають пам'ятки історії та культури Прилуцького краю, з Тростянця, Яготина, Сокиринців, Дігтярів, Линовиці, Густині, Вейсбахівки (Білорічиці), Березової Рудки, Згурівки, Петрівки, Ічні та інших міст, містечок і сіл.

Серед цих матеріалів вдалося відшукати й цікаву добірку фотографій народних картин з анотаціями. Вони були зроблені В. Масловим на початку 1931 р., коли він формально вже не був директором музею, а працював на посаді наукового співробітника фольклорно-етнографічної комісії Академії наук УРСР. Однак, користуючись офіційним дорученням, виданим йому Всеукраїнським археологічним комітетом Української академії наук на фотографування пам'яток старовини на Прилуччині ще у 1927 р., він продовжував розпочату справу. Очевидно, побоюючись за долю певних експонатів Прилуцького музею, і, водночас, розуміючи їхню історичну та мистецьку цінність, Василь Іванович цілеспрямовано фотографував експонати колишньої «Галаганівської» колекції, яка на той час ще була частиною фондової збірки Прилуцького музею.

Серед відфотографованих вченим експонатів було чимало картин, у тому числі й такі, що відображали селян, міщан та українських козаків. Полотна, про які йдеться, були написані у XIX ст. і являли собою зображення кількох донських козаків, «малоросійського» сотника, писаря запорозького війська та простого козака, «литовських» селян, а також унікальну народну картину під умовною назвою «Ми – козаки, люди вольні» (див. фото 1). Анотації під фотографіями засвідчували належність полотен до колекції Г. П. Галагана з Сокиринців, їхній розмір, наявні написи, інвентарні номери. Цінність цих творів полягала у тому, що вони являли собою цікавий матеріал для етнографічних, іконографічних та мистецтвознавчих досліджень вчених, бо подавали зображення представників української сотенної старшини, етнографічні типи донських та українських козаків XVIII ст., простих міщан та селян, до того ж, не лише українських,

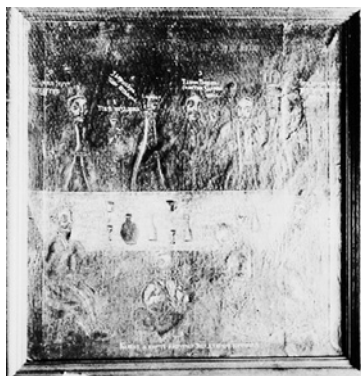

Фото 1. Картина “Ми козаки – люди вольні”.

Колекція Галаганів, Прилуцький окружний музей. На сьогодні – втрачена.

Фото 2. Зображення селян з колишньої “Галаганівської” колекції (власність Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського)

Фото 3. Зображення козаків та міщанина з колишньої “Галаганівської” колекції

(власність Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського)

але й литовських (!). Подібних оригінальних зображень, створених у XVIII ст. чи на початку XIX ст., зберіглося дуже мало. Зокрема, відомо, що існувало 17 малюнків типів донських козаків та козачок, а також близько 30 малюнків із зображеннями типів різних станів українського суспільства, автором яких був Тимофій Калинський.

Цей художник виконав згадані малюнки на замовлення О. І. Рігельмана, автора творів «Історія або оповідь про донських козаків» (М., 1846) та «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...» (М., 1847). Після російсько-турецької війни О. І. Рігельман як військовий інженер перебував певний час у фортеці св. Димитрія Ростовського. Саме там відбував якесь покарання Т. Калинський²⁰¹. Довідавшись, що останній є вихідцем з духовенства і має хист до малювання, майбутній історик замовив йому виконання малюнків. Коли у 1782 р. О. І. Рігельман пішов у відставку та повернувся до маєтку своєї дружини в с. Андріївка неподалік Чернігова, Т. Калинський оселився там само. Отже, можна припустити, що співпраця історика й художника продовжилася.

При порівнянні малюнків, створених Т. Калинським²⁰², та виявлених фотокопій, виконаних В. Масловим, виявилось, що вони є подібними. Хоча деякі деталі в картинах з колишньої колекції Галаганів прописані нечітко, або взагалі відсутні. Це може означати, що на замовлення власників мистецького зібрання у Сокиринцях, копії виконував якийсь місцевий маляр, який не дуже ретельно поставився до копіювання малюнків Т. Калинського.

Вивчення сучасних фондів Прилуцького краєзнавчого музею на предмет виявлення зафіксованих В. І. Масловим колишніх експонатів «Галаганівської» колекції, що у 1930-х роках належали місцевому окружному музею, засвідчило їхню відсутність. Напрошувався висновок про те, що вони втрачені. Однак, через деякий час з'ясувалося, що 6 малюнків з цієї колекції нині розміщені в експозиції четвертої зали Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського.

Як показало подальше дослідження, ці картини дійсно надійшли до чернігівського музею з Прилук за актом від 27 травня 1953 р.²⁰³ Оскільки стан збереженості цих картин був незадовільний (в інвентарних картках 1953 р. було зафіксовано

²⁰¹ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 30.

²⁰² Рігельман А. И. История или повествование о донских казаках. – М., 1846; Його ж. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. – М., 1847.

²⁰³ У 1953 р. з Прилук до Чернігівського історичного музею надійшло 10 картин: 6 – типажі українського козацтва, міщанства та селянства, 4 – типи донських козаків. З часом 1 зображення було передано до ЧОХМ. Таким чином на сьогодні 6 зображень міститься в експозиції ЧІМ ім. В. Тарновського, а 3 – у його фондах.

суттєві кракелюри, тьмяність, осипання фарби, відшарування фарбового шару, плями), їх у 1968 р. відправили на реставрацію до Державної науково-дослідної реставраційної майстерні у Києві. Потім вони деякий час зберігалися у музейних фондах, а у 1979 р. після створення нової експозиції (нового музею), зайняли свої місця у залі № 4, де перебувають і донині (див. фото 2 та 3).

Отже, у складі «Галаганівської» колекції у XIX ст. перебувала певна кількість зображень представників різних соціальних груп, а також народна картина під умовною назвою «Ми – козаки, люди вольні». У 1953 р. зображення, як ті, що були зафіксовані В. І. Масловим, так і деякі інші, у загальній кількості 10 одиниць, були передані до Чернігівського історичного музею. Серед них, однак, вже не було картини «Ми – козаки, люди вольні». Таким чином, виконані колись для зібрання Галаганів копії малюнків Т. Калинського, хоч і не у повному складі, через Прилуцький окружний музей «перекочували» до Чернігівського історичного музею і в такий спосіб збереглися до наших днів.

Цілком імовірно, що свого часу ідея копіювання малюнків Т. Калинського для власної колекції виношувалася й Тарновськими. Однак, як переконує нинішній стан їхнього зібрання, що перебуває у Чернігові, до її остаточної реалізації не дійшло.

З'ясувавши походження, історію зберігання та реставрації 10 зображень з Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, варто приділити увагу інформативним можливостям цих джерел. Перш за все, порівнюючи ці картини, виконані невідомим малярем, з оригінальними малюнками Т. Калинського, копією яких вони є, можна засвідчити, що їхня перевага полягає лише у тому, що вони виконані у кольорі, і мають дещо більший розмір. Якщо ж уважно аналізувати деталі одягу, спорядження, реманенту в руках зображених селян та інші деталі, то стає зрозумілим, що малюнки Т. Калинського є значно докладнішими. Отже, картини з чернігівського історичного музею є цікавими джерелами не стільки для дослідження зовнішнього вигляду козаків, міщан чи селян XVIII ст., скільки можуть бути використані для визначення колекціонерських смаків українських поміщиків XIX ст., що походили з козацько-старшинських родів. Ці ж картини можна розглядати як опосередковані свідчення самоідентифікації поміщицької верстви, їхньої пам'яті про історичне минуле, про власних предків. Щодо інформативних можливостей малюнків самого Т. Калинського, які були додатком до обох згаданих праць О. Рігельмана, то вони значно вищі. Завдяки ретельній промальовці усіх деталей одягу, військового спорядження, зброї, кінської зброї, селянського реманенту та навіть двох побутових сцен козацьких розваг та жіночих танців, ми маємо

унікальне джерело, яке дозволяє дослідити козацький побут та повсякдення. Порівняння ж малюнків українських (малоросійських) та донських козаків дає можливість виявлення загального та особливого у козацькому вбранні. Ще однією особливістю цих малюнків є значна кількість зображень жінок, у різноманітному одязі, що належали до різних верств населення. Таким чином, ці джерела дають нам унікальну можливість досліджувати історію козацтва не лише у її «чоловічому» вимірі, але й у «жіночому».

Отже, завдяки проведеній ґрунтовній науково-дослідній праці та об'єднанню зусиль наукових співробітників різних інституцій Києва та музеїв Чернігівщини, вдалося відтворити походження, історію зберігання та побутування зображень селян, міщан та козаків з колишнього «Галаганівського» зібрання, які нині зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В. Тарновського. Крім того, визначено інформативні можливості цих картин, а також оригінальних малюнків, копією яких вони є. Також підтверджено суттєве значення візуальних джерел у процесі дослідження вбрання, озброєння, побуту та дозвілля козацтва.

Olga Kovalevska

Images of the Cossacks from V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov: origin, history of conservation and applying

This article describes the origin of the ten images, «Little Russian» Cossacks, who are now kept in the funds and the exhibition of V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov. It shows the information capacity of this type of visual sources in the study of clothing, military equipment and everyday life of the Cossacks.

Key words: Cossacks, ethnographic sketches, visual sources, collection, V. Maslov Local History Museum of Priluky, V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov.

Ольга Ковалевская

Изображения казаков из Черниговского исторического музея имени В. Тарновского: происхождение, история сохранения и пользования

Описано происхождение десять изображений «малороссийских» казаков, которые ныне пребывают в фондах и экспозиции Черниговского исторического музея им. В. Тарновского. Рассмотрены информационные возможности данного вида визуальных источников в исследовании одежды, военного снаряжения и быта казачества.

Ключевые слова: казаки, этнографические зарисовки, визуальные источники, коллекция, Прилуцкий краеведческий музей имени В. Маслова, Черниговский исторический музей имени В. Тарновского.

Рецензент: Бачинська О. А. д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова).

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ЧИ ІСТОРІЯ НАРОДУ:
ДО ПИТАННЯ ЩОДО КОНЦЕПЦІЙ ІСТОРІЇ КРИМУ
У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ СТ.**

Вивчення історії Криму як комплексного поняття, що має географічний, етнічний та політичний аспекти, у ХІХ ст. в Російській імперії мало свою специфіку. Остання потребує на спеціальне дослідження, особливо з погляду поступової зміни пріоритетів у підходах істориків. Серед головних напрямків цієї зміни слід згадати перехід від розгляду історії Криму як історії політичної та полі-етнічної в діяхронії до історії моноетнічної та співіснування останньої з історією політичною. Головними зовнішніми чинниками цього процесу стали як приєднання Криму до Російської імперії й втрата державності, що призводило до певного інтересу до державницької традиції на території півострову, так і різке зменшення кримсько-татарського населення на півострові як наслідок подій Східної війни та масової еміграції. Останнє, в умовах зростання уваги до ідеї народності, актуалізувало сприйняття історії Криму як історії етнічної, й призвело до появи історії змішаного етно-політичного типу, яка формально характеризувалася як історія народна – кримських татар. У статті ці зміни історичних парадигм розглядаються головним чином на прикладах загальних праць Станіслава Сестренцевича Богуша «История царства Херсонеса Таврийского» («История о Таврии») та Феоктиста Хартаха «Исторические судьбы крымских татар». Станіслав Сестренцевич Богуш простежує історію Криму від давньої історії до 1783 р., вважаючи її в цей період самотнім процесом. Він звертає увагу на зв'язок історії півострова зі світовою, як західною, так і східною. Історія Кримського ханства розглядається ним як частина історії імперії Моголів. Однак з 1783 р., на його думку, історія Криму вже має розглядатися як частина історії Російської імперії. Дальшому розвитку історіографії історії Криму сприяла увага дослідників до історії Новоросійського краю та публікація історичних джерел. Це стало науковим підґрунтям для появи праці Феоктиста Хартаха, в якій автор поставив за мету простежити долю кримських татар. Він піднімає низку важливих питань, такі, як час заснування Кримського ханства, становище християн в цій державі, еволюція кримсько-татарського суспільства від агресивного військового в цивільному напрямку та інші. Приділяючи увагу внутрішній історії, автор показує кримських татар як народ, що створив своєрідну культуру, згадує окремих правителів, які розуміли необхідність внутрішніх реформ. Водночас іноді історик, у дусі народницької історіографії, використовує протиставлення народу державі.

Ключові слова: історіографія історії Кримського ханства; історіографія історії кримсько-татарського народу; Станіслав Сестренцевич Богуш; Феоктист Хартаха; історіографія історії Південної України.

Наприкінці ХVІІІ ст. територія Кримського ханства була приєднана до Російської імперії. Внаслідок цього перестала існувати самотня держава, а її територія та суспільство пройшли складний процес інтеграції до імперського соціуму та

території. Наслідком цих процесів стало осмислення сучасниками 1783 р. як переламної епохи в історії «Криму» (ханства та півострова), пов'язаної з припиненням існування колись у різних сенсах впливової по відношенню до Східної та Центральної Європи державності в Північному Причорномор'ї. Автори відповідних праць показували цей процес як до певної міри історично визначений попередньою, ще до Кримського ханства, динамікою зміни на півострові народів та держав. З іншого боку, наступний важливий етап в історії Криму був пов'язаний з різким скороченням чисельності кримських татар на півострові в у другій половині XIX ст., що викликало певну еволюцію в інтерпретації історії півострова, зі зміною пріоритетів у визначенні предмету дослідження. Мета роботи полягає у визначенні особливостей відповіді історіографії на ці два історичні виклики в історії Кримського ханства та кримських татар. Ці виклики, незважаючи на різний час, були посилені романтичними настроями, що полягали в усвідомленні необхідності порятунку, на рівні історичної пам'яті, культур та державностей, що стали об'єктом процесів асиміляції або суб'єктами масової міграції з територій, з якими пов'язані століття етнічної та державної історії.

Головними джерелами роботи є історичні праці XIX ст., присвячені історії Криму, серед них головне місце займають дослідження відомого діяча римсько-католицької церкви у Російській імперії Станіслава Сестренцевича Богуша (її російський переклад під назвою «История царства Херсонеса Таврийского» («История о Таврии») з'явився у 1806 р.²⁰⁴). Ця робота, поряд з працею історика другої половини XVIII ст. А.Нарушевича отримала високу оцінку ще у XIX з боку одеського історика А. Скальковського²⁰⁵. Особливе значення для нашої роботи має праця Феоктіста Хартахая «Исторические судьбы крымских татар»²⁰⁶.

Окремі аспекти проблеми висвітлені в працях таких відомих дослідників кримської історіографії, як А. Непомнящий²⁰⁷. Однак питання про концептуальне значення праць, присвячених історії Криму, і, зокрема, праць С. Сестренцевича Богуша та Ф. Хартахая, вимагає порівняння для визначення концептуальної динаміки.

²⁰⁴ Сестренцевич Богуш С. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии) / Станислав Сестренцевич Богуш. – СПб.: Тип. Шнора, 1806. – Т. 1. – 440, 2 с. (далі – ИЦХТ-1); Його ж. История царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб.: Тип. Шнора, 1806. – Т. 2. – 442, 2 с. (далі – ИЦХТ-2).

²⁰⁵ Скальковский А. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1847. – Ч. 4. – С. 38-39 (Отд. 5).

²⁰⁶ Хартахай Ф. Исторические судьбы крымских татар. Ст. 1 // Вестник Европы. – 1866. – Год 1. – Т. 2 (июнь). – С. 182-236 (Отд. 1) (далі – ИСКТ-1); Його ж. Исторические судьбы крымских татар. Ст. 2 // Вестник Европы. – 1867. – Год 2. – Т. 2 (июнь). – С. 140-174 (Отд. 3) (далі – ИСКТ-2).

²⁰⁷ Непомнящий А. А. Подвижники кримоведения. – Симферополь: СГТ, 2008. – Т. 2. – С. 185, 287.

Одна з перших спеціальних робіт належить польському історику Адаму Нарушевичу, який написав свій твір «Taurika» для подання Катерині II у 1787 р., і присвятив його здебільшого політичній історії Кримського півострова²⁰⁸. Робота С. Сестренцевича Богуша певною мірою успадкувала цей підхід. Концептуальна структура цього твору є достатньо складною. В першу чергу це робота, яку у цілому можна класифікувати як приклад регіональної історіографії у сенсі історіографії локальної (що зображує історичний процес в межах певної території). Для С. Сестренцевича Богуша історія Кримського півострова (він вживає частіше термін Таврія, Херсонес Таврійський) чітко поділяється на дві частини: до і після 1783 р. Дослідник обирає для зображення період до 1783 р. і розглядає історію Кримського півострову як регіоноцентричну (з виділенням специфіки історії регіону), а також пост-державну (присвячену регіону з державним минулим). Свою мету він визначав у тому, щоб показати все багатство предмету, виявити унікальність історії «Таврії», яка є «одна из славнейших по числу различных народов, по очереди ее занимавших, и по быстроте своих преобразований». Зустрічається пряме отождолення історії Таврії з історією багатьох народів²⁰⁹. Значну частину другого тому праці складає історія «О Таврии под властью Моголов или Татар с 1223 г. по 1783», що містить як етнічну (автор вважав, що назва татари є невірною, у порівнянні з назвою «моголи», які, на його думку, і заснували Кримське ханство) так і, головним чином, політичну історію²¹⁰. Історія Кримського ханства розглядається С. Сестренцевичем Богушем як останній фрагмент історії «величної імперії Моголів».

Крім того, дослідник наголошує на ролі подій на півострові і суміжних територіях в історії Європи. Наприклад, він вказує на те, що кельти вважалися «прабатьками» європейців, а Крим складав частину Кельтики, кіммерійці були кельтськими народами, яких грецькі письменники змішали зі скіфами і т.п.²¹¹. Щодо історії Кримського ханства, як історії пост-державної, історик висловився достатньо чітко: «...Политическая История Таврийского царства, будучи доведена до 1783 года, доведена до конца ее»²¹². С. Сестренцевич Богуш починає свою працю з найдавнішого відомого йому населення Криму – народу таврів. Автор наводить багато різноманітних гіпотез, виходячи з того, що «здравая критика не должна бояться слова догадки»²¹³. Такий

²⁰⁸ Naruszewicz A. Taurika czyli Wiadomosci starozytne I pozniejsze o stanie I mieszkancach Krymu do naszych czasow. – Warszawa: Edycja T. Mostowskiego, 1805. – 540, 25 s.

²⁰⁹ ИЦХТ-1. – С. 93.

²¹⁰ ИЦХТ-2. – С. 407, 219.

²¹¹ ИЦХТ-1. – Вступ, с. 49.

²¹² ИЦХТ-2. – С. 408-409.

²¹³ ИЦХТ-1. – С. 45, 51.

підхід апіорі створював достатньо міфологізовані образи і без того, в умовах відсутності історичних джерел, майже міфологічних, на час написання його книги, народів. Взагалі, фактор відсутності джерельної бази був одним з вирішальних при формуванні міфологізованого інформаційного поля доби просвітництва та романтизму. Для історика «образність» історії, і через це її прикладний характер для сучасності були достатньо зрозумілі.

Зображення історії Криму як полі-етнічного та полі-культурного феномену, якому багато уваги приділив С. Сестренцевич Богуш, було далі розвинуто у роботах Петра Кеппена, який, зокрема, описує пам'ятки південного узбережжя Криму, що належали грекам, вірменам, караїмам, татарам, а також знаменували проникнення Російської імперії²¹⁴. Ця ж тема повторюється у численних одеських виданнях, у працях окремих істориків на півдні України. Вже у 1830-х роках з'являлися і роботи, присвячені окремим народам, що, безумовно, було підготовлено романтизмом та об'єктивно визначалося самою історією півострова²¹⁵.

До публікації джерел з історії монголів та Кримського ханства й появи спеціальної літератури з історії держави моголів й оформлення вивчення історії монголів, Золотої Орди в окремий історіографічний напрям, ця робота початку XIX ст., поряд з більш ранньою роботою А. Нарушевича, впливали на історіографію історії «Криму» або подій, пов'язаних з півостровом, державою Кримське ханство або кримськими татарами. Зокрема, як і у С. Сестренцевича Богуша, історія Кримського ханства в одеському науковому осередку розглядається як останній етап в історії держави Моголів, або як результат останнього переселення народів з Азії до Європи. Історія Криму в уяві місцевих дослідників поставала як бурхлива зміна до 70 племен у різні часи, яка після переходу «Тавриди» до Російської імперії була позбавлена «волнений и переворотов политических». Доля Криму у часи «так шаткой самобытности и отдельности» протиставлялася його становищу і розвитку у складі «могучей России»²¹⁶.

Вплив на історіографію мала й робота М.Карамзіна, орієнтована здебільшого на висвітлення державної історії. Це простежується і у регіональних, і в загальних роботах (з історії Російської держави, народу, з історії «Малоросії» або «Малої Росії» (Дмитра Бантиша-Каменського, Миколи Маркевича), і у

²¹⁴ Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837. – 9, 409, 3 с.

²¹⁵ Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса: В Гор. тип., 1837. – III, 91, V с.; Скальковский А. IV. Армяне-католики в Новороссийском крае // Новороссийский календарь на 1850 год. – Одесса, 1849. – С. 375–378 (Отд. 4); Його ж. Записка о крымских татарах // Одесский вестник. – 1837. – № 7 (23 янв.), 8 (27 янв.), 9 (30 янв.).

²¹⁶ А. Т. О новой карте Крыма // Одесский вестник. – 1837. – № 24 (24 марта).

спеціальних дослідженнях, зокрема, з історії донського козацтва²¹⁷.

Для дальшого розвитку історіографії велике значення мали публікації джерел. Одні з перших були зроблені зусиллями Одеського товариства історії і старожитностей, у матеріалах з історії якого ми знаходимо обґрунтування необхідності зосередження спеціальної уваги на історії Криму як території²¹⁸. Внаслідок такого підходу вже у I томі «Записок Одеського общества истории и древностей» (1844) було вміщено низку важливих для подальшої історіографії матеріалів, серед яких одним з найважливіших було «Извлечение из Турецкой рукописи Общества, содержащей историю Крымских ханов». Рукопис не мав заголовку, ім'я автора також залишилося невідомим. Розповідь в ньому починалася з народного родоводу від Адама до Чингісхана та його нащадків, історія кримських ханів починається з 46 сторінки рукопису, з розповіді про четвертий улус «Джуджи-Хана»²¹⁹. Подібні матеріали публікувалися і у наступних випусках «Записок»²²⁰. Представляє інтерес, що при публікації в I томі «Извлечения...» аспект народної історії не був відзначений у назві, яка дає нам уявлення про політичну історію Криму, але політичний історії передувала народна генеалогія у зв'язку з генеалогією правителів. Слід відзначити, що цю працю згодом активно використав у своєму дослідженні Ф. Хартахай. Загалом вміщені в «Записках» матеріали, створювали образ полі-етнічної й полі-конфесійної історії Криму, продовжуючи тим самим традицію С. Сестренцевича Богуша, і вповні відтворюючи романтичний образ, тобто унікальний у порівнянні з іншими регіонами імперії.

У пізніших працях, у зв'язку з масовими міграційними процесами серед кримських татар та зі змінами історичної парадигми, на перший план у висвітленні історії «Криму» виходить концепція «народної історії», разом з поняттям «народного історика», особливо що стосується періоду існування Кримського ханства. Цей перехід, на нашу думку, був здійснений певною мірою під впливом формування народного (народницького) напрямку у розвитку української історіографії, хоча і враховувало традиції, закладені ще С. Сестренцевичем Богушем. Це

²¹⁷ Броневский В. История Донского Войска, описание Донской земли и Кавказских минеральных вод. – СПб.: В тип. Экспедиции загот. Гос. бумаг, 1834. – Ч. 1. – С. 24-25, 32.

²¹⁸ Торжественное собрание Одесского Общества любителей истории и древностей, 4 февраля 1840 года. – О.: В гор. тип., 1840. – С. 65-66.

²¹⁹ Извлечение из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов / Негри А. Ф. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі - ЗООИД). – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 379. (Отд. 3. Повествования и сказания).

²²⁰ Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 178-419.

формування, що на Наддніпрянщині виявилось ще в «Истории Русов», особливо помітне у працях М. Костомарова, який приділяв увагу не тільки українській історії, але й питанням, пов'язаним з історією представників інших етносів та конфесій на території українських земель (так званих «іногородців»). Концепція народної історії як історії етнічної, що народжувалася у творчій лабораторії М. Костомарова, очевидно, сприяла появі «народної» історії Криму як історії кримсько-татарського народу. Її автором став грек за походженням Феоктіст Хартахай, який, зокрема, присвятив пасаж своєї роботи завданням «народного історика»²²¹. Для Ф. Хартахая питання «народності», очевидно, значною мірою поєднувалося з традиціям Кирило-Мефодіївського товариства, члени якого зібралися у Санкт-Петербурзі наприкінці 1850-х років – на початку 1860-х років. Так, Ф. Хартахай, будучи студентом Петербурзького університету, вшанував пам'ять Т. Шевченка у 1861 р.²²². З іншого боку, його праця з історії кримських татарів була оприлюднена М. Костомаровим, стосовно чого останній залишив спеціальний коментар, де вказав на особливий інтерес обраного предмету дослідження для «вітчизняної» історії²²³.

Про вагоме значення для Ф. Хартахая сучасних йому процесів, які відбувалися у Криму, свідчить сам історик, відзначаючи у своїй праці, що «Крымский юрт, некогда грозный своими набегами, в 1783 г. кончил свое существование, а в 1861 г., на наших глазах, его народ перестал для нас существовать и фактически: он оставил Крым и примкнул к массе мусульманства в Турции»²²⁴.

Перші кроки до народної кримсько-татарської історії Ф. Хартахай здійснив ще у праці, присвяченій історії християнства в Криму (1864 р.). У цій праці він вказує на те, що історики, звинувачуючи кримських татар у кризових явищах в становищі християнства у ханстві, «не хотели видеть борьбу двух религий, двух враждебных цивилизаций»²²⁵. Новизна його підходу виявляється у порівнянні з іншими тогочасними виданнями, де автори продовжували використовувати термін політичного характеру – «Кримське ханство»²²⁶. Ф.Хартахай використовує термін «юрт» (півострів), однак фактично під юртом розуміє і

²²¹ ИСКТ-2. С. 159.

²²² Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М., 2006. – С. 307, 309.

²²³ ИСКТ-1. – С. 182, прим.

²²⁴ ИСКТ-1. – С. 182.

²²⁵ Хартахай Ф. Христианство в Крыму. Посвящ. незабвенной памяти Игнатия, митрополита Готии и Кафы / Гос. Публ. ист. б-ка России. – М., 2003. – С. 2-3.

²²⁶ Вельяминов-Зернов В.В. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел. – СПб., 1864.

кримських татар, і ногайців²²⁷. Зустрічається у його праці й термін «історія Криму»²²⁸. Він майже відмовився від авторитетів М. Карамзіна і С. Сестренцевича Богуша (хоча і використовує дані останнього). Його кредо – очевидна перевага опублікованих та архівних джерел, таких, зокрема, як ханські ярлики, та історія кримських ханів, опубліковані в «Записках» тощо²²⁹. Його позиція як історика – подолати всі невірні висновки стосовно історії Кримського ханства та суспільства, про що ми вже згадували.

Ф. Хартахай розглядав кримських татар як народ, який почав свою етнічну історію до переселення в Крим, називає його «патріархальним» (давнім). Широко користуючись історико-порівняльним методом, часто порівнює його розвиток з романо-германськими племенами, вказуючи на гносеологічне значення такого порівняння²³⁰. Зміни у національному складі населення Криму, за Ф.Хартахаем, відбуваються ще за Баут-хана, тому початок юрту він відносить, всупереч поширеній тоді думці, не до часів Орам-Тимура, а до більш раннього періоду²³¹.

Дослідник вказує на еволюцію кримсько-татарського суспільства, на важке проникнення в їх побут елементів осілого способу життя²³², приділяє увагу деяким соціологічним проблемам, «юридичному побуту, історії культури, історіографії²³³, філософії, ролі «турецьких взірців» державного життя, питанням економічного характеру, соціальній історії²³⁴ тощо. Привертає увагу його матеріали з розвитку історичних досліджень в Кримському ханстві. Історик намагається спростувати ряд, на його погляд, міфів, в історії Криму, в першу чергу, виступаючи проти «несправедливого твердження» про виключно важке становище християн у Криму від самої появи тут татар. Автор відзначає, що це явище починається тільки з падінням Генуезької республіки. Ф.Хартахай бачить джерело оцінки становища християн в Криму як дуже важкого в характеристиках, наданих з боку духовних письменників, які змішують місцевих християн з християнами-полоненими. З іншого боку, дослідник звертає увагу на впливи асиміляційних процесів татаризації, що поступово мала б поглинути християн²³⁵: «Из инородцев, живших между татарами, уцелели только армяне и евреи (караимы)»,

²²⁷ ИСКТ-1. – С. 197.

²²⁸ ИСКТ-2. – С. 159.

²²⁹ ИСКТ-1. – С. 198, 203.

²³⁰ ИСКТ-1. – С. 184.

²³¹ ИСКТ-1. – С. 189.

²³² ИСКТ-1. – С. 206.

²³³ ИСКТ-2. – С. 157-159.

²³⁴ ИСКТ-1. – С. 221, 224; ИСКТ-2. – С. 140.

²³⁵ ИСКТ-2. – С. 150-151, 153.

передумовою чого стала замкненість релігійних громад («сект»). У світлі цих міркувань він позитивно оцінює переселення греків до російської імперії у 1778 р.

Водночас Ф. Хартахай відмічає, що до кінця існування татарської держави, вона зберігала військовий характер, тому що, на думку історика, війна завжди була метою цієї держави. Держава завжди продовжувала залишатися, за його висновками, які не відрізнялися у даному випадку новизною, «хорошо організованою шайкою разбойників». Народ у історика іноді виступає як певна антитеза державному управлінню, яке не враховує інтереси народу (як соціальної категорії)²³⁶. З іншого боку, апеляція до категорії «народ» дозволило Ф. Хартахая, на основі праці Карла Пейсонеля, говорити про те, що у XVIII ст., коли, на його думку, культура кримських татар була в повному розквіті, несправедливо говорити про те, що кримські татари існували виключно за рахунок набігів, вони використовували внутрішні ресурси і господарські традиції інших народів. Позитивні зрушення в побуті суспільства підкреслюються автором і за допомогою твердження, що набіги з XVII ст. стали обов'язком ногайських татар²³⁷.

Отже, праці С. Сестренцевича Богуна та Ф.Хартахая стали відповіддю на потреби осмислення історії Криму в умовах ліквідації держави Кримського ханства та різкого зменшення кількості кримських татар на півострові у середині XIX ст. Кожна з цих праць має свою специфічну концепцію стосовно історії Криму і зокрема, історії Кримського ханства та кримських татар. Якщо С.Сестренцевич Богуш, не відмовляючись від відображення етнічної історії, пріоритет надає державницькому підходу, особливо при розгляді історії Кримського ханства, то Ф.Хартахай свої пріоритети вже пов'язує з новими явищами в українській історіографії, її народницьким напрямком, і його головним предметом вже виступає історія кримсько-татарського народу.

Lyudmyla Novikova

State or people history: to the question on concepts of Crimea history in the works of historians in XIX c.

The studying of Crimea history as complex definition with geography, ethnic and political aspects, has its own specific in Russian empire in XIX c. This specific needs in particular investigation, especially because of gradual changing of priorities in historians' approaches. Among the main trends of the transformation we should name the transition from interpretation of Crimea history as political and poly-ethnic one to the mono-ethnic history and their co-existing with political history. The main external factors of that process became as connection of Crimea

²³⁶ ИСКТ-1. – С. 208, 232.

²³⁷ ИСКТ-2. – С. 168.

with Russian empire and the lost of the state, what inspire some interest to the state tradition on peninsula, as a radical dimension of Crimean Tatars population on peninsula followed the Eastern War 1853-1856 caused their mass emigration to Ottoman empire. This fact in connection with growing of interest towards idea of people (before all as ethnic and also as social phenomena), made influence to accepting the history of Crimea as ethnic history. As the result, the history of melted ethnic-political type appeared, wich was presented formally as history of ethnic or people – of Crimean Tatars. In the article this changing of investigation patterns is studied in the whole on examples of the works of Stanislav Sestrentsevich Bogush's «The history on reign of Khersones of Tauria» («The history of Tauria») and of Pheoktist Khartakhaj «The historian fate of the Crimean Tatar». Stanislav Sestrentsevich Bogush studies the Crimea history from ancient time until 1783, he accepts this period of history as specific one. Stanislav Sestrentsevich Bogush pays his attention to connection between historical process on peninsula and world one, both of West and East. The history of Crimean Khanat appears as the last part of Mogol's empire. But, on his opinion, after 1783 the history of Crimea should be studied as the part of the Russia empire history. He following development of historiography of Crimean history was grounded on growing of investigation of the Southern Ukraine history and on the publishing of new historical sources. This created the scientific base for appearance of Pheoktist Khartakhaj's work devoted to the historian fate of the Crimean Tatar. The author studies many different problems such as foundation of Crimean Khanat, the attitude towards Christians in this state, the evolution of Crimean Tatar society from aggressive military to civil one. The author studies internal history and shows the Crimean Tatar as a people which created particular culture, he mentions some rulers who understood the need in internal reforms. Simultaneously the historian according to people historiography sometimes put in contrary the people and the state.

Key words: historiography of the history of Crimean Khanat; historiography of the history of Crimean Tatars; Stanislav Sestrentsevich Bogush; Pheoktist Khartakhaj; historiography of the history of Southern Ukraine.

Людмила Новикова

История государства или история народа: к вопросу о концепциях истории Крыма в работах исследователей XIX ст.

Изучение истории Крыма как комплексного понятия, которое объединяет географический, этнический и политический аспекты, в XIX в. имело в Российской империи свою специфику. Последняя нуждается в специальном исследовании, особенно с учетом постепенного изменения приоритетов в подходах историков. Среди главных направлений этих изменений следует упомянуть переход от рассмотрения истории Крыма как истории политической и полиэтнической в диахронии к истории моноэтнической и сосуществование последней с историей политической. Главными внешними факторами этого процесса стали как присоединение Крыма к Российской империи и утрата государственности, так и резкое сокращение численности крымско-татарского населения на полуострове вследствие событий Восточной войны (1853-1856) и массовой эмиграции. Последнее, в условиях увеличения внимания к идее народности, актуализировало восприятие истории Крыма как истории этнической, и привело к появлению истории смешанного этно-политического типа, которая формально характеризовалась как история народная – крымских татар. В статье эти изменения исторических парадигм рассматриваются главным образом на примерах общих работ Станислава Сестренцевича Богуша «История царства Херсонеса Таврического» («История о Тавриш») и

Феоктиста Хартаха «Исторические судьбы крымских татар». Станислав Сестренцевич Богуш прослеживает историю Крыма с древности до 1783 года, рассматривая ее в этот период как самобытный процесс. Он обращает внимание на связь истории полуострова с всеобщей историей как Запада, так и Востока. История Крымского ханства рассматривается ним как последняя часть истории империи Моголов. Однако с 1783 года, по его мнению, история Крыма должна рассматриваться как часть истории Российской империи. Дальнейшему развитию историографии истории Крыма способствовало внимание исследователей к истории Новороссийского края и публикация исторических источников. Это стало научной основой для появления работы Феоктиста Хартаха, в которой автор поставил цель проследить судьбу крымских татар. Он касается ряда важных вопросов, таких, как время основания Крымского ханства, положения христиан в этом государстве, эволюция крымско-татарского общества от агрессивного военного в направлении гражданского и другие. Уделяя внимание внутренней истории, автор изображает крымских татар как народ, который создал своеобразную культуру, упоминает отдельных правителей, которые понимали необходимость внутренних реформ. В то же время историк иногда, в духе народнической историографии, противопоставляет народ государству.

Ключевые слова: историография истории Крымского ханства; историография истории крымских татар; Станислав Сестренцевич Богуш; Феоктист Хартахай; историография истории Южной Украины.

Рецензент: О.Г.Середа, к.і.н., науковий співробітник (Центр досліджень ісламу)

УДК 929КЛИВАК:262.146(477.74-21)«1917/1919»

Інна Ходак

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯЩЕНИКА ІЛЛІ КЛИВАКА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ в 1917-1919 рр.

На основі опублікованих джерел та літератури розглянуто церковну діяльність Іллі Кливака на півдні України. Підкреслено, що це один із перших священиків, який стояв біля витоків заснування греко-католицької церкви в Одесі. У статті досліджено участь священнослужителя у громадському та церковному житті регіону, проаналізовано особливості його місіонерської діяльності, провідне місце в якій відведено побудові храму для греко-католиків.

У науковій розвідці зазначається, що документальних джерел, які б достовірно і переконливо свідчили про те, що було поштовхом для Іллі Кливака прийти з ідеєю місіонерства саме в Одесу, немає. Однак, на основі наявних відомостей виникають певні версії. Зокрема, сучасні історики О. Музичко та Т. Вінцовський схиляються до думки, що приїзд священика до Одеси був здійснений за ініціативою митрополита А. Шептицького.

Зазначено, що прибувши до Одеси, Ілля Кливак поринув у церковну та громадську діяльність. Акцентується увага на основних аспектах діяльності священнослужителя на Одещині. Провідне місце посідала його місіонерська робота. Інформація з джерел дає підставу говорити, що пріоритетним для Іллі Кливака було будівництво храму для переселенців із західноукраїнських земель. Це необхідно було і для залучення віруючих до греко-католицької

церкви. Попри всю активну діяльність І. Кливаку не вдалося реалізувати поставлені завдання ще й тому, що на початку 1919 р. він виїхав з Одеси.

І. Кливак та його парафіяни неодноразово зверталися до митрополита УГКЦ А. Шептицького з проханням допомогти у справі зведення храму для віруючих.

Епістолярна спадщина митрополита дає можливість відтворити організацію процесу по розбудові храму. Зокрема, з неї ми черпаємо відомості про заходи І. Кливака, здійснені ним для збору коштів на храм.

Матеріальну допомогу на розбудову церкви надсилав і А. Шептицький. У публікації акцентується увага на тому, що саме завдяки листам І. Кливака до А.Шептицького ми знаємо і про інші заходи, які здійснював священнослужитель для поширення УГКЦ на півдні України. Звертається увага на те, що саме завдяки клопотанням А. Шептицького влада в Одесі виділила місце для побудови греко-католицького храму на території сучасного Херсонського скверу.

У публікації вказано на заходи, які здійснював І. Кливак для поширення впливу УГКЦ на півдні України. Для реалізації цієї мети він читав лекції в університеті, публікував численні статті на релігійну тематику.

Важливим аспектом діяльності І. Кливака в Одесі була його громадська робота. Священнослужитель прийняв активну участь в діяльності Українського комітету допомоги переселенцям із Галичини та Буковини. Проблеми, які він намагався вирішувати з іншими однодумцями в Комітеті це – безробіття, хвороби, відсутність житла.

Наявні джерела не дають можливості розкрити істинні причини, які змусили священнослужителя виїхати з Одеси і уже продовжити свою просвітницьку та проповідницьку діяльність на теренах Західної України. Ймовірно у період більшовицького режиму йому було небезпечно залишатися в місті. Тому, найвірогідніше, що десь на початку 1919 р., він виїхав з Одеси.

У подальшому І. Кливак зазнав переслідування і був звинуваченим у так званій «антидержавній діяльності». Священника засуджено до позбавлення волі у концтаборі, де він і помер.

Ключові слова: священнослужитель, проповідницька діяльність, місіонерська діяльність, греко-католицька церква.

Діяльність греко-католицького духовенства на півдні України впродовж 1917-1920-х рр. ХХ ст. є однією з мало досліджених сторінок церковної історії регіону. Одним із перших священників, який стояв біля витоків заснування Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в Одесі був Ілля Кливак. Проте його місіонерська діяльність належним чином ще не вивчена науковцями. Відсутність спеціальної розвідки, стосовно проповідницької праці священника призводила до накопичення багатьох неточностей у трактуванні його біографії. Сьогодні ім'я І.Кливака можна побачити лише у науковій монографії «Чорноморська хвиля Української революції», яка присвячена розвитку національного руху в Одесі та праці науковця О. Савицького, в якій він простежив основні віхи біографії І. Кливака, але на жаль поза увагою автора залишилася його церковна праця в Одесі. Все вище обумовлене і зумовлює актуальність даного питання. Метою

публікації є дослідження церковної діяльності І.Кливака та його внесок у розбудову греко-католицької церкви.

Народився майбутній священик у 1880 р. в селі Перемилові сучасного Гусятинського району Тернопільської області. Зростав він у глибоко віруючій християнській сім'ї. Початкову освіту Ілля Кливак здобув у тернопільській гімназії. Після її закінчення юнак вирішив стати священиком. Духовну освіту І.Кливак одержав у тернопільській духовній семінарії, яку успішно закінчив 1908 р., отримавши сан священика. Саме з цього часу розпочинається його проповідницька діяльність. Проте на жаль церковна праця І.Кливака на західноукраїнських землях тривала недовго.

Дуже складним для діяльності священика був період Першої світової війни, яка принесла для населення та її греко-католицької церкви багато горя і страждань. З окупацією Східної Галичини російськими військами І. Кливак був заарештований і вивезений до Сибірска. Лише у 1915 р. священик одержав свободу і повернувся із заслання спочатку на терени Східної Галичини, а згодом і оселився в Одесі.

Проте на сьогоднішній день через відсутність документальних свідчень неможливо точно встановити чи з власної ініціативи О.І.Кливак здійснив свій візит до вказаного міста. Сучасні історики О. Музичко та Т. Вінцовський схиляються до думки, що приїзд священика до м. Одеси був здійснений за ініціативою митрополита А. Шептицького. Свідченням цього є те, що один парафіянин греко-католицької церкви зазначав: «В Одесі отець перебував за дорученням глави УГКЦ. На подорож священика благословив митрополичий вікаріат у Києві, а дозволив відправляти Службу Божу в місті о. Тиряк – римо-католицький єпископ. При одеському костьолі І. Кливаку було надано тимчасове приміщення»²³⁸.

Опинившись, в Одесі священик активно почав займатися не лише церковною, але й громадською діяльністю. У 1917 р. в місті створюється Український комітет допомоги виселенцям Галичини та Буковини. До складу даного органу входило понад 120 осіб, серед них були як місцеві українці так і відомі галичани. Чільне місце у засіданнях належало о.І.Кливакові, який став заступником українського комітету допомоги.

Причинами утворення Українського комітету допомоги стали потреби в облаштуванні повсякденного життя, яке в умовах міграції було нестерпним. Головними проблемами знедолених вигнанців стали безробіття, хвороби, відсутність житла. Влада не

²³⁸ Вінцовський Т., Музичко О. Отець Ілля Кливак будівничий храму та релігійно-національного єднання // Чорноморська хвиля Української революції. Провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. – Одеса: Тес, 2011. – С. 472.

мала можливості допомогти громадянам ворожої держави, тому змилюватися погоджувались недержавні структури – польський або російський комітети допомоги біженцям²³⁹².

Як засновник комітету І.Кливак опікувався й освітянським життям одеситів. Завдяки зусиллям священника при римо-католицькому костелі в Одесі відкрилася україномовна школа, на започаткування якої погодився єпископ римо-католицької церкви о.Кеплер²⁴⁰.

Пріоритетним завданням о. Іллі Кливака в Одесі була побудова храму для віруючих Західної України. Вказані наміри священника пояснювалися тим, що під час революційних подій 1917 р. багато представників греко-католиків поселилося в різних регіонах Південної України, в тому числі і в вище зазначеному місті.

Спочатку, у зв'язку з відсутністю своєї церкви, богослужіння здійснювалися в приміщенні католицького костьолу. Тож 5 червня 1918 р. о.І.Кливак та віруючі греко-католики надіслали листа митрополиту А. Шептицькому, в якому містилося прохання допомогти побудувати храм для віруючих Західної України в Одесі. Автори наголошували: «В Одесі та окрузі її є чимало наших вірних, як здавен осілих тут, так і недавно прибулих сюди, – українців Галича і Холма, а також руських та білорусинів. Вони, розкинуті по безкраїх степах Низової України, як родинами, так і одинокими особами, здавен вже вмирають з голоду духовного. Їх треба згуртувати в одне стадо Христове»²⁴¹.

Незабаром греко-католики вже звернулися з відозвою до митрополита про збір пожертв на побудову свого храму у місті. Одним із перших відгукнувся А. Шептицький, який надіслав матеріальну допомогу на розбудову церкви. У листі до митрополита І. Кливак дякував не лише за фінансову поміч, але й за відправлені в Одесу книжки. За ініціативою священника вони були розпродані за 200 рублів, частина виручених коштів пішла на побудову храму. І.Кливак звітував і про численні відвідування всіх можновладців Одеси, здійснених з метою отримання фінансової допомоги. Зокрема, він повідомляв, що ним було винайдено у тимчасове користування будинок за 3600 карбованців для церковних потреб²⁴².

У своїх листах до митрополита І. Кливак описував заходи, які він здійснював з метою поширення впливу УГКЦ. Це і виступи з лекціями в різних установах, в тому числі і в університеті, і публікація численних статей на релігійну тематику. Він просив

² Там само. – С. 472.

²⁴⁰ Даців П. Село Мшанець // Теребовлянська земля. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк, Париж, Сідней-Торонто, 1968. – С. 755.

²⁴¹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944. Церква і церковна єдність. – Т.1 / За ред. А. Кравчука. – Львів, 1995. – С. 144-147.

²⁴² Там само. – С. 134.

надіслати священників, маючи великі плани націлені на поширення впливу УГКЦ в регіоні.

22 серпня 1918 р. о. І.Кливак повідомляв А.Шептицького про те, що влада виділила площу під церкву в дуже зручному та гарному місті, а Український комітет надав 10 тисяч карбованців на будівництво храму і 25 тисяч крб. на створення дитячого притулку. Маючи досить серйозні наміри стосовно розбудови греко-католицької громади, він планував згодом відкрити гімназію або український католицький ліцей²⁴³.

Про свою церковну діяльність в Одесі І.Кливак регулярно доповідав митрополиту. Зокрема, він описував місцевість, відведену під церкву: «Місце для церкви дуже пригоже, бо лучить місто з двома передмістями: Пересипом і Молдаванкою, чудний вид навкруги і домінує на оба передмістя, де живуть в більшості наші люди і має вид на море навіть, є місцем де сходяться трамваї з трьох чи чотирьох сторін світу». Площа під храм займала близько 500 саженив вартістю у 250 тис. карбованців²⁴⁴. Цікомо ймовірно, що земельна площа під майбутню церкву відводилася в районі сучасного Херсонського скверу. Однак плани священника стосовно церковного будівництва в Одесі так і не були реалізовані.

У документальних джерелах 1919-1920 рр. відсутні згадки про перебування І. Кливака в Одесі. Ймовірно у період більшовицького режиму йому було небезпечно залишатися в місті. Тому найвірогідніше, що десь на початку 1919 р., він виїхав з Одеси. Подальші роки свого життя І. Кливак провів у родинному селі Мшанець на Тернопільщині. З такою ж завзятістю як і в місті священник розпочав жваву місіонерську діяльність на теренах Західної України.

Завдяки ініціативі І. Кливак у 1922 р. були організовані наукові гуртки «Відродження» та «Самосвітник», які очолював Данило Костирський. Пріоритетне значення в даних гуртках надавалося вивченню історії та географії. Свідченням цього є власна позиція, висловлена її керівником на одній із нарад: «В чисто українському селі у 4-х класовій утраквістичній школі, – вчили чужої по душі історії, до того ж перевернуто і не фахово. А про період галицького князівства, яке тривало кілька сот років не було навіть згадки про славних і світських людей у минувшині»²⁴⁵.

²⁴³ Діанова Н. М. Церковно-релігійна діяльність митрополита Андрея Шептицького // Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність: 36. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Хмарський. – Одеса; Львів, 2007. – С. 44.

²⁴⁴ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. Церква і церковна єдність. – Т.1 / За ред. А. Кравчука. – Львів, 1995. – С. 155 –157.

²⁴⁵ Вінцковський Т., Музичко О. Отець Ілля Кливак будівничий храму та релігійно-національного єднання. – С. 472.

Щоб селяни пам'ятали й знали подвиги свого народу І. Кливак очолив у 1922 р. комітет, який покликаний був сприяти побудові могили пам'ятника на честь полеглих за волю України Українських січових стрільців. За свою першу проповідь виголошеній на могилі священник був фінансово покараний.

З приєднанням Західної України до Польщі І.Кливак розпочав активну проповідницьку діяльність. Проте виголошувати серед віруючих Слово Боже було надзвичайно складно, так як політика польського уряду відкидала будь-яку лояльність по відношенню до греко-католиків. Адже в даний період чиновники всі зусилля спрямовували на винищення та асиміляцію українського народу. З цією метою у Східну Галичину було переселено 200 тис. поляків. Одночасно з політикою денаціоналізації польська влада розгорнула діяльність і проти УГКЦ, про що свідчать численні арешти церковнослужителів. Священникам заборонялося відправляти в церквах Служби Божі. За невиконання даних розпоряджень їм загрожувала кримінальна відповідальність²⁴⁶. Варто зазначити, що переважна більшість греко-католицького духовенства не підтримувала такі дії і продовжувала свою душпастирську працю. Серед багатьох священнослужителів, які не бажали коритися польській владі був о. Ілля Кливак.

Слід наголосити на тому, що польська влада негативно відносилася до його церковної діяльності, особливе незадоволення викликали проповіді та промови. На думку урядовців вони були надто «патріотичними». У зв'язку з цим священника не тільки карали фінансово, а й дуже часто заарештовували. Зокрема, представники польської влади виселили І. Кливака з рідного села, оштрафували на суму у 600 тис. злотих і відправили відбувати покарання до польської в'язниці²⁴⁷. Однак, його парохіяни зібрали відповідну суму коштів і викупили священника з неволі. Проте, вже через три роки І. Кливак отримав можливість повернутися до свого рідного села, де продовжив пастирську діяльність. Але, на жаль вона тривала недовго. За ініціативою єпископа станіславівської єпархії Г.Хомишина напередодні Другої світової війни І. Кливака було усунено від церковних справ і вислано в сусідню Станіславську область у село Тисьменниця під суворий нагляд поліції. Можна зробити припущення, що така позиція обґрунтовувалася поглядами священника стосовно польсько-українських стосунків. Відомо, що Г. Хомишин у 20-30-х років займав лояльне відношення до пануючої влади і виступав за нормалізацію відносин українців з поляками.

²⁴⁶ Там само. – С. 474.

²⁴⁷ Сивицький Д. Нариси з історії села Мшанець. – Тернопіль, 2004. – С. 52.

З приходом радянських військ на західноукраїнські землі І. Кливак повернувся виконувати свої священничі обов'язки, але за наклепом декількох селян він був звинувачений в антидержавній діяльності проти українського народу. На основі цих звинувачень, за рішенням Тернопільського обласного суду, його засудили до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Після восьми місяців утримання в концтаборах І. Кливак у 1941 р. помер.

Таким чином, діяльність І. Кливака на півдні України була націлена на розбудову греко-католицької громади й поширення впливу УГКЦ. Попри значну активність і початкові успіхи священника, його плани не увінчалися успіхом. Із встановленням радянської влади в Одесі він змушений був повернутися до Західної України, де продовжив свою церковну й просвітницьку роботу.

Inna Khodak

***The missionary work of Ilya Klyvak in the south of Ukraine
in 1917-1919***

On the basis of published resources literature we have examined religion and Father church activity Ilya Klyvaks in the South of Ukraine. It's prescribed that he was one of the first priests who was close to the establishment of church foundation in Odessa. The main participation of the priest in public and church life has been searched in this article. The principles of his missionary work have been also analyzed. His main role was to build the church for Greek-Catholics.

In our scientific work it is also mentioned that there are no documents and materials that could exactly prove a missionary idea of Ilya Klyvak to come to Odessa. But on basis of apparent facts we have such sure thoughts. Especially modern historians such as O. Muzichko and T. Vintskovskiy are prone to think initiative that the arrival of the priest to Odessa was directed by metropolitan A. Sheptitskiy.

When Ilya came to Odesa he began working with the church and public social activities. The main point of this article is focused on is the general principles of the priest's work in Odessa. His major aim was the missionary work. The origins showed us that his priority task was to build a church involving the believers and immigrants from the Western parts of Ukraine to the Ukrainian-Catholic church. But despite Ilya Klyvak's efforts, he did not manage to fulfil all setting goals and tasks. That was why he left Odesa in 1919. So, the main his task was to build the church for believers which came to Odesa from Western parts of Ukraine.

A. Sheptitskiy as the archbishop of the Church was asked to help. Ilya Klyvak and his followers to start for lots of times the process of building.

Due to Klivak's letters to metropolitan of Greek-Catholic Church we have an opportunity to know about his actions for collecting funds to build the church.

A. Sheptitskiy helped and sent funds for building. Besides, in this publishing it has mentioned that A. Sheptitskiy appealed for a place for building the church. It was the place nowadays called Khersonskiy Square.

In the letters we can find another arrangements which were done by Klivak to reinforce the Greek-catholic authority. He read the lectures at the University, published numerous a huge amount of articles on religious themes, raised money forane future temple.

It is prescribed that another major aspect of his work in Odesa was his social work. He took an active part in Ukrainian Committee to help the immigrants from

Galichina and Bukovyna. In the Committee, he tried to solve the problems with the unemployment, diseases, and homeless people.

We regret not to have an opportunity to find out the real reason why Iliya left Odesa for the Western Ukraine where he continued his work. Probably in the times of Red Army occupation, it was dangerous to stay in Odesa city and that was why at the beginning of 1919 he departed from Odesa.

Soon he was persecuted and after he was charged of anti-communism. He was arrested and sent to the concentration camp where he died.

Key words: priest, homiletic activity, missionary activity, Greek-catholic church.

Інна Ходак

Миссионерская деятельность священника Ильи Кливака на юге Украины в 1917–1919 гг.

На основе опубликованных источников и литературы рассмотрена деятельность Ильи Кливака на юге Украины. Подчёркнуто, что это один из первых священников, который стоял у истоков основания греко-католической церкви в Одессе. В статье исследовано участие священнослужителя в общественной и церковной жизни региона, проанализированы особенности его миссионерской деятельности, ведущее место, в которой занимает идея построения храма для греко-католиков.

В научном исследовании отмечается, что документальных источников, которые достоверно и убедительно свидетельствовали о том, что было толчком для Ильи Кливака прибыть с идеей миссионерства нет. Однако, на основе имеющихся сведений возникают определённые версии. В частности, современные историки А. Музычко и Т. Винцовский склоняются к мнению, что приезд священника в Одессу был осуществлён по инициативе митрополита Андрея Шептицкого.

Прибыв в Одессу, Илья Кливак погрузился в церковную и общественную деятельность. Акцентируется внимание на основных аспектах деятельности священнослужителя на Одешине. Основываясь на информации из источников делаем вывод, что приоритетным заданием Ильи Кливака было построить храм для переселенцев из Западной Украины. Это необходимо было и для привлечения верующих к Греко-католической церкви. Несмотря, на активную деятельность И. Кливаку не удалось реализовать намеченные планы, так как в начале 1919 г. он выехал из Одессы.

И. Кливак и его прихожане неоднократно обращались к митрополиту УГКЦ А. Шептицкому с просьбой о помощи в деле возведения храма для верующих. Благодаря письмам священника к митрополиту мы черпаем сведения о действиях И. Кливака, нацеленных на сбор средств на храм.

Обращается внимание на то, что именно благодаря ходатайству А. Шептицкого власть в Одессе выделила место для построения греко-католического храма на территории современного Херсонского сквера.

В публикации отмечены и другие мероприятия, которые осуществлял И. Кливак для распространения влияния УГКЦ на юге Украины. Для реализации этой цели, он читал лекции в университете, публиковал многочисленные статьи на религиозную тематику.

Важным аспектом деятельности И. Кливака в Одессе была его общественная работа. Священнослужитель принимал активное участие в деятельности Украинского комитета помощи переселенцам с западноукраинских земель. Проблемы, которые он пытался решать с другими единомышленниками в Комитете это – безработица, болезни, отсутствие жилья.

Имеющиеся источники не дают возможности раскрыть истинные причины, которые заставили священнослужителя уехать из Одессы и уже продолжить свою просветительскую и проповедническую деятельность на территории Западной Украины. Вероятно в период большевистского режима ему было опасно оставаться в городе. Поэтому, скорее всего, в начале 1919 г. он уехал из Одессы.

Вскоре И. Кливак был обвинён в так называемой «антигосударственной деятельности». Священнослужитель был приговорён к лишению свободы, где в концлагере и умирает.

Ключевые слова: священнослужитель, проповедническая деятельность, миссионерская деятельность, греко-католическая церковь.

Рецензент: Н.М.Діанова, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 94(477.74):355«1914/1945»

Олена Штепко

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ОСТРОВУ ЗМІЙНИЙ: ЗАЛУЧЕННЯ ОСТРІВНОГО ПРОСТОРУ У СВІТОВІ ВІЙНИ

У статті розглядаються відомі випадки застосування географічного та оперативного простору острова Зміїного у військових подіях Першої та Другої Світових війн, здійснюється їх інтерпретація та аналіз. Виявлені основні риси освоєння острову, які були притаманні цьому періоду часу та формували особливості використання острівного простору. На підставі широкого комплексу письмових джерел різного походження відтворено хід та бачення подій очима не тільки наших співвітчизників, а й інших володарів острову.

Ключові слова: острів Зміїний, крейсер, підводний човен, мінні банки, маяк.

Період XVIII – XIX ст. в історичному розвитку острову Зміїного став часом встановлення нового напрямку в історії його культурного освоєння – військового, який із самого початку привнесла в цей регіон Російська імперія, а пізніше, після Кримської війни, цю «пальму першості» перехопила Османська Порта. Тому протягом майже всього XX ст. у планах сусідніх держав щодо острову Зміїного домінувала військова парадигма: спочатку Перша, а потім і Друга Світові війни не могли принести в історію острова нічого іншого, крім залучення до конфліктів.

Під час Першої світової війни острів Зміїний відігравав переважно роль природного орієнтира для кораблів російського та німецько-турецького флотів в період бойових дій, приблизно аналогічну XVIII ст.²⁴⁸. Пояснюється це перш за все примітивністю засобів навігації та зв'язку: не дивлячись на появу радіо, система зв'язку і навігації бойових кораблів того часу залишалася на рівні вітрильного флоту часів російсько-турецьких «катерининських» воєн.

²⁴⁸ Штепко О.Ю. Битва у о. Фидониси (Змеиный) 3 июля 1788 года: стратегический аспект// Труды НОВИК – Вып. I. – Одесса, 2007. – С. 36-40.

Перший приклад використання острівного простору у стратегічному плані мав місце вже 27 листопада (7 грудня) 1914 р., коли німецький легкий крейсер «Бреслау» (в турецькому флоті з 1915 р. під назвою «Міділі») привів транспорт «Зафер» із 24 диверсантами-кавалеристами до острова Зміїний, звідки вони переправилася на материк неподалік Дністровського лиману і піратські захопили на борт декілька тамтешніх мешканців²⁴⁹.

1 квітня 1915 р. загін турецьких бойових кораблів у складі крейсерів «Меджудіє» та «Хамідіє», а також ескадрених міноносців «Муавенет», «Ядігар», «Ташос», й «Самсун», під командуванням німецького корветтен-капітана Бюкселя вийшов для обстрілу Одеси зі Стамбулу. Вечорі 2 квітня загін кораблів підійшов до острова й зупинився. Зупинку використали для того, щоб есмінці завели трали (оскільки на підставі повідомлень газет німці та турки вважали, що перед Одесою поставлені міни), а крейсери перестроїлися у лінію баталії. Тільки після цього, вранці 3 квітня загін Бюкселя вирушив до Одеси. Однак, у Одеського маяка «Меджудіє» підірвався на міні й затонув на глибині 13 метрів²⁵⁰. Цей епізод був докладно зображений у газеті «Одесские новости»²⁵¹ та у журналі «Морской сборник»²⁵², крім цього вони процитували висновки англійської газети «Daily News»: така подія «знаменує початок незаперечного панування Росії на Чорному морі»²⁵³.

З 1916 р. Російська імперія та Румунія стали союзниками, тому захищали острів спільними зусиллями. Щоб віднести якомога далі кордон виявлення ворожих кораблів та поодиноких суден, на острів був висаджений російський гарнізон (піхотна рота з транспорту «Король Карл» - румунського пасажирського судна, яке було введено тимчасово до складу російського Чорноморського флоту). Це значно ускладнило крейсерські операції німецько-турецьких сил на Чорному морі. Для того, щоб запобігти можливості появи російської ініціативи у західно-понтійському басейні, командир турецько-німецького флоту вирішив скористатися повним місяцем та надав наказ німецькому легкому крейсеру «Бреслау» встановити міни впродовж узбережжя Дунаю та зруйнувати радіотелеграфну станції на Зміїному. Саме тому 24 червня 1917 р. «Бреслау» встановив 70 мінних банок навпроти річкових рукавів, а вже наступного дня - 25 червня висадив на острів десант без протидій з боку росіян. Це було обумовлено тим, що командир крейсера, капітан корвета фон Кнорр вирішив провести раптовий напад та захопити зненацька мешканців Зміїного острова²⁵⁴.

²⁴⁹ Усенко П.Г. З історії великої війни 1914-17 рр. на Чорному морі // УІЖ. – 2005. – №6. – С. 76.

²⁵⁰ Больных А. Трагедия ошибок. – М.: АСТ, 2000. – С. 273-274.

²⁵¹ Английская печать о гибели «Меджидие» // Одесские новости. – 1915. – 24.03; Гибель турецького крейсера «Меджидие» возле Одессы // Одесские новости. – 1915. – 24.03.

²⁵² Морская хроника // Морской сборник. – 1915. – № 5. – С. 115-116.

²⁵³ Усенко П.Г. З історії великої війни 1914-17 рр. на Чорному морі. – С. 77.

²⁵⁴ Padurean D. Insula Șerpilor — Constanta: Muntenia, 2004. – P. 267.

Близько 3 години німці під командуванням лейтенанта Васа фон Хеллера захопили 11 російських солдат у полон, зібрали трофейні 5 гвинтівок й кулемет та підірвали дві 76,2-міліметрові польові гармати. Не зруйнували тільки шифрувальну військову апаратуру. Але, одразу після того як була спушена шлюпка с крейсера, радіостанція змінила сигнал та почала зв'язуватися з субмариною «Непр»²⁵⁵. Цей сигнал був перехоплений спеціалістами німецького крейсера, і крейсер, поставивши поблизу острова 10 мін двома банками із зарядною масою 114,66 кг, артилерійським вогнем знищив маяк та радіостанцію²⁵⁶. Таким чином, операція 55 німецького угруповання закінчилася о 4 годині, але не всі заплановані завдання були виконані. У 1991 р. завдяки кропіткій роботі співробітниці Центрального військово-морського архіву Т. Подухіної були встановлені прізвища загиблих моряків, і на фронтоні вже сучасного маяка були відкриті меморіальні плити. На острові відкритий також пам'ятник загиблим у 1917 р. – 25 російським морякам²⁵⁷.

Російське командування відреагувало миттєво, і в той же день на перехоплення крейсера вийшов загін російських кораблів (лінкор «Свободная Россия» та ескадрені міноносці). Втім перехопити «Бреслау» не вдалося. Рівно як і помітити міни, ним поставлені, – саме на них 7 липня 1917 р. підірвався поблизу острова есмінець «Лейтенант Зацаренный», який віз на острів залог та обладнання для відновлення посту спостереження²⁵⁸. Він підійшов до острова з південно-східної сторони але, на відстані 2,5 милі від нього підірвався на міні. Носова частина (включаючи першу трубу та носову кочегарню) одразу потонула, а корма деякий час ще залишалась на плаву (останню його частину – 450-мм торпедний апарат знайшли лише у 2009 р.²⁵⁹. Тральщики, що знаходились неподалік, спробували відбуксувати залишки корми до острова, але це було складно, і через годину «Лейтенант Зацаренный» потонув на відстані 2,5 кабельтових від берегів. Під час вибуху загинуло 3 офіцера та 34 представники нижчих чинів²⁶⁰. Децю раніше, 14 листопада 1916 р., але на російських

²⁵⁵ Idid. – Р. 268.

²⁵⁶ Усенко П.Г. З історії великої війни 1914-17 рр. на Чорному морі. – С. 84.

²⁵⁷ Мельник И.К. Остров Змеиный: 14 лет спустя. – Режим доступу: http://www.vokrugsveta.com/S4/po_moram/zmeiny.htm

²⁵⁸ Больных А. Трагедия ошибок. – М.: АСТ, 2000. – С. 292-294; Усенко П.Г. З історії великої війни 1914-17 рр. на Чорному морі. – С. 76, 84; Лорей Г. Операции германо-турецких морских сил в 1914-1918 гг. – Режим доступу: <http://flot.parus.ru/arct0052.htm>

²⁵⁹ Терещенко О.І. Звіт про підводно-археологічні розвідки пам'яток історії й археології в акваторії о. Зміїний Одеської області за 2008 р. – о. Зміїний, 2009 // Архів Інституту археології НАНУ. – С. 21.

²⁶⁰ Эсmineц «Лейтенант Зацаренный». – Режим доступу: <http://zmeinyi.org/ostrov-morya/vexi-istorii/esminec-lejtenant-zacarenniy>

мінах, у острова Зміїного загинув німецький підводний човен UC-15, під командуванням вже відомого нам лейтенанта Хеллера²⁶¹.

Перша світова війна визначила нову форму стратегічного використання острова Зміїного – винесення якомога далі від узбережжя засобів спостереження за морем, щоправда, з 1918 р. вже під румунським контролем²⁶². Наслідки жорстокого знищення навігаційних споруд виправили лише у 1922 р. – Європейська Дунайська комісія реконструювала маяк, який так сильно постраждав у війну. Знову, вже у квітні 1931 р., його мусили відновляти після наслідків жорстокого шторму.

Після Першої Світової війни становище острова не змінилося. Великими стараннями членів румунської делегації (до неї входили: Іон І.К.Бретяну, Н.Мишу, О.Ваяда-Воевод, В.Антонеску, К.Діаманді) вдалося переконати членів Паризької Конференції визнати Румунію «вторинним воюючим союзником».

1 лютого 1919 р. Іон І.К. Бретяну подав прохання під назвою «Румунія обличчям до мирного договору», в яке були включені усі територіальні «очікування» румунського народу. Усі важливі питання вирішувала «Рада чотирьох» (президент США, прем'єр-міністри Франції, Великобританії та Італії), яку у Румунії називали «новим святим альянсом». Іван Русу Абрудяну, характеризуючи Конференцію, порівняв її з 1815 р., коли «ті 4 монарха у Вені хотіли вирішувати світову долю великих на спині малих»²⁶³.

Не без труднощів був підписаний мирний договір з Німеччиною (28.06.1918 р.), Австрією (10.09.1919 р), з Болгарією (27.11.1919 р.), з Угорщиною (4.06.1918 р.), з Туреччиною (10.08.1929 р.). Таким чином Румунія врегулювала усі територіальні питання. Лише Радянська Росія не була репрезентована на Конференції, що, на думку румунських дипломатів, у майбутньому дало можливість Радянському Союзу оголосити претензії на Бессарабію, узбережжя Дунаю та Чорноморських проток, мотивуючи тим, що «на Паризькій конференції радилися імперіалістичні грабіжники»²⁶⁴.

Через те, що договір не був підписаний СРСР, країни-переможці (Великобританія, Франція, Італія та Японія) підтвердили суверенітет Румунії над територіями Пруту, Дністра та Чорного моря. Згідно зі Статтею 9 договору: «Високі Сторони, що Домовляються запросять Росію приєднатися до Договору одразу ж після появи російського уряду. Вони залишають за собою право задати усі питання Арбітражному Суду Ліги Націй, які були підняті при розгляді цього Договору, обговорити кордони, які установлені цим Договором ...

²⁶¹ Тарас А.Е. Подводные лодки Великой войны 1914-1918. – Минск: Харвест, 2003. – С. 324.

²⁶² Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. – М., 2006. – С. 40, 99-103.

²⁶³ Padurean D. Insula Șerpilor. – P. 270.

²⁶⁴ Idid. – P. 271.

(у тому числі Зміїний острів)²⁶⁵. Таким чином, договір, що був підписаний у Версалі 28 жовтня 1920 р. лише закріпив право господарювання над островом. Таке правове становище залишалося незмінним до початку Другої Світової війни. Залишивши дипломатичні питання позаду та реалізувавши плани щодо відновлення Великої Румунії у старих (і, як вважають румунські автори, історичних) кордонах, румунський уряд продовжив повільне освоєння острова.

18 серпня 1938 р. Великобританія, Франція та Румунія підписали «Сіннайську угоду», що остаточно встановлювала морський режим Дунаю. Переговори велись 8-17 серпня 1938 року та завершилися тим, що більша частина зобов'язань Європейської Дунайської Комісії (далі – ЄДК) перейшли до Румунської адміністрації. У статті 10 зазначеної угоди сказано, що: «ЄДК забезпечує румунському уряду повні права та свободу у навігаційних питаннях, права на всі пересувні та не пересувні товари, техніку, кораблі, гарматні, маяки зі Зміїного острова, Святого Георгія та Суліни»²⁶⁶.

Однак це не перешкодило сподіванням Радянського Союзу, який слідом за Російською імперією намагався створити всі умови для того, щоб повернути острів. 26 червня 1940 р. радянська сторона висунула ультиматум румунському парламенту²⁶⁷, що фактично випливав з положень пакту Молотова-Ріббентропа і його таємного протоколу²⁶⁸. Основними вимогами цього документа були: повернення Бессарабії Радянському Союзу та приєднання до неї Північної частини Буковини. Мотивуючи тим, що «що у 1918 р. Румунія, використала слабкість Радянського Союзу, насильно відірвала від нього частину його території ... РСРС сподівається, що Королівський Уряд Румунії прийме це пропонування та тим самим погодиться на мирне розв'язання, конфлікту»²⁶⁹.

Румунія, перебуваючи в безальтернативній ситуації, змогла лише запропонувати РСРС зустріч, де сторони змогли б обговорити ситуацію. Відповідь радянської сторони була негативною – отже Румунії нічого не залишалося, як погодитися з вимогами й Бессарабія й Північна Буковина були приєднані до РСРС (варто відзначити, без території острова Зміїний) – «Румунський уряд, для того щоб мати можливість уникнути серйозних наслідків, які спричинили би застосування сили та відкриття військових дій у

²⁶⁵ Idid. – P.271.

²⁶⁶ Padurean D. *Insula Șerpilor*. – P. 272.

²⁶⁷ Острів Зміїний. Інформаційні джерела: монографія /Гол. ред.: В.А. Сминтина. – Одеса, 2008. – С.142-143.

²⁶⁸ Системная история международных отношений. – Т.2. Документы: 1910-1940. – М., 2000. – С. 104-106; Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. – М., 2006. – С.345-351.

²⁶⁹ Острів Зміїний. Інформаційні джерела: монографія. – 142-143.

цій частині Європи, бачить себе зобов'язаною прийняти умови евакуації, які висунула радянська сторона»²⁷⁰.

Таким чином, острови в гирлі Дунаю були окуповані радянськими військами, але острів Зміїний уник і цієї долі. Така ситуація не довго тривала, і в 1941 р. румунська армія відтіснила радянську армію із цих позицій.

Протягом Другої Світової війни острів Зміїний також відігравав стратегічну роль. Вже 22 червня 1941 р. острів перейшов у ведення Командування німецьких військ на Чорному морі й був окупований німецькими військами. У підсумку територія острова Зміїний і гирла Дунаю взагалі була театром безперервних морських операцій з 1941 по 1944 р.

Деякі епізоди пов'язано з підводним човном «М-118» класу «Малютка»: в середині квітня та на початку травня 1942 р. вона двічі виходила на патрулювання району біля острова Фідонісі (позиція №32), але не зустріла супротивника. 4 серпня «Малютка» знов вийшла у район острова та на 45°38' п.ш. / 29°58' с.д. атакувала судно зі складу конвою. На підводному човні чули вибух торпеди, яка вибухнула вдарившись об дно. Румунські канонерські човни, які супроводжували конвой «Думітреску й «Гікулеску» у відповідь кинули 18 глибинних бомб у місце де могла знаходитись субмарина. Витративши боезапас, субмарина попрямувала на базу. Закінчилась історія цієї субмарини 1 жовтня, коли вона, потопивши «Зальцбург» через 2,5 години потрапила під обстріл гідролітаків та румунських канонерських човнів «Стіхі» та «Гікулеску». Скинувши 9 глибинних бомб, вони побачили масляну пляму та спливає обмундирування – характерні ознаки загибелі субмарини, але чіткого місця загибелі не було зафіксовано. Разом із «М-118» загинув 21 член екіпажу²⁷¹. По деяким даним, це могло бути і біля Зміїного, але доказів чи залишків поки що не було знайдено.

Ще один цікавий епізод військової історії періоду Другої Світової війни став відомий дещо пізніше та довгий час не мав чіткої відповіді. Річ у тому, що у 1975-1976 рр. в районі острова Зміїний (45°10'09" п. ш., 30°08'07" с. д.) було знайдено залишки підводного човна часів війни, але довго сперечались якого – «Ш-208», «Ш-212» чи «Ш-213» (як перший так і останній – пропали у 1941 р. біля гирла Дунаю, але по деяким характеристикам на співпадали з залишками та місцезнаходження їх відрізнялось). Однак, самим вагомим став аргумент, що у 1941 р. там де знайшли залишки підводного човна

²⁷⁰ Там само. – С. 144.

²⁷¹ «М-118», подводная лодка XII серии // Великая Отечественная война под водой. – Режим доступу: <http://www.town.ural.ru/ship/ship/m118.php3>

важких румунських мінних загороджень ЄМС (вага – 275 кг) ще не було – вони з'явилися там 9 листопада 1942 р.²⁷².

За офіційними радянськими даними, «Щ-212» загинула між 14 і 19 грудня 1942 р. на південний захід від острова Зміїного, підірвавшись на міні румунського загородження S-44, які поставили мінні загороджувачі «Дакія» та «Мурджеску». Друга версія – атака авіації. З даних радіоперехоплення командування флоту прийшло до висновків, що «Щ-212» стала жертвою атаки ворожих літаків 19 грудня в районі Сінопа. Але це, вірогідно, помилка – військові вчені не знайшли свідчення про таку атаку в архівних матеріалах супротивника²⁷³. «Щ-212» забрала з собою життя 44 членів екіпажа, у тому числі й життя командуючого кораблем, капітана-лейтенанта Григорія Ароновича Кукуя та командира 2-го дивізіону бойових підводних човнів Чорноморського флоту (БПЧ ЧФ), капітана 2 рангу Германа Юліївича Кузьміна – досвідченого командира, учасника громадянської війни в Іспанії²⁷⁴. Повний список загиблих опублікований²⁷⁵.

Дуже непрості випробування випали на долю маяка, коли спочатку радянська авіація неодноразово його бомбила, бо він служив гарним орієнтиром для ворожих кораблів і підводних човнів. Потім вивести його з ладу намагалися й відступаючі німецькі війська. В результаті навігаційній споруді була нанесена значна шкода. Наприкінці 1944 р. завдяки старанням бійців Одеського маніпуляторного загону під командуванням капітан-лейтенанта Штапенко, маяк на Зміїному був знову уведений до ладу²⁷⁶.

Майор інженерного загону Сильвіу Штефанеску описує свою останню місію, що була виконана на острові Зміїному, куди він був відправлений для виявлення розташування артилерії. «8 червня 1944 р. ми погрузили інструменти та матеріали на Понтонний Транспорт Армат (ПТА) 404. О 24 годині, ми у супроводженні буксиру «Риндуніка», підняли якір. О 9-9:30 ми прибули на острів, де були повністю ізольовані від іншого світу. На острові не було нічого окрім бездротового телеграфу, який отримував не багато повідомлень. Ми знаходились на острові до 20 серпня, коли я по радіограмі повідомив, що провіант закінчився і, що найбільш важливо – вода може закінчитися у найкоротший строк. 22 серпня 1944 р. ми на РТА 404 у

²⁷² Алексеев И.В. Загадка субмарины у острова Змеиный // Тайны подводной войны – Вып. № 9. – С.24.

²⁷³ Подводная лодка «Щ-212». – Режим доступу: <http://flot.sevastopol.info/ship/podlodki/shya212.htm>; Грабовецкий С.В., Терещенко О.И., Кобалія Д.Р. Обстеження підводного човна типу «Щ» біля острова Зміїний // Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – Вип.3. – 2011. – С. 92-108.

²⁷⁴ Подводная лодка «Щ-212». – Режим доступу: <http://flot.sevastopol.info/ship/podlodki/shya212.htm>

²⁷⁵ Великая Отечественная под водой. О подлодках и подводниках. 1941-1945. – Режим доступу: http://www.town.ural.ru/ship/dead/mean_h212.php3

²⁷⁶ Фомин А. Маяк-труженик, маяк-воин // Зеркало недели. – № 8 (281) 26 февраля — 3 марта 2000.

супроводі буксиру «Риндуніка» були готові для відправлення на базу до Суліну. Все «було погружено і ми о 24 годині підняли якір. (...) По дорозі, близько 5-5:30 ми були атаковані авіацією та о 9-9:30 були на базі»²⁷⁷.

Нагадаємо, що починаючи з 19 серпня порт та місто Сулін почали дуже інтенсивно бомбардувати радянські війська. 20 серпня одна з радянських субмарин патрулювала навкруги острова Зміїного. Вранці 24 серпня біля Суліну з'явилося декілька радянських судів, які увійшли на територію порту і знаходились там десь 1,5 години так і не відкрив вогню, після чого Румунія визвала Радянський Союз на переговори. Наступного дня німецький загін зі Зміїного відступив разом із німецькими кораблями, які знаходились у Суліні. У той же день місто було атаковане радянськими бомбардувальниками, але румунська анти-повітряна артилерія, згідно отриманому наказу, не відповідала. Вранці 26 серпня коли радянський патруль зіткнувся із румунською армією на маршруті Летя-Суліна вони стверджували, що нічого не чули про декларацію, але до них дійшла інформація, що їх будуть зустрічати як союзні війська. Таким чином 26 серпня о 17:30 місто було окуповано радянським батальйоном, а 28 – румунські кораблі залишили порт і туди увійшли перші радянські судна²⁷⁸.

Командир Костянтин Некула стверджує, що «починаючи з 28 серпня 1944 р. разом із прибуттям радянських кораблів в Порт Суліну почалася операція по захоплення маяка та заборони доступу наших судів на територію острова (...) деякі легкі човни були зустріті радянськими та пілотовані (!). По дорозі до Суліни радянські війська десантувалися та захопили Зміїний острів з невеликою кількістю моряків. На острові нікого з наших не було»²⁷⁹. Таким чином, операція по захопленню радянськими військами території маленького, як вважає автор, румунського острова реалізувалась без відкритого вогню. На це румунська сторона ніяк не відреагувала. Інший командир – Іон-Дануц Тоадер висловлює думку про те, що ті солдати, які знаходились на острові і, згідно підписаного договору, не відкривали вогню були захоплені неправомірно і їх доля не відома. Він пише: «29 серпня на острів висадились радянські солдати без проявів сили (...) Румунські службовці стали в'язнями (не дивлячись на те, що вони вже були союзниками та не чинили опору), а табором їм стала будівля лікарні у Суліні»²⁸⁰. Інші джерела свідчать про те, що румунські військові з острова Зміїного були лише обеззброєнні, їх

²⁷⁷ Padurean D. *Insula Șerpilor* — Constanta: Muntenia, 2004. – P. 301.

²⁷⁸ Damian G. Cum a fost ocupată Insula Șerpilor de Armata Sovietică. – Режим доступу: <http://www.bucurestiechisinoi.ro/2012/08/cum-a-fost-ocupata-insula-serpilor-de-armata-sovietica/>

²⁷⁹ Padurean D. *Insula Șerpilor* — Constanta: Muntenia, 2004. – P. 305.

²⁸⁰ Там само. – P. 307.

привезли до Суліну і відпустили, а потім, під командуванням невідомого старшини вони відправились у напрямку Тулчі²⁸¹.

Командир Корнеліу Єнекеску стверджує, що на острові не було нікого окрім тих хто обслуговував маяк: «У жовтні місяці, коли я був штурманом на винищувачі «Мерешешть», я залишився на декілька днів в порту Суліна. У мене, разом з командиром капітан-лейтенантом Йонеску Жеанот, була можливість поспілкуватися з двома з шести робітників маяку зі Зміїного. Один з них – син виноторговця з Суліна Барба Маруліс розповів мені що, одним серпневим ранком (!) 1949 р. коли на острові знаходились 3 робітника маяка, а ще 3 були у Суліні, на горизонті з'явилися багато радянських військових кораблів. Два судна підійшли к острову, а катери висадили добре озброєних офіцерів та солдат, які настійливо рекомендували їм здатися. Їм дозволили взяти все необхідне та відправили до Суліну без роз'яснень. Злякавшись, що вони залишаться без роботи і їм не будуть більше платити заробітну платню вони поскаржилися владі. У відповідь вони отримали пораду зберігати мовчання та нічого не коментувати, якщо не хочуть лишитися й свободи. Так був окупований острів Зміїний»²⁸². Датування цих подій 1949 р. є явною помилкою технічного характеру. Загалом, усі ці події залишаються для нас загадовими та покрити темрявою.

Розглянувши історичні події майже трьох десятиліть, ми можемо виокремити наступні риси історії освоєння острівного простору протягом цього періоду. По-перше, слід звернути увагу на то, що острів продовжує грати не аби яку роль у Чорноморському регіоні – як і в римську, і в модерну добу він був важливим форпостом, так і у ХХ ст. він продовжує ним залишатися. Протягом Першої та Другої Світових війн його використовували для того, щоб винести якомога далі кордон виявлення ворожих кораблів та поодиноких суден. По-друге, він залишався важливим природним орієнтиром, яким користувалися багато морських командирів. Звичайно, не обійшлося без дипломатичного забарвлення, яке у сучасному світі йде неodrивно від будь-яких конфліктів. Все це дає нам підставу стверджувати, що острів Зміїний продовжує бути важливим географічним, геополітичним та стратегічним об'єктом. Бажання його захопити військовими та дипломатичними шляхами лише підтверджує цю тезу.

²⁸¹ Damian G. Cum a fost ocupată Insula Șerpilor de Armata Sovietică. – Режим доступу: <http://www.bucurestivechisinoi.ro/2012/08/cum-a-fost-ocupata-insula-serpilor-de-armata-sovietica/>

²⁸² Padurean D. Insula Șerpilor — Constanta: Muntenia, 2004. – P. 312.

Elena Shtepko

Military history of Zmiinyi Island: involvement of island space in World Wars

The article deals with the known cases of application geographical and operative space of the Zmiinyi Island in military events of the First and Second World Wars, their interpretation and analysis is provided in the article.

The major features of the island development which were inherent in that period of time and formed an appropriate use of island space are identified. Established the fact of the use of the island to make, as far as possible, the boundary detection of the enemy fleet and single vessels. In addition to this fact, the island was still an important natural landmark, which enjoyed most of the sea commanders, due to primitive navigation and communications systems of the time. Finally, it wasn't without diplomatic color which, in today's world, accompanied by any military conflict.

On the base of a wide range of written sources of various origin, the course of events is reconstructed and their vision by our compatriots as well as by other rulers of the island is provided.

Key words: Zmiinyi Island, the cruiser, submarine, minefields, lighthouse.

Елена Штепко

Военная история острова Змеиный: вовлечение островного пространства в Мировые войны

В статье рассматриваются известные случаи применения географического и оперативного пространства острова Змеиного в военных событиях Первой и Второй Мировых войн, проводится их интерпретация и анализ.

Выявлены основные черты освоения острова, которые были присущи этому периоду времени и формировали особенности использования островного пространства. Был установлен факт использования острова для того, чтобы вынести, как можно дальше, границу обнаружения вражеского флота и одиночных судов. Кроме того, остров по-прежнему оставался важным природным ориентиром, которым пользовалось большинство морских командиров, что объясняется примитивностью средств навигации и связи того времени. Наконец, не обошлось и без дипломатического окраса который, в современном мире, сопутствует любому военному конфликту.

Привлекая широкий комплекс письменных источников различного происхождения, была предпринята попытка реконструировать ход и видение событий, как глазами наших соотечественников, так и иностранцев.

Ключевые слова: остров Змеиный, крейсер, подводная лодка, минные банки, маяк.

Рецензент: О.В.Сминтина, д.і.н., завкафедрою археології та етнології України (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 13:291.13

Юрій Котляр

КОЗАЦЬКА СИСТЕМА «СПАС» НА МИКОЛАЇВЦІНІ

У статті на основі на джерельного матеріалу авторів методик практичного вивчення «Спасу» розглядаються духовні основи цього явища.

Серед дієвих міфологічних систем, які є характерними для українського етносу та які були прийняті козацтвом, необхідно виділити систему, під

назвою «Спас», яка є своєрідним інструментом для пізнання енергетичних можливостей людини. Презентовано прояви системи «Спас» на Миколаївщині, де її хранителями виступають представники родів козаків-характерників Скульських і Топор.

Ключові слова: «Спас», міфологія, духовність, Миколаївщина, козацтво.

В роки незалежності Україна переживає бурхливе відродження духовної культури, яка пов'язана з використанням досвіду минулого. Звернення до минулого, не просте повернення до першооснов – це пошуки того, що знаходиться поза часом, поза існуючою реальністю. Нове прочитання досвіду минулого визначає давню культуру здатною до більш гармонійного співіснування з оточуючим світом, опис якого постає набагато складнішим ніж домінуюча картина світу початку ХХІ ст. Така культура має назву архаїчної або традиційної. Саме те, що характеризує традиційну культуру, – невластиве культурі сучасній, воно нею втрачене. В зв'язку з цим, людство або пережило більшість катастроф ХХ ст., або постало перед новими. Ось чому, дослідження духовної спадщини набуває надзвичайно важливого значення для повернення гармонійності світу.

Згідно найдавнішої системи світосприйняття – ведичної концепції, Світ розглядається в триєдиному вимірі – «Правь» (світ Правила – єдиного закону для всього Всесвіту), «Явь» (світ явлений) і «Навь» (світ духовний, посмертний, світ пращурів)²⁸³. Відкидання першої та третьої реальностей і концентрація лише «явленому» не дає можливості зрозуміти навколишній Світ у всій його багатовимірності, а тим більше жити з ним в гармонії.

Пізнання архаїчної культури можливе лише за допомогою міфології, адже міфологічний світогляд – перший тип осягнення історії. Міфічне минуле – це не просто попередній час, а особлива епоха першотворення. Міфи постають як чуттєве ставлення людини до світу, який виокремлюється з природного універсуму. Міфологію ми розуміємо як необхідність закономірного і неминучого етапу духовного розвитку кожного етносу²⁸⁴.

Серед міфологічних систем, які характерні для українського етносу та були взяті на озброєння козацтвом, слід виділити систему «Спас». В основу християнського розуміння «Спасу» покладено євангельську легенду про чудесне перетворення Христа. «В кінці свого земного життя він привів групу своїх учнів на гору і під час молитви «перетворився». «Спас» полягає у тому, оповідає Біблія, що вигляд обличчя його змінився, одяг його став білим, блискучим, а голос з неба підтвердив його божественне походження»²⁸⁵. Наукове визначення

²⁸³ Богословие «Книги Велеса» // Свято-Русские Веды. Книга Велеса / Перевод, пояснения А. И. Асова. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – С. 309-310.

²⁸⁴ Бойченко І. В. Філософія історії. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 17-19.

²⁸⁵ Спас. – Режим доступу: http://pidruchniki.wi/s/16730226/religijeznavstvo/triytsya_abo_pyatidesyatnitsya

«Спасу» може бути таким – це система філософських і світоглядних концепцій, навиків, коріння яких знаходяться в дохристиянських традиціях слов'ян²⁸⁶. За визначенням засновника «Спасу Причорномор'я» А. Скульського «Спас» – це система трансової культури українського народу²⁸⁷. В. Черніков у свої книзі «Хранитель знаний» вказує: «Старовинні перекази про козаків-характерників повні чудес, які схожі на чаклунство! Жили колись козаки-характерники, яких ні куля не брала, ні шабля ні рубала. Вміли вони замовляти кулі, проходити невидимими крізь ворожі порядки, напускати в поля туман, обертатися звіром, вивідувати будь-які таємниці. Розуміли вони трави, мінерали, могли вилікувати будь-які хвороби. Багато легенд складено про характерників, але мало хто знав, що під покривом чаклунства ховалася таємна наука – «Спас Великий»²⁸⁸.

Мета нашої статті, спираючись на матеріал авторів методик практичного вивчення «Спасу»: Анатолія Максимовича Скульського, Василя Андрійовича Чумаченка та Віктора Михайловича Чернікова (Топор) зрозуміти походження системи «Спас», а також показати її прояви на території Миколаївщини.

Базовою основою міфології «Спасу» слід вважати текст своєрідного заповіту батька А. Скульського, записаного 23 листопада 1979 р.: «Ми живемо на землі не тільки серед рослин і тварин, але і серед багатьох інших істот, невидимих для нас. Але не треба їх боятися! Людина сама могутня серед усіх творинь. По-перше, тому, що тільки людина може мислити. По-друге, тому, що твоє тіло – це лише стебло, біля якого, разом із яким живуть дев'ять могутніх невидимих істот: Срібна людина (Сяйво), Даж, Малка, Сак, Вол, Хор. Є ще чотири, про які я говорив, що ми їх втратили. Але це зовсім не так, вони поруч із нами. Звуть їх Кален, Тар і Швак. Просто ми їх не бачимо та не чуємо, вони, у свою чергу, нас також не бачать; важають, що живуть самі по собі. Це трапилося тому, що ми, з різних причин, розучилися бачити так, як бачили наші пращури. Але якщо з'явиться необхідність, їх можна знайти і побачити. Якщо не будеш їх шукати ти, то передай своїм дітям і онукам, що їх можна знайти, але це потрібно робити тільки тоді, коли виникне велика потреба, тому що з ними дуже важко жити...

Прийшов час назвати тобі імена всіх «вершників» – супутників. Сьомого звуть Кален, восьмого Хор, дев'ятого Тар, десятого Швак, а того, що живе за межами нашого світовідчуження (або, як прийнято називати, на небесах) звуть Род. Це не «вершник» – супутник, це

²⁸⁶ Древнеславянская система оздоровления «Спас». – Режим доступа: <http://www.tvbalance.com/health/pediatrics>

²⁸⁷ Скульский А. Спас (Записки наблюдателя). Психокультура восточных славян в традициях, обрядах, преданиях и мифах народов Украины. – Николаев: «Привет-Полиграфия», 1997. – С. 4.

²⁸⁸ Виктор Черников (Топор). Хранитель знаний. – Режим доступа: <http://receptdocs.ru/docs/index-14148.html>

Ангел Хоронитель. Він – Род! Він оберігає усіх твоїх братів і сестер, усіх родичів, і він не один – їх багато. Є вони і з боку твоєї матері, твоєї дружини, із боку її родичів. Ти тільки маленька перинка в крилах цього Роду. Від тебе самого, від того, як ти проживеш своє життя тут, на Землі, буде залежати, чи будеш ти маховою рукою в могутніх крилах свого українського Роду або усього лише маленькою перинкою»²⁸⁹.

Отже, А. Скульський в своїх публікаціях подає унікальний за змістом і термінологією матеріал, який пояснює сутність «Спасу» у вигляді певних міфічних істот, що відповідають енергетичній побудові людського організму. При цьому, явно простежується зв'язок з природою – стеблом, зернами і сонячною квіткою: «Людина – це Боже стебло, на якому ростуть божі зерна числом до дев'яти. Ми, наша родина, несемо в собі п'ять тих зерен, а чотири вже втратили. Зовуть їх: перший – Даж, другий – Малка, третій – Сак, четвертий – Вол, п'ятий – Хор... З цим народжується дитина! З цим вона і живе до 12-15 років. Після 12-15 років «срібна людина» випускає з себе шпичаки, що виходять взимку на два-три кроки попереду і чотири позаду від тіла. На ці шпичаки, або гілки сідають Сак, потім Вол, потім Хор. Звідки вони беруться, ніхто не знає. Може, Бог посилає, може, з померлих родичів перелітають, а може – з дурних людей. Втратили ми чотирьох. За що їх Бог забрав, ніхто не знає. Як звуть, теж забули»²⁹⁰.

В книзі «Спас. Тайная козацкая наука» А. Скульський підсумовує відомості про вершників-супутників, які складають сутність енергетичної системи людини та додає до них фізичне тіло людини. Отже, космічний людський організм за А. Скульським складається з двох структурних частин:

I. Базовий організм: 1) Фізичне тіло; 2) Срібна людина (Сяйво); 3) Даж, 4) Малка.

II. Вершники-супутники: 5) Сак; 6) Вол, 7) Кален; 8) Хор, 9) Тар, 10) Швак²⁹¹.

Однак, це ще не повна інформація про міфологічну побудову людини, невелика її частина знаходиться в додатках до книги А. Скульського «Спас (Записки наблюдателя)». Психокультура восточных славян в традициях, обрядах, преданиях и мифах народов Украины». Нас цікавить важливий логічний ряд автора в підрозділі «Тринадцять куполов Софии Киевской», в якому розкодовується сутність сакрального числа 13 не лише стосовно християнства – Ісус Христос і 12 апостолів, а й відносно тринадцяти складових частин Людини космічної.

²⁸⁹ Скульский А. М. Спас. Тайная козацкая наука. – Херсон: Айлант, 2005. – С. 185-186.

²⁹⁰ Скульский А. Спас (Записки наблюдателя). – С. 16.

²⁹¹ Скульский А. М. Спас. Тайная козацкая наука. – С. 185-186.

Крім вказаних вище десяти, структурних сутностей, слід виділити ще три:

III. Місячні супутники: 11) Без назви; 12) Без назви.

IV. Ангел-охоронець: 13) Род²⁹².

Тому, міфологічна система побудови людського організму за А. Скульським складається з тринадцяти структурних частин.

В. Чумаченко в книзі «Політ метелика» вказує, що «характерницька наука нараховує десять сходинок у зростанні духовної культури людини. Згадані сходинки пов'язані з пробудженням відповідних тіл або зерен Роду, головного стародавнього слов'янського бога. В потаємнім говориться, що ці зерна бога частини душі самої людини, сховані від неї до того часу, доки людина слабка та нерозумна. Розуміння зерен божих схованих в людині та можливостей пов'язаних з ними виникло коли неземний птах Тар сідав на плече та розкидав свої крила, щоб людина могла побачити добро та зло, тобто людині ставали відомими причинно-наслідкові зв'язки планів життя на всіх рівнях»²⁹³.

Автор в розділі «Природний Спас в характерництві» виділяє десять зерен роду: 1) Сяйво; 2) Даж, 3) Малка; 4) Сак; 5) Хор; 6) Вол, 7) Кален; 8) Тар, 9) Хвар; 10) Род²⁹⁴.

В. Черніков також показує енергетичні рівні людського організму, вважаючи, що «людина – це Божа рослина. На цій рослині ростуть і визрівають дев'ять Божих зерен»²⁹⁵. Крім цього, автор виділяє «глиняну людину» – фізичне тіло і «залізну людину» – перший енергетичний шар організму. Тому кількість і назви структурних частин енергетичної побудови людського організму за В. Черніковим виглядають так: 1) Залізна людина (Кремій); 2) Сяйво; 3) Даж; 4) Малка – Берегиня; 5) Сак; 6) Вол; 7) Кален – Великий полоз; 8) Хор – Сокіл; 9) Тар – Вовк; 10) Швак – Ведмідь²⁹⁶.

Кожен з авторів подає власне розуміння вказаних структурних енергетичних частин-сутностей людського організму, пояснюючи їх²⁹⁷.

«Спас» не випадково пов'язаний з козацтвом, яке було його хранителем та Миколаївщиною, де духовні традиції, можливо, найдовше зберегли відомості про характерників. На території України науковці виділили три місця, з яких спостерігали космос прадавні

²⁹² Скульский А. Спас (Записки наблюдателя). – С.119.

²⁹³ Чумаченко В. А. Політ нічного метелика. – Режим доступу: <http://slavs.org.ua/forum/topic>

²⁹⁴ Черников В. М. Энергетическое строение человеческого организма. – Режим доступа: <http://spas1.com.ua/aura-vision/jenergeticheskoe-stroenie-chelovecheskogo-179.html>

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Виктор Михайлович Черников (Топорь). – Режим доступа: <http://www.slav-spas.su/forum/viewtopic.php?p=75>

²⁹⁷ Котляр Ю. В. Міфологічні основи системи «Спас» // Історичний архів. – 2013. – Вип. 10. – С. 133.

українці: Кам'яна Могила на річці Молочній, пагорби поблизу Чернігова на Десні, та місцевість в районі Миколаєва на Бузі²⁹⁸.

Цілий район міста Миколаєва, незважаючи на численні перейменування до нашого часу носить назву «Спаськ». Під цією назвою відома значна ділянка землі на заході Миколаївського півострова, поблизу Бузького лиману. Згідно ордеру Г. Потьомкіна № 1065 від 27 серпня 1789 р. дану територію стали називати «Спаське»²⁹⁹. Назва була дана за Спасо-Миколаївським чоловічим монастирем для відставних офіцерів армії і флоту, що Г. Потьомкін збирався заснувати на цих землях³⁰⁰. З того часу на планах, картах й інших офіційних документах місцевість називалась «Спаське Урочище», а в народі – «Спаськ». Тут в балці, знаходились кілька природних джерел (Спаські джерела) з прісною водою, що забезпечували навколишній район питною водою.

В місцевості, що прилягала до Спаська, знаходиться самий високий пагорб на Миколаївському півострові, що отримав назву Спаський пагорб (висота 53 м. над рівнем моря). На пагорбі з 1821 по 1829 рр. будувалася Морська астрономічна обсерваторія³⁰¹. Закладаючи підмурівки обсерваторії, будівельники виявили залишки будівель та дивні кам'яні кола, які археолог В. Нікітін датує серединою третього тисячоліття до н. е. Вони були очищені від піску та замальовані. Судячи з малюнка це були кромлехи, тобто кола з каменю, що нагадують знаменитий Стоунхендж. Британські вчені, дискутуючи півстоліття, дійшли висновку, що народ, що збудував мегалітичні споруди Стоунхенджу був походженням з дніпро-бузького межиріччя³⁰². Самі кромлехи в давні часи використовувалися для астрономічних спостережень, а також вони виконували функції ритуально-храмових споруд³⁰³.

В. Кулаков висловлює думку, що Миколаїв – не просто місто, а місцина сакральна, маєстатна. Українське слово «маєстатність» означає відокремлену в довкіллі святу силу. У степовому просторі Прибужжя такі місцини завдяки географічному становищу накопичували великі таїнства минулих літ³⁰⁴.

Характерники поселялися в таких «місцях сили», які існували на Миколаївщині. Енергія останніх, помножена на умови існування серед дикої природи, постійне балансування між життям та смертю, а

²⁹⁸ Кулаков В. В. Маєстатне місто чи сакральна місцевість? // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С. 191.

²⁹⁹ Крючков Ю. С. История улиц Николаева. Топонимический путеводитель. – Николаев, 1997. – С. 13.

³⁰⁰ Там само. – С. 148.

³⁰¹ Там само. – С. 150.

³⁰² Кулаков В. В. Маєстатне місто чи сакральна місцевість? – С. 191.

³⁰³ Фурдуй Р. С. Прелесть тайны – 2: Космический перекресток. – К.: Либідь, 2001. – С. 160.

³⁰⁴ Кулаков В. В. Маєстатне місто чи сакральна місцевість? – С. 190.

також постійні тренування, гартували звичайних людей перетворюючи їх на вправних воїнів, або навіть на характерників³⁰⁵.

Присутність характерників була бажана в кожному козацькому курені. Це пояснюється тим, що під час бойових дій вони, тільки їм відомим способом, мали змогу миттєво вселяти в своїх «підопічних» цілковиту зневагу до особистої боля та смерті. Таким чином, прибираючи психічні блоки, що заважали вивільненню прихованого в людині потенціалу. Саме цей енергетичний потенціал надавав воїнам легендарну неушкодженість та силу. Людина завдяки таким маніпуляціям з енергетикою тіла набувала фізичної сили в сотні разів перевищуючої початкову. Все це помножуючи на бойову виучку, яку досягали завдячуючи постійним тренуванням вправ та прийомів унікального мистецтва, яке і надавало запорізькій піхоті тієї «містичної» непереможності³⁰⁶.

Характерники приділяли значну увагу психофізичній підготовці, і як наслідок духовному розвитку. Навчання характерника носило індивідуальний характер. «Краще менше, але досконаліше», – вважали вихователі. Найперше, що робив вихователю – це проглядав попередні втілення потенційного учня та напрацьовані ним борги Коструби (карми). Далі – враховував індивідуальні риси характеру, поведінку, здоров'я, перевіряв природну реакцію щодо подразнень, знання та життєвий досвід учня у нинішньому втіленні. На цьому ґрунті формувалася індивідуальна система захисту, що була характерна лише для певної особи³⁰⁷.

Центри характерництва в різний час існували на Мигійському острові на річці Південний Буг, Карпатах, Поділлі в Медоборах, Волині, Чернігівщині, Черкащині, в Запорозькій Січі³⁰⁸.

В. Черніков, подаючи розповідь свого діда – Михайла Топора про події 1771 р. в Україні (напередодні ліквідації Запорозької Січі) пише про наступне: «Ось вже довгих сім днів і ночей, на таємному острові Гард, що на річці Південний Буг, шуміло і сперечалося. Мале коло козаків-характерників. Старійшини тринадцяти козацьких родів, що володіли давньослов'янською системою знань «Спас Великий», до хрипоті сперечалися, як жити далі... Головне, що буде з тими знаннями, якими володіли роди. Це не звичайні знання, в них поміщена мудрість всього слов'янського роду. Від діда-прадіда, до дітей-онуків, передавалася наука «Спасу». В тяжкі часи битв і походів «Спас» завжди виручав... І

³⁰⁵ Горбачевський О. Особливий характер. – Режим доступу: <http://h.ua/story/159262/>

³⁰⁶ Денисюк Ю. Характерництво, як система езотеричних знань та практик. – Режим доступу: <http://webcommunity.org.ua/2011/02/28/harakternytsstvo-yak-systema-ezoterychnyh-znan-ta-praktyk/>
³⁰⁷ Кондратьєв А., Горелишев С. Кріп – бойове мистецтво українських характерників. – К.: «Восток-Запад», 2009. – С. 162-163.

³⁰⁸ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – С. 35-36.

нарешті вирішили: «Кожен рід досконало володіє одним з видів «Спасу Великого» і тому кожному роду зберігати свої знання передаючи їх всередині роду. А коли Україна стане незалежною, загальними зусиллями відродити науку «Спасу Великого»... Деякі роди знищили свої знання і дали клятву ніколи і нікому не відкривати «Спасу». Їм не докоряли – часи були смутні і кожен вирішував сам, як бути. Правда «Спас» покарав ці роди – вони вимерли за відмову зберігати і передавати знання. Пройшло більше 200 років. Виконуючи наказ предків, охоронці знань про Спас, роди козаків-характерників Скульських і Топор, стали передавати науку «Спаса»³⁰⁹.

Через «Спас» розкривається душа народу. Наші предки говорили: «Людина – це вічний дух, у вічному пошуку своєї вершини. Для людини, яка знаходиться в такому пошуку і відчуває спрагу до знань і духовності, шукає хто він, звідки йде і куди, «Спас» буде ковтком джерельної води серед пустелі «загальнолюдських цінностей»³¹⁰.

Таким чином, Миколаївщина є територією, на якій зберігаються і передаються традиції найдавнішої слов'янської системи «Спас», які допомагають людині жити в гармонії з навколишнім світом і бути високодуховною особистістю.

Yuriy Kotlyar

Cossack system «Spas» in Mykolaiv region

In the article on basis on a spring, material of authors of methods of practical study wills «Spas» spiritual bases of this phenomenon are examined. The displays of the system «Spas» are retined on Mykolaiv.

Among the mythological systems, that are characteristic for the Ukrainian ethnos and which were adopted by the Cossacks, one should pick out the system called «Spas». According to the definition given by A. Skulskiy, the founder of «Spas» of the Black Sea region, «Spas» is a system of trance culture of the Ukrainian people. The purpose of the article, which is based on the works of the authors of methods of practical «Spas» study as: Anatoliy Maksimovich Skulskiy, Vasiliy Andriovitch Chumachenko and Victor Myhaylovich Chernikov (Topor) is to find out the origin of the «Spas» system and define its role in the spiritual revival of the personality.

The text of peculiar will made by A. Skulskiy's father should be considered as the basic foundation of «Spas» mythology. This text was recorded on November 23, 1979. It provides material of unique content and terminology, which explains the essence of «Spas» as some mythical creatures, which refer to the energetic building of the human body.

The energetic structure of the human organization according to A. Skulskiy consists of the following parts: I. Basic body: 1) Physical Body, 2) Silver Man (Syaivo), 3) Dazh, 4) Malka; II. Riders-satellites: 5) Sak, 6) Vol, 7) Calen, 8) Hor, 9) Tar, 10) Shvak; III. Months-satellites: 11) Untitled, 12) Untitled; IV. Guardian Angel: 13) Rod.

V. Chumachenko identifies ten grains of the system: 1) Syaivo, 2) Dazh, 3) Malka, 4) Sak, 5) Hor, 6) Vol, 7) Calen, 8) Tar, 9) Hvar, 10) Rod.

³⁰⁹ Виктор Черников (Топор). Хранитель знаний. – Режим доступа: <http://receptdocs.ru/docs/index-14148.html>

³¹⁰ СПАС – ведическая культура русов. – Режим доступа: <http://svarga.com.ua/ru/index.html>

The names of the parts of energetic building of the human body according to V. Chernikov are the following: 1) Iron Man (Kremin), 2) Syaivo (Light), 3) Dazh, 4) Malka (Keeper), 5) Sak, 6) Vol, 7) Calen (Large Snake), 8) Hor (Falcon), 9) Tar (Wolf), 10) Shvak (Bear).

Each of the authors proposes their personal understanding of the mentioned structural energetic parts-beings of the human body, giving their own explanation to them. However, we are interested in the mythological components of these subjects, as they are founded on the definite bases, built according to the corresponding names. And just after making out the nature of these names, which are nearly the same in works of all the authors, we will be able to get the ideas of the heart of the system «Spas», which is the instrument for cognition of a human.

Key words: «Spas», mythology, spirituality, Mykolaiv, Cossack.

Юрій Котляр

Казацкая система «Спас» на Николаевщине

В статье на основе источников авторов методик практического изучения «Спаса» рассматриваются духовные основы этого явления. Показаны проявления системы «Спас» на Николаевщине.

Среди действенных мифологических систем, которые являются характерными для украинского этноса и которые были приняты казачеством, необходимо выделить систему, под названием «Спас». Согласно определению, А. Скульского, основателя «Спаса Причерноморья», «Спас» – это система трансовой культуры украинского народа.

Базой мифологии «Спаса» необходимо считать текст своеобразного заветания отца А. Скульского, записанного 23 ноября 1979 г. Оно содержит уникальный по содержанию и терминологии материал, объясняющий сущность «Спаса» в виде определенных мифических существ, которые соответствуют энергетическому строению человеческого организма.

Энергетическая структура человека по определению А. Скульского состоит из таких частей: I. Базовый организм: 1) Физическое тело, 2) Серебряный человек (Сияние), 3) Даж, 4) Малка; II. Всадники-спутники: 5) Сак, 6) Вол, 7) Кален, 8) Хор, 9) Тар, 10) Швак; III. Лунные спутники: 11) Без названия, 12) Без названия; IV. Ангел-хранитель: 13) Род.

В. Чумаченко определяет десять зерен системы: 1) Сияние, 2) Даж, 3) Малка, 4) Сак, 5) Хор, 6) Вол, 7) Кален, 8) Тар, 9) Хвар, 10) Род.

Названия частей энергетического потенциала человеческого тела по определению В. Черникова являются следующими: 1) Железный Человек (Кремень), 2) Сияние, 3) Даж, 4) Малка (Хранительница), 5) Сак, 6) Вол, 7) Кален (Большая Змея), 8) Хор (Сокол), 9) Тар (Волк), 10) Швак (Медведь).

Каждый из авторов предлагает собственное понимание указанных структурных энергетических частей человеческого организма, объясняя их. Однако нас интересуют мифологические компоненты этих сюжетов, так как они основаны на единой базе, которая опирается на соответствие названий. Осознав сущность указанных названий, мы сможем понять первоосновы системы «Спас», которая является инструментом для познания человека. На Николаевщине хранителями древней системы «Спас» выступают представители родов казаков-характерников Скульские и Топор.

Ключевые слова: «Спас», мифология, духовность, Николаевщина, казачество.

Рецензент: Н.М.Діанова, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

Наталія Діанова

**КОЗАЦЬКА ТЕМАТИКА
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. О. БІДНОВА**

Мета поданої роботи полягає у дослідженні внеску професора Василя Олексійовича Біднова у вивчення тематики українського козацтва й Запорозької Січі. Застосування наукових методів дослідження аналізу і синтезу, дало можливість дослідити наукові праці професора, які стосуються зазначеної проблематики. Розглянуто деякі аспекти його наукової роботи в складі Катеринославської вченої архівної комісії, де важливе місце відводилось обстеженню і впорядкуванню архівів Катеринославської губернії. В. О. Біднов зробив описи архівів, в яких йому довелося попрацювати. У контексті досліджуваної тематики науковий інтерес становить його праця «Короткі відомості про архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря», що був однією з головних святинь запорожців. В архіві зберігались рукописні й опубліковані книги XVII – XVIII ст. та документи з історії монастиря, датовані переважно XIX ст. Автор вказав на відсутність належного порядку в зберіганні документів і зникнення низки архівних справ, які торкались козацтва.

Важливого значення набуває археографічна діяльність професора, яка проявлялась у пошуках і публікації джерел із церковної й світської історії Південної України. На особливу увагу заслуговують документи, виявлені дослідником в архівах Катеринославської духовної консисторії, Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря й архіві губернського правління. Вони висвітлюють деякі епізоди з життя Запорозької Січі, її церковних споруд і духовенства. Ці документи знайшли своє відображення в численних публікаціях по зазначеній проблематиці. Більшість із них представлена археографічними роботами, в яких наведено тексти документів із короткими коментарями до них. Їх публікація здійснювалась переважно на сторінках «Летописей Екатеринославской ученой архивной комиссии».

Зазначено, що найбільш повним збірником документів з історії козацтва є «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений». Цей збірник, опублікований В. О. Бідновим, не втратив своєї наукової значимості й актуальності. Поданий дослідником комплекс документів дає можливість реконструювати процес утворення адміністративних закладів у Новоросійській губернії та їх відношення до проблеми запорозьких зимівників впродовж 1775-1776 рр.; розглянути розвиток церковного будівництва на колишніх запорозьких землях і позицію духовенства стосовно політики російського уряду в цьому регіоні. У вступі автор розмістив археографічну передмову й ґрунтовний нарис про стан запорозьких земель у перші роки після зруйнування Січі. Проаналізовано археографічні роботи В. О. Біднова, де історія козацтва тісно пов'язана з історією православної церкви. Автор опублікував документи Катеринославської духовної консисторії, супроводжуючи їх ґрунтовним аналізом. Вони дають можливість розглянути церковний устрій на Січі та розкрити діяльність запорозьких священикослужителів. Біографічні відомості про січового архімандрита Володимира Сокальського і священика Федора Фоміча дають підставу для припущення про їх лояльність до дії російського уряду. Підтвердженням цього є привілеї, отримані ними після ліквідації Січі.

В. О. Біднов займався дослідженням історії Запорозької Січі в останній період її існування. Він увів до наукового обігу низку документів Катеринославського губернського правління, які дають можливість розглянути перебіг дій російських військ, націлених на знищення Запорозької Січі. Василь Олексійович вказав на деякі неточності, допущені його попередниками, які досліджували цю проблему.

Наукові праці В. О. Біднова, які стосуються історії запорозького козацтва, дають можливість найбільш повно реконструювати історію Запорозької Січі у контексті загальної історії Південної України.

Ключові слова: В. О. Біднов, наука, архіви, документи, історія, козацтво, Запорозька Січ, церква, дослідження.

Василь Олексійович Біднов залишив помітний слід в історіографії як сумлінний дослідник Південної України. Вагоме місце в його наукових дослідженнях посідала історія Катеринославщини та запорозького козацтва. Це проявилось в його археографічних та історичних публікаціях, які до цього часу становлять значний науковий інтерес і привертають увагу дослідників. До наукової спадщини В. О. Біднова звертались сучасні історики: І. В. Саламаха ³¹¹, І. І. Лиман ³¹², С. В. Ульяновська, В. В. Ульяновський ³¹³ та ін. Вони розглядали його життєдіяльність, громадсько-політичну та наукову діяльність, публікації з історії православної церкви на півдні України. Проте проблема українського козацтва у науковій спадщині В. О. Біднова не знайшла належного висвітлення.

Василь Олексійович Біднов належить до найбільш авторитетних істориків Південної України. Високий рівень духовної освіти давав можливість для реалізації його наукових інтересів. Завдяки своєму таланту й великій наполегливості він зумів пройти непростий шлях від однорічної земської школи у селі Широке Херсонської губернії до Київської духовної академії (КДА), яку він закінчив у 1902 р. зі ступенем кандидата богословських наук. Василь Олексійович не прийняв духовного сану й присвятив своє життя освітній та науковій діяльності. Упродовж року він працював викладачем історії в Астраханській духовній семінарії, а потім добився перевodu до Катеринославської духовної семінарії, де викладав історію, філософію, психологію та деякі інші предмети гуманітарного циклу. Одночасно з викладацькою він займався науковою діяльністю і зарекомендував себе серйозним

³¹¹ Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кінець XIX – 1935 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук 6 07.00.01 / І. В. Саламаха. – Запоріжжя, 1998. – 19 с.

³¹² Лиман І. Православна церква на півдні України 1775-1861 рр. в публікаціях Василя Біднова // Південний архів. Філологічні науки: збірник наукових праць. – Випуск XXII. – Херсон: ХДУ, 2003. – С. 12-18.

³¹³ Ульяновська С. В., Ульяновський В. В., В. Біднов // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 514-526.

дослідником історії церкви³¹⁴. У цей час В. О. Біднов плідно займався дослідженням світської та церковної історії Катеринославщини. Він був одним із найактивніших членів Катеринославської вченої архівної комісії (КВАК), пріоритетним напрямком діяльності якої була археографічна діяльність, що проявлялось у пошуках і публікації історичних джерел, які давали можливість репрезентувати історичне і культурне життя Катеринославщини кінця XVIII – XIX ст. Частину виявлених документів дослідник оприлюднив на сторінках «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (ЛЕУАК) Його перу належить близько 30 публікацій, які стосуються історії Південної України, що дає підставу вважати Василя Олексійовича одним із провідних археографів Комісії.

В. О. Біднов брав активну участь в обстеженні ряду архівів. Разом із іншими членами КВАК: В. Д. Машуковим, О. Г. Богумилом і М. М. Тернавським він досліджував архів губернського правління. Василь Олексійович упорядковував архіви Катеринославської духовної консисторії, який налічував 207 107 справ та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, де зберігалися документи та стародруки XVIII – XIX ст.³¹⁵. Звісно, йому допомагали священнослужителі, які здійснювали пошукову роботу в зазначених архівах, а також у церквах і монастирях єпархії. Катеринославська духовна консисторія 11 листопада 1904 р. надіслала КВАК опис церковних старожитностей і пам'яток старовини церков Катеринославського і Новомосковського повітів та Архієрейського будинку, який вирішено опублікувати в «ЛЕУАК». Аналогічний опис був надісланий Самарським монастирем, який планувалось опублікувати разом із доповіддю В. О. Біднова про результати огляду архіву цього монастиря³¹⁶. Фактично він продовжив справу своїх авторитетних попередників – Херсонського архієпископа Гавриїла (Розанова) та Катеринославського єпископа Феодосія (Макаревського), які свого часу працювали з документами вище зазначених архівів і частину документів використали в процесі дослідження історії південного краю.

В. О. Біднов зробив описи архівів, в яких йому довелося працювати. У контексті даного дослідження найбільший інтерес становлять його «Короткі відомості про архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря», які увійшли до окремої

³¹⁴ Там само. – С. 514–526.

³¹⁵ Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 35.

³¹⁶ Протокол № 7 засідання Екатеринославской ученой архивной комиссии 20 марта 1905 г. // ЛЕУАК. – 1909. – Вип. 5. – С. 1.

роботи В. О. Біднова – «Из пришлого Екатеринославской епархии», опублікованої у 1904 р. Автор зазначав, що в архіві зберігалось близько 150 друкованих і рукописних книг, датованих XVII – XVIII ст. Переважна більшість архівних документів відносилась до XIX ст. Дослідник звертав увагу на відсутність описів справ та строго-хронологічного порядку в розташуванні документів. Йому вдалося знайти лише один старий опис «письмових справ» Самарського монастиря за 1773-1861 рр., який невідомо ким і коли був складений. Проте там не було жодної згадки про документи, на які посилалися Гавриїл (Розанов) і Феодосій (Макаревський) у своїх дослідженнях. Не збереглися й дві найбільш цінні справи, які стосувалися саме запорозького козацтва: «Ордер из Коша, который извещал о высочайше жалованной грамоте Запорожскому войску за его заслуги во время первой русско-турецкой войны (1768-1774 гг.)» та «О присылке из Межигорского монастыря двух писем кошевому Петру Калнышу»³¹⁷.

Наукову цінність становлять опубліковані В.О.Бідновим документи з історії запорозького козацтва, що були виявлені в архівах губернського правління та Катеринославської духовної консисторії. Вони мають інформацію про деякі аспекти життєдіяльності духовних осіб, які несли службу в козацьких церквах і про окремі епізоди з історії Запорозької Січі кінця XVIII ст.³¹⁸. Документи стали основою чисельних публікацій із зазначеної проблематики. Більшість з них становили археографічні роботи із наведенням текстів документів і короткими коментарями до них.

Чи не найбільшою збіркою документів з історії козацтва стали «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений», опубліковані В. О. Бідновим у 1913 р. на сторінках «ЛЕУАК»³¹⁹. Для цієї публікації характерним є високий рівень едичійного виконання, на що вказує ґрунтовний вступ, що складається з археографічної передмови та докладного історичного нарису щодо стану запорозьких земель у перші роки після скасування Січі. Кожен із 13-ти документів має заголовок і легенду. А. В. Бойко вважав, що опублікований В. О. Бідновим комплекс документів залишається найбільшим зібранням як за представництвом, так і за інформативними можливостями. Він

³¹⁷ Беднов В. А. Из прошлого Екатеринославской епархии. – Екатеринослав: тип. Губ. зем. – 1804. – С. 69-70.

³¹⁸ Беднов В. А. К истории бывших запорожских старшин и козаков: Публикация документов// ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С. 217-263; Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / Сообщил В. Беднов // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9. – С. 168-215; К биографии Лазаря Глобы / Сообщил В. Беднов // ЛЕУАК. – 1912. – Вып. 8. – С.317-320; К истории колонизации Юга России / Сообщил В. Беднов // ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С. 351-355.

³¹⁹ Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – С. 168-215.

розкриває процес організації та утворення адміністративних установ у повітових центрах Новоросійської губернії та їх ставлення до проблеми запорозьких зимівників впродовж 1775-1776 рр.³²⁰. Представлена документальна база дає можливість проаналізувати розвиток церковного будівництва на колишніх козацьких землях і позицію духовенства щодо відкриття Слов'янської провінційної та Саксаганської воєводської канцелярій і переселення козаків із зимівників до міст і слобід.

В інших археографічних працях В. О. Біднова історія козацтва тісно пов'язана з історією православної церкви на теренах Запорозьких Вольностей. Про це свідчить публікація ним документів із архіву Катеринославської духовної консисторії про церковний устрій на Січі³²¹ та діяльність деяких запорозьких священнослужителів³²². Характерною особливістю цих робіт стала не просто традиційна для В. О. Біднова подача текстів документів, але й їх аналіз. Дослідник навіть деякі біографічні відомості січового архімандрита Володимира Сокальського та священника Федора Фоміча. І. І. Лиман вважає, що наведені факти дають підставу стверджувати, що В. Сокальський і Ф. Фоміч прислужилися царській владі, а тому після ліквідації Нової Січі вони не лише не зазнали утисків, але й отримали ряд привілеїв від нової адміністрації регіону³²³.

В. О. Біднов досліджував історію Запорозької Січі в останній період її існування. Ймовірним поштовхом до цього стала публікація архієпископом Гавриїлом (Розановим) документу із козацької тематики – «Всепопданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текеля, об уничтожении Запорожской Сечи»³²⁴. Цей документ містить копії наказів, виданих впродовж 1 травня – 1 липня 1775 р. генерал-поручиком Текелі та генерал-майором Райзером, що розкривають план оточення та знищення Січі.

Він дає можливість репрезентувати перебіг подій, які мали місце в процесі цілеспрямованого знищення Запорозької Січі. Росіянами були захоплені військова артилерія, запаси боєприпасів, канцелярія та все

³²⁰ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 142.

³²¹ Беднов В. А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье: (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // ЛЕУАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 31-129.

³²² Беднов В. А. К истории бывших запорожских старшин и козаков: Публикация документов // ЛЕУАК. – 1915. – Вып. 10. – С. 217-263; Біднов В. А. Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CXLXII. – Львів, 1927. – С. 81-102.

³²³ Лиман І. Православна церква на півдні України 1775-1861 рр. в публікаціях Василя Біднова // Південний архів. Філологічні науки: 36. наук. пр. – Вип. XXII. – Херсон, 2003. – С. 15.

³²⁴ Гавриил, архиепископ. Всепопданейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текеля, об уничтожении Запорожской Сечи // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – Отд. I. – С. 587-589.

майно Коша, а кошовий отаман Калнишевський, писар Глоба і суддя Головатий – заарештовані. Архієпископ звертає увагу на той факт, що генерал Текелі написав своє донесення імператриці 6 липня 1775 р. із табору при Січі, яка вже була фактично зруйнована.

Професор В. О. Біднов, на основі введених ним до наукового обігу архівних матеріалів Катеринославського губернського правління, спростував тезу про повне зруйнування Січі³²⁵. Він звернув увагу, що в ряді опублікованих робіт з історії запорозького козацтва є суттєві неточності, причина яких полягала в тому, що автори не були знайомі з повним комплексом джерел по даній проблематиці. Зокрема, А. О. Скальковський писав, що «генерал-поручик Текелій 5 червня 1775 р. вступив на Січ, заарештував старшину і конфіскував її майно. Він розорив Січ так, що жодної балки не залишилось на місці»³²⁶. На думку В. О. Біднова це не зовсім відповідає дійсності. Він вважав, що зруйнування Січі в прямому розумінні цього слова не було. Спочатку її перейменовано в м. Покровське і вона стала осередком тимчасового правління на чолі з підполковником Норовим, а з 21 липня 1776 р. там було відкрито канцелярію Слов'янської провінції. Все майно куренів: крамниці, шинки, льохи залишилось неушкодженим і перейшло до російської державної скарбниці. Лише через п'ять років, після перенесення адміністративного центру до Нікополя, козацькі будівлі були зруйновані, а Покровське перейшло у власність генерального прокурора князя Вяземського. Автор зазначив, що після захоплення Запорозької Січі російськими військами, постраждало приватне майно лише кошового Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, судді Павла Головатого та ще декількох десятків старшин і козаків, які не бажали підкоритися московському уряду та змиритися з думкою про знищення Війська Запорозького. Він навів дані про матеріальний стан козацької старшини, який був досить пристойним і висловив версію, що кошти від продажу конфіскованого майна були використані в процесі колонізації південноукраїнських земель³²⁷.

Н. Д. Полонська-Василенко погоджуючись з наведеною гіпотезою В. Біднова в цілому, вважала, що від дій російських чиновників постраждала не лише незначна частина козацької старшини, але й багато козаків, яких звинуватили в різних

³²⁵ Біднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – С. 176-177; Біднов В. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі) // Літературно-науковий вісник. – Прага, 1925. – Кн. IX. – С. 58.

³²⁶ Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. – Ч. 1. – Одесса: тип. А. Шульце, 1885. – С. 196.

³²⁷ Біднов В. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі). – С. 59-60.

«пороках»: злочинності та опору російському уряду. Їх і навіть тих, хто з ними спілкувався, притягнули до судової відповідальності і фактично пограбували. До того ж, із 1775 р. розпочалося примусове переселення козаків із їх зимівників до великих слобод, де вони були під наглядом урядовців. У процесі цього переселення багато майна було втрачено, не кажучи вже про старі садки, пасіки та різні пожитки³²⁸. Таким чином, розорення Запорозької Січі, з одного боку, негативно позначилось на матеріальному становищі колишніх запорожців, а з іншого – сприяло поповненню державної скарбниці, частина коштів з якої виділялась на економічне освоєння півдня України.

Таким чином, у контексті дослідження історії Катеринославської губернії, В. О. Біднов приділив значну увагу проблемі українського козацтва та Запорозької Січі. Безпосередня заслуга історика полягала у введенні до наукового обігу документів з даної тематики, виявлених ним у світських і церковних архівах регіону. Його роботи носили здебільшого археографічний характер: текст документів супроводжувався невеликими за обсягом коментарями. Наукова спадщина Василя Олексійовича не втратила своєї актуальності й залишається цінним джерелом для дослідження історії запорозького козацтва та Південної України.

Natali Dianova

Cossacks problem in scientific heritage of the V.A.Bednov

The purpose of the presented publication consists in definition of a contribution of professor Vasily Alekseevich Bednov in studying of subject of the Ukrainian Cossacks and Zaporozhian Sich. Application of scientific methods of the analysis and synthesis made possible research of scientific works of the professor which belonged to the specified perspective. Some aspects of its scientific work as a part of the Ekaterinoslavsky scientific archival commission where the important place was allocated for inspection and streamlining of a number of archives of the Ekaterinoslavsky province are considered. V.A. Bednov made inventories of archives in which he happened to work. In a context of studied subject scientific interest «Short sheets about archive of the Samara Pustinni-Nikolaev monastery», which was one of the main shrines of the Zaporozhian Cossacks represent it. The hand-written and published books and documents were stored in archive on the stories of a monastery dated mainly the 19th century. The author specified on an appropriate order in storage of documents and disappearance of a number of archives which concerned the Cossacks.

Features of archaeology of the professor's activity which consisted in searches and the publication of sources on church and secular history of the Southern Ukraine attract attention. The special attention is drawn by the documents found by the researcher in archives the Ekaterinaslavskiy spiritual

³²⁸ Полонська-Василенко Н. Рец.: В. Біднов. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі). – Літературно-Науковий Вісник. – Прага, 1925. – Кн. IX. – С. 51-70 // Записки історично-філологічного відділу. – К.: вид-во Української Академії Наук, 1927. – Кн. XV. – С. 247-248.

consistory, the Samara Pustynno-Nikolayevskiy monastery and archive of provincial board. They display some episodes from history Zaporozhian Sich its church constructions and clergy. These documents found the display in numerous publications on the specified perspective. Most of them were archaeological works, in which represented texts of documents and shot comments to them. Publish of documents made mainly on pages of «Annals of Ekaterinoslavsk scientific archival commission».

It is emphasized that the fullest collection of documents on Cossacks history – «Materials for history of colonization of the former Zaporizhian possession», published by Bednov, didn't lose the scientific importance and relevance till our time. The presented complex of documents gives the chance to reconstruct process of formation of administrative agencies in the Novorossiysk province and their relation to a problem of the Zaporizhian zimovnik during 1775-1776, to consider development of church construction on the former Zaporizhian lands and a clergy position concerning policy of the Russian government in this region. In the introduction the author placed the arkheografical preface and a detailed sketch about a condition of the Zaporizhian lands in the first years after destruction of Sich.

Bednov's works in which the history of the Cossacks intertwines with church history are analyzed. The author published documents of the Ekaterinoslavsky spiritual consistory, accompanying them the thorough analysis. They allow to consider the church device to Sich and to open activity of the Zaporizhian priests. Biographic sheets about sechevy archimandrite Vladimir Sokalsky and priest Feodor Fomich give the grounds to assume about their loyalty to actions of the Russian government. Confirmation of it are the privileges received by them after elimination of Sich.

Bednov was engaged in research of history of Zaporizhian Sich during the last period of its existence. He introduced into scientific circulation a number of documents of Ekaterinaslavsky provincial board which give the chance to restore actions of the Russian armies aimed at destruction of Sich. Vasily Alekseevich pointed to a number of the inaccuracies allowed by his predecessors which investigated this problem. Bednov's relating to history of the Zaporizhian Cossacks the scientific works, give the chance to restore more fully history of Sich in a context of the general history of the Southern Ukraine.

Key words: V.A. Bednov, science, archives, documents, history, Cossacks, Zaporizhian Sich, church, research

Наталья Дианова

Проблема казачества в научном наследии В. А. Беднова

Цель представленной публикации заключается в определении вклада профессора Василия Алексеевича Беднова в изучение тематики украинского казачества и Запорожской Сечи. Применение научных методов анализа и синтеза, сделало возможным исследование научных трудов профессора, которые относились к указанной проблематике. Рассмотрены некоторые аспекты его научной работы в составе Екатеринославской ученой архивной комиссии, где важное место отводилось обследованию и упорядочению ряда архивов Екатеринославской губернии. В. А. Беднов сделал описи архивов, в которых ему довелось работать. В контексте исследуемой тематики научный интерес представляют его «Краткие ведомости об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря», который был одной из главных святынь запорожских казаков. В архиве хранились рукописные и опубликованные книги XVII – XVIII вв. и документы по истории монастыря, датированные преимущественно XIX в.

Автор указал на отсутствие надлежащего порядка в хранении документов и исчезновение ряда архивных дел, которые касались казачества.

Обращает на себя внимание археографическая деятельность профессора, которая заключалась в поисках и публикации источников по церковной и светской истории Южной Украины. Особое внимание привлекают документы, обнаруженные исследователем в архивах Екатеринославской духовной консистории, Самарского Пустынно-Николаевского монастыря и архиве губернского правления. Они освещают некоторые эпизоды из истории Запорожской Сечи, ее церковных сооружений и духовенства. Эти документы нашли свое отображение в многочисленных публикациях по указанной проблематике. Большинство из них были археографическими работами, в которых представлены тексты документов и краткие комментарии к ним. Их публикация осуществлялась преимущественно на страницах «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии».

Подчеркнуто, что наиболее полный сборник документов по истории казачества – «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений», опубликованный В. А. Бедновым, не утратил своей научной значимости и актуальности до нашего времени. Представленный комплекс документов дает возможность реконструировать процесс образования административных учреждений в Новороссийской губернии и их отношение к проблеме запорожских зимовников в течении 1775-1776 гг.; рассмотреть развитие церковного строительства на бывших запорожских землях и позицию духовенства относительно политики русского правительства в этом регионе. Во вступлении автор поместил археографическое предисловие и детальный очерк о состоянии запорожских земель в первые годы после уничтожения Сечи.

Проанализированы археографические работы В. А. Беднова, в которых история казачества тесно переплетается с историей православной церкви. Автор опубликовал документы Екатеринославской духовной консистории, сопровождая их основательным анализом. Они позволяют рассмотреть церковное устройство на Сечи и раскрыть деятельность запорожских священнослужителей. Биографические ведомости о сечевом архимандрите Владимире Сокальском и священнике Феодоре Фомиче дают основание предполагать об их лояльности к действиям российского правительства. Подтверждением этого являются привилегии, полученные ими после ликвидации Сечи.

В. А. Беднов занимался исследованием истории Запорожской Сечи в последний период ее существования. Он ввел в научный оборот ряд документов Екатеринославского губернского правления, которые дают возможность восстановить действия русских войск, нацеленных на уничтожение Сечи. Василий Алексеевич указал на ряд неточностей, допущенных его предшественниками, которые исследовали эту проблему.

Научные труды В. А. Беднова, относящиеся к истории запорожского казачества, дают возможность более полно восстановить историю Запорожской Сечи в контексте общей истории Южной Украины.

Ключевые слова: В. А. Беднов, наука, архивы, документы, история, казачество, Запорожская Сечь, церковь, исследование.

Рецензент: Т.Г. Гончарук, д.и.н., профессор (Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова)

**ЖІНКИ-ІСТОРИКИ-КОЗАКОЗНАВЦІ
В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
наприкінці XIX – першій третині XX ст.**

Метою статті є з'ясування ролі жінок у розвитку історичної освіти, думки та науки на території Південної України у другій половині XIX – першій третині XX ст. Зазначено, що попри історіографічну репутацію 1920-х років як часу емансипації жінок у науці, вже у попередній період жінки мали вплив, хоч і незначний, на історіографічний процес, що, власне, і підготувало ґрунт для їх подальшого увиразнення як істориків. До 1920-х років масштаб особистостей жінок-істориків виглядає більш значним.

Ключові слова: Південна Україна, жінки, історіографічний процес.

Гендерні дослідження (в Україні такими є здебільшого «жіночі» студії) безумовно належать до найпопулярніших та наймодніших у сучасній європейській історіографії. З огляду на наздоганяючий темп розвитку української науки, сьогодні доводиться заповнювати певні фактографічні лакуни перед тим як зосередитися передусім на узагальнюючих дослідженнях. Метою цієї статті є заповнення однієї з таких лакун, в даному разі в галузі історіографії, шляхом висвітлення діяльності жінок в південноукраїнському (на той момент – значна частина Новоросійського краю, у 1920-х – початку 1930-х рр. та сьогодні – південні частини України) історіографічному процесі другої половини XIX – початку XX ст. Передусім нас цікавлять кількісні та персонологічні аспекти, тобто встановлення кількості жінок-істориків, біографії найвидатніших з них, зв'язки з Півднем України видатних представниць з інших частин Російської імперії і тим самим їх вплив на місцеву історичну науку. В роботі використані такі методи як просопографічний, за допомогою якого виявлено загальні риси процесу участі жінок у розвитку історичних досліджень, біографічний, що дозволив висвітлити головні факти діяльності найвидатніших персонажів, порівняльний – виявити розбіжності в долі жінок-істориків, генетичний, що дозволив простежити еволюцію участі жінок в історіографічному процесі та комплексний підхід, що передбачав залучення максимально широкого кола історичних джерел, статистичний. Зокрема, використано матеріали діловодства провідних наукових історичних товариств, фонди Державного архіву Одеської області та ін.

На сьогодні вже існує значний історіографічний доробок щодо вивчення ролі жінок в історичній науці України, проте,

південноукраїнська тематика в них презентована недостатньо³²⁹ та в існуючих працях з жіночої історіографії Південної України³³⁰ висвітлено окремі аспекти та хронологічні зрізи, без ширшого узагальнення.

На півдні України освітня емансипація жінок відбувалась уповільненими темпами. У 1870-х рр. жінки відвідували лекції в Новоросійському університеті (НУ)³³¹. Значною подією стала участь у 1884 р. в шостому Археологічному з'їзді в Одесі видатних істориків О.Я. Єфименко та П.С. Уварової. Головним чином процес інтеграції жінок у другій половині XIX – на початку XX ст. в історіографічний процес відбувався через набуття членства в історичних товариствах. Почесним членом Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС) та Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) була обрана покровителька всіх російсько-імперських істориків і особливо археологів П. Уварова. У 1900 р. дійсним членом ОТІС було обрано іншого інгородського історика К.М. Мельник, дружину професора В. Антоновича, що задовго до цього був обраний членом ОТІС. Довгий час вірним помічником свого чоловіка була Л.І. Куріс. Після його смерті вона продовжила співпрацю з ОТІС, чому й була у 1901 р. і обрана у дійсні члени. Впродовж 1903 – 1909 рр. у члени-кореспонденти і співробітники ОТІС було обрано менш помітні постаті О.К. Бізні (разом з її чоловіком Миколою Миколайовичем), С.В. Ніконову та дружину професора НУ О.Ф.Павловську. З самого початку XX ст. пішов процес обрання членів у Історико-філологічне товариство при НУ (ІФТ), але це були виключно викладачки середніх навчальних закладів, що зосередились у Педагогічному відділі і не були причетні до історіографії. Однак й з членкинь активність у стосунках з товариствами проявляли тільки П. Уварова та Л. Куріс. Так, у 1903 р. члени ОТІС заслухали повідомлення Л. Куріс про знайдену кістяну пластинку зі слонової кістки, яку вона просила верифікувати³³². У 1908 р. Л. Куріс віддала на збереження у музей ОТІС старовинні рукописи зі збереженням свого права власності на них.

³²⁹ Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 23-41.

³³⁰ Непомнящий А. Арсеній Маркевич: страницы истории Крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 61-65, 170-172, 234-238, 240-243, 247-251, 253-255; Мельник О.В. Розиток вищої освіти у 1918 р. в Одесі за матеріалами газети «Одесские новости» // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – 2006. – № 6. – С. 127-132; Левченко В.В. Жінки-викладачі вищої школи Одеси (1917-1930-ті рр): історико-науковий аспект // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2009. – С. 146-152.

³³¹ Маркевич А. Женщины в Новороссийском университете // Одесские новости. – 1901. – 23 июня.

³³² Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 26. – С. 86.

П. Уварова двічі активно заявляла про себе у ТВАК. У 1888 р. вона в досить роздратованому тоні спростувала повідомлення комісії про те, що її покійний чоловік О. Уваров колись вивіз кримські старожитності у невідомому напрямку³³³. Більш конструктивним було втручання графині у справи збереження руїн Херсонесу. У 1902 р. як голова Московського археологічного товариства П. Уварова звернулась з запискою до Миколи II про вдосконалення охорони Херсонесу. Записка викликала полеміку серед вчених та покращення пам'яткоохоронної справи у Севастополі, пов'язаної передусім з іменем К.К. Косцюшко-Валюжинича³³⁴. У травні 1910 р. з нагоди 25-річчя головування П. Уварової у Московському археологічному товаристві ОТІС вивісило її портрет у приміщенні товариства та надіслало 50 рублів для заснованого нею преміального фонду для молодих археологів³³⁵.

Як дарувальниці в житті товариств брали участь жінки, які не були членами товариств. Так, у 1887 р. М.С. Лашкова пожертвувала 11 старовинних монет, пані Ріхтер – зуб мамонта, знайдений на узбережжі річки Молочної поблизу Мелітополя. У 1905 р. до музею товариства надійшов дар від А.А. Пападатю антична червонофігурна чаша і черепно-фігурний лекіф із Греції.

Ширшими були контакти жінок-істориків з провідними членами товариств поза їх межами. П. Уварова мала сталі зв'язки з одеситами Е. фон Штерном, О. Маркевичем, І. Линниченко, кримчанином А. Маркевичем, регулярно спілкувалася з ними з питань організації археологічних з'їздів. Так, П. Уварова підтримала статтю І. Линниченка «Мания переименования» з критикою перейменування старовинних назв одеських вулиць³³⁶. За її ініціативою у 1911 р. «Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины» прийняло до відома статтю І. Линниченка³³⁷. Щоправда, І. Линниченко та А. Маркевичу не вдалося домогтися від П. Уварової проведення археологічного з'їзду в Криму. Незважаючи на високий соціальний статус П. Уварової та джентльменський етикет іноді І. Линниченко жорстко реагував на її зауваження. Так, у 1909 р. під час підготовки до проведення Новгородського археологічного з'їзду І. Линниченко використав у програмі для вивчення історії середньовічного Новгорода поняття «Новгородська конституція» та

³³³ Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1888. – Т. 4. – 1897. – С. 72-73.

³³⁴ Калиновский В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок». Церковное кривошеение (1837 – 1920). – К.-Симферополь, 2012. – С. 201.

³³⁵ ЗООИД. – Т. 29. – 1911. – Протоколы. – С. 19.

³³⁶ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 4.

³³⁷ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 30.

обурився на цілком резонне зауваження П. Уварової щодо не історичності та політичної заангажованості цього поняття в даному разі. Втім графиня завжди пробачала професору відвертий та різкий тон і поступалася його амбіціям. У 1910 р. І. Линниченко опублікував в Одесі натхненний нарис про заслуги П. Уварової. Ці зв'язки з Одесою зумовили те, що саме П. Уварова була обрана у 1910 р. першою та єдиною серед жінок у почесні члени НУ. Щоправда, історико-філологічному факультету довелося звертатися зі спеціальним запитом до міністра освіти про можливість обрання жінки у почесні члени університету³³⁸. Позитивна відповідь була отримана. Таким чином, П. Уварова увійшла до когорти таких почесних членів НУ з числа істориків як Ф. Палацький, О. С. Уваров, М. П. Погодін, С. М. Соловйов, В.І. Григорович, В. І. Ламанський, Т. Моммзен, Ф. Рачкій, О. О. Шахматов, В. С. Іконніков, Н. П. Кондаков.

В Одесі найтісніші зв'язки І. Линниченко мав з Любов'ю Куріс, що забезпечило йому та його учням можливість працювати з цінними виданнями та документами з бібліотеки та архіву її чоловіка. Плідна діяльність видатного катеринославського козакознавця Д. Яворницького була підтримана жінками-покровительками аристократками О.С. Поль (дружина та вдова О.М. Поля – видатного мецената, організатора музею) С.М. фон Таль (Синельникова), В.Г. Урусовою. Викладачка Павлоградської жіночої гімназії Євгенія Смирнова влаштовувала для учнів екскурсії в музей О. Поля та дніпрові пороги, консультувалась з Д. Яворницьким.

Слід відзначити участь українських жінок у боротьбі південних українців за україноцентричну історичну пам'ять. Вірними помічниками своїх чоловіків були дружини А. Смоленського, О. Маркевича, М. Аркаса, С. Шелухина, Д. Яворницького. Історією цікавилися С. Русова, С. Єгунова-Щербина. На засіданнях одеської «Просвіти» доповіді на історичну тематику читала дружина історика Івана Бондаренка Катерина Бондаренко («Польська культура та українське суспільство перед унією 1595 року», «Богдан Хмельницький»).

Квінтесенцією жіночої участі у відповідних зусиллях українців слід вважати петицію одеської української громади подану до Ради НУ у травні 1906 р. з вимогою заснувати кафедру історії України. Привертає увагу наявність у ній історичного екскурсу, висунутого як новий аргумент, що просякнутий націоналістично-державницьким баченням особливостей взаємин України та Росії. Автори звинувачували Росію у порушенні умов Переяславської угоди 1654 р., зниженні рівня освіченості колись усуціль грамотного українського народу, сприянні утворенню між українською інтелігенцією та рештою

³³⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 2 (1910). – Арк. 1-7.

свого народу культурно-національної прірви, зумовленою русифікацією еліти нації. Загалом текст петиції пройнятий ідеєю вищості української культури над російською. Серед підписантів були П. Герасимовська, А. Яновська, Е. Стоянова, А. Кориневська, А. Шелухина, А. Садовая, К. Бондаренко, М. Шульга, Г. Андрієвська, К. Балицька, А. Волинська, Б. Коржаневська, А. Вереминська³³⁹.

Одеські громадівці вірно зрозуміли важливість освітнього чиннику. А саме він був головним і в процесі наукової емансипації жінок на початку ХХ ст. Підвищення ролі жінок в одеській вищій освіті ілюструє той факт, що у 1906 – 1907 рр. за кількістю вільнослухачок Новоросійський університет в Одесі перебував на четвертому місці серед всіх російсько-імперських університетів, поступаючись Харківському, Московському, Пітерському, але випереджаючи київський Св. Володимира. У 1910 р. кількість вільнослухачок в Університеті св. Володимира становила лише 25 осіб із загальної кількості 101 стороннього слухача, в той же час число вільнослухачок становило в Харкові 250, Одесі 100, Москві 110 та Петербурзі 109 осіб³⁴⁰. Очевидно, значна частина цих жінок слухала лекції з історії. Студент історичного відділення А. Коган згадував, що з появою вільнослухачок в аудиторіях, в студентів з'явилося відчуття чистоти та святковості, «милостиві государи» підтягнулись, стали частіше голитись та не забували доглядати за взуттям³⁴¹.

Переламною віхою для процесу входження жінок у вищу освіту стало відкриття в єдиному південноукраїнському університетському центрі Одесі у 1903 р. спочатку педагогічних, а у 1906 р. вищих жіночих курсів (ОВЖК). В умовах панування право-консервативних порядків в НУ, ОВЖК були острівцем чи притулком для ліберальної та навіть ліворадикальної професури. Курсистки прагнули відігравати самостійну роль у студентському русі поряд з колегами-студентами. Завдяки діяльності низки професорів-істориків ОВЖК швидко перетворились на непересічний історіографічний центр. Так, велику активність розгорнув всесвітник Є. Щепкін, що влаштовував з курсистками приватні бесіди, піклувався про заснування спеціального історичного кабінету, започаткував курс історії Сходу та Візантії. І все ж найбільших успіхів у підготовці жінок-істориків досяг професор кафедри руської історії І.А. Линниченко.

³³⁹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26. – Арк. 93-96.

³⁴⁰ Кобченко К. Входження жінок у «чоловічий» храм науки: університет: університет Св. Володимира і жіноцтво // Українознавство – 2009: Календар-щорічник. – К., 2008. – С. 87.

³⁴¹ ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 53.

На ОВЖК І. Линниченко читав загальний курс російської історії, вів практичні заняття. Іноді його навантаження складало 14 годин на тиждень. У 1908 р. він викладав російську літературу філологам 4 курсу³⁴². Лекції професора на ОВЖК, як і в НУ відбувались у стилі вільних бесід. Такі бесіди він влаштовував і на своїй квартирі по неділях. У 1903 році курсистки звернулись до професора В. Істріна з проханням провести з ними низку приватних занять про творчість М. Горького, А. Андреева та інших «неблагонадежных» письменників, але той відмовив. Натомість на таку пропозицію відгукнувся І. Линниченко, що викликало скаргу В. Істріна до директора курсів М. Ланге, в якій дії історика оцінювалися як некоректні та неколегіальні³⁴³.

У 1910-1911 рр. двома випусками І. Линниченко видав «Труды слушательниц ОВЖК», куди включив 6 праць курсисток історичного, філологічного та юридичного відділень Д. Атлас, М. Левашової, С. Стратієвської-Гросман та А. Пападато з історії права Київської Русі, Одеси, ідеології слов'янофільства, дипломатії. У 1918 р. професор згадував, що «это был первый опыт публичного экзамена желавших доказать, что в одной их сторон умственной работы, на которую до сих пор брали привилегию только мужчины, они могли не уступать сильной половине нашего рода». Він вважав, що цей іспит курсистки склали блискуче³⁴⁴. Думку свого вчителя поділяв університетський учень професора С. Аваіані. У рецензії він зазначив, що І. Линниченко завжди дуже уважно ставився та ставиться до всіх, хто прагне до наукової роботи, а його вчена ерудиція є вірною гарантією того, що у «Труды» увійшли серйозні роботи. Він підкреслив чудове знайомство авторки праці з історії Одеси Д. Атлас з літературою, володіння історичною критикою³⁴⁵. Примірник «Трудов» І. Линниченко надіслав у дар міністру народної освіти О. Шварцу з коментарем: «посылаю Вам труды несмотря, или потому, что вы противник высшего образования женщин»³⁴⁶.

Зупинимось більш докладно на біографії Лаури Львівни Пападато. Вона народилась в Одесі 15 липня 1885 р. у грецькій родині чиновника Бессарабсько-Таврійського банку Лева Ксенофонтовича Пападато (помер у 1907 р.) та Софії Карлівни Сикард (померла у 1929 р.). Обидва її брата досягли значних кар'єрних успіхів: Альфред працював викладачем латинської мови

³⁴² ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7529. – Арк. 68.

³⁴³ Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (далі – НБ ОНУ). – Архів М.М. Ланге. – К. 28. – Спр. 269. – Арк. 212.

³⁴⁴ Линниченко И.А. Пятнадцатилетие Одесских высших женских курсов // Одесские новости. – 1918. – 6 октября.

³⁴⁵ Исторический вестник. – 1911. – март. – С. 1118-1119.

³⁴⁶ Линниченко И.А. Воспоминание о А.Н. Шварце // Одесские новости. – 1915. – 10 января.

та історії давнього Рима у гімназіях. У 1915 р. він емігрував у французький Ліон. Лев став професором Одеського медінституту. Родичем родини був відомий професор, колега Лева, Г.Ф. Цомакіон.

А. Пападато скінчила 8 класів в одеській жіночій гімназії Відінської. З 1903 по 1905 роки навчалась на історичному відділенні Одеських вищих жіночих курсів. Протягом 1906 р. навчалась на історичному факультеті університету Сорбонна у Парижі. Навесні 1907 р. повернулась в Одесу та у 1910 р. закінчила навчання на ОВЖК. Однак у 1908 р. знову побувала у Франції. У 1912 – 1919 рр. викладала у жіночій гімназії К. Пашковської. У 1913 р. перейшла у російське підданство. У 1913 – 1920 рр. викладала у жіночій гімназії Відінської та Кандиба. На початку 1920-х років викладала французьку мову та історію в одеських трудшколах № 16, 23, 36, у 1930-х – у консервному технікумі³⁴⁷. Наприкінці 1937 р. її заарештували за звинуваченням в антирадянській агітації. Відбувала покарання у Казахстані, будучи інвалідом другої групи. У 1993 р. рішення суду було переглянуто³⁴⁸.

Кількість безпосередніх учениць І. Линниченка не обмежується лише авторками статей у «Трудах». Варто згадати про Олену Миколаївну Попову, що спеціалізувалася на вивченні візантійсько-руських відносин, Віру Миколаївну Пісную, яка у 1906 – 1911 рр. навчалась на історичному відділенні ОВЖК і опрацьовувала тему «Історико-філософські погляди П. Чаадаєва та В. Соловйова».

Курсистки були частиною амбітного плану І. Линниченка щодо заснування в Одесі власної наукової школи, подібної до шкіл В. Антоновича у Києві та В. Ключевського у Москві³⁴⁹. За сприяння І. Линниченка у 1912 р. Д. Атлас та А. Пападато працювали з документами архіву колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторського управління³⁵⁰. Знаменно, що у листах та анкетах професор гордовито та без жодних застережень називав серед членів своєї наукової школи як випускників НУ, так і ОВЖК³⁵¹. Варто згадати ще двох випускників ОВЖК – історика літератури З. Бабайцеву, пізніше доцента ОДУ ім. І.І. Мечникова та найвидатнішого радянського жінку-історика А. Панкратову, хоча істориком вона стала вже у Москві. Наприкінці 1910-х років, використовуючи ОВЖК в якості

³⁴⁷ ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 50, 71.

³⁴⁸ ДАОО. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 815.

³⁴⁹ Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (далі – СПБ АРАН). – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 152.

³⁵⁰ ИОБО. – Т. 1. – В. 7. – 1912. – С. 236.

³⁵¹ СПБ АРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 17-18.

своєрідного трампліну, жінки завершують навчання в НУ, як у випадку з А. Панкратовою та Ксенією Шелухиною, донькою видатного одеського українця С.П. Шелухина. У 1916 р. К. Шелухина рік провчилася на історичному відділенні ОВЖК, але невдовзі перевелася на юридичний³⁵². У вересні 1917 р. вона була зарахована вільнослухачкою на історичне відділення історико-філологічного факультету НУ, де слухала лекції Мандеса, Доброклонського, Ланге, Коцієвського, Щепкіна, Попруженка, курс історії української літератури у професора С. Вілінського³⁵³.

Покровительство чоловіків зумовило зрештою появу першої викладачки історії в одеській вищій школі. Нею символічно стала сестра учня І. Линниченка, професора НУ та ОВЖК Антонія Флоровського Клавдія Василівна Флоровська³⁵⁴. Скінчивши гімназію в Одесі, вищу історичну освіту вона набула на Бестужівських курсах передусім у видатного медієвіста та культуролога І.Гревса. У 1909 та 1911 рр. І. Гревс настійливо просив міністерство освіти підтримати матеріально свою ученицю, наполягаючи на тому, що вона є готовою та дозрілою серйозною науковою силою, чудово володіє класичною та середньовічною латинською мовою, великим запасом історичних знань та солідною методологічною підготовкою. У 1911 – 1912 рр. були надруковані перші наукові статті історика, в яких вона аналізувала книжку середньовічного італійського автора Убертино де Казале «Дерево хресного життя Ісуса», маловідомі матеріали з італійських архівів про діяльність Ф. Асизького та братств бичувальників³⁵⁵. Деякі документи вона опублікувала повністю у додатках до своїх праць (зокрема, «Ритуал здійснення бичування у зібраннях братства бичувальників»). Авторка здебільшого обмежувалася перекладом та переказом даних. Однак були в її роботах і елементи більш глибокого аналізу. Так, К. Флоровська порівнювала актови джерела (зокрема, статuti братств бичувальників), наполягала, на обережному порівнянні релігійних та світських організацій, простеження складного взаємовпливу між ними.

Скласти магістерські іспити та захистити магістерську дисертацію К. Флоровській так і не вдалося. Затримана війною у батьків в Одесі, вона з 1915 р. викладала історію в Одеській жіночій гімназії О.Г. Шольп. Через деякий час вона повідомляла І. Гревса у значно впевненішому ніж колись тоні, що «педагогическая деятельность

³⁵² ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 4371.

³⁵³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 14881.

³⁵⁴ Музичко О.Є. Одеський релігієзнавець К.В. Флоровська // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. II. – 2011. – С. 77-88.

³⁵⁵ Флоровская К.В. Святой Франциск в «Древе крестной жизни» [Убертино де Казале] // К 25-ю ученой и литературной деятельности Ивана Михайловича Гревса. Сб. статей его учеников. – СПб, 1911. – С. 63-106; Флоровская К. Братства бичующихся в Италии в конце XIII и на XIV в. // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – В. 9. – С. 1-41.

имеет больше недостатков, чем достоинств, но положительная черта – с ученицами устанавливаются симпатичные дружеские отношения и они с интересом относятся к моим урокам. Убедилась в своей полной пригодности к педагогической работе. Дисциплина является для меня камнем преткновения, но она и вообще в этой гимназии не особенно высока. Лекционный способ не затрудняет и несколько раз удавались экспромты». Два урока поспіль вона розповідала дітям про Флоренцію, XIII ст., Данте, читала «Божественну комедію». Відірваність від потрібних джерел майже унеможливила продовження роботи над попередньою темою дисертації. Тому вона схилилася до того, аби дослідити певний аспект релігійного життя Франції за доби Б. Паскаля (перша половина XVII ст.), адже «тема хороша тем, что ее можно обрабатывать по изданным материалам, следовательно, не зависеть от возможности или невозможности поездки за границу». Її побут відрізнявся розміреністю, незважаючи на війну. Однак остання дуже бентежила її: «но когда подумаешь о войне, представишь ее ужасы, то становится жутко и как-то стыдно, точно участвуешь в каком-то дурном деле»³⁵⁶.

Проявом наукової активності історика була участь у другому виданні популярного енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона. Їй належить авторство низки статей з середньовічної культури, зокрема, релігії. Значні корективи у життя медієвіста вніс революційний 1917 р. 1 серпня 1917 р. за поданням професора НУ П. Біцилли її обрали у члени історико-філологічної секції Одеського Народного університету. Завданням цього громадського закладу було об'єднати зусилля професури та вчителів задля просвіти мас. Після відкриття університету у жовтні 1917 р. К. Флоровська відвідувала всі засідання своєї секції та дуже цікавилась перебігом роботи. Наприкінці 1917 – у першій половині 1918 рр. вона прочитала епізодичні курси з загальної історії «Участие народа в политической жизни старой Франции», «Генеральные штаты старой Франции» та «Главнейшие моменты в истории средневекового католичества» (згодом тема була переформатована у «Главнейшие моменты в истории средневекового папства»)³⁵⁷.

Варто згадати, що до викладання історії у цьому паравищому закладі долучилися й інші жінки: вже згадана З. Бабайцева прочитала курси «Загальний огляд історії Великої Французької революції (1789 - 1799)» та «Наполеон I», вчителька І.В. Леплявкина «Розвиток англійського парламентаризму». Згідно побажань слухачів з числа вчителів, окремою частиною програми було краєзнавство («бесіди з історії рідного міста»). Краєзнавство

³⁵⁶ СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 56-58.

³⁵⁷ НБ ОНУ. – Архів М.М. Ланге. – К. 32. – Спр. 300. – Арк. 48, 69, 123, 119.

розглядалося як початкова фаза навчання історії у народній школі. Як вступ укладачі пропонували здійснити декілька прогулянок рідним містом. Далі одеські вчителі мали розкривати перед учнями різні етапи історії Одеси згідно докладної та деталізованої програми, складеної на основі відомого підручника Д. Атлас. В програмі передбачалося широке використання предметів з музею Одеського товариства історії та старожитностей, які були чітко вказані відповідно до різних епох життя міста³⁵⁸. Гадаємо, що одним з провідних упорядників програми була член педагогічної секції, на той момент викладач історії та педагогіки та директор Одеської жіночої гімназії А.Г. Кауфман Д. Атлас.

Перші кроки у державній вищій школі К. Флоровська зробила 1 вересня 1917 р., коли її обрали позаштатним викладачем історико-філологічного факультету ОВЖК (водночас в неї залишилося багато уроків у гімназії). Їй доручили ведення просемінарію з всесвітньої історії для курсисток 1-2 курсів, спочатку 2 години на тиждень, а з 16 серпня 1918 р. на її прохання додали ще 2 години. Окрім цього, у 1919 р. на посаді приват-доцента на 3 та 4 курсах вона керувала семінарієм з історії середніх віків та викладала спеціальний курс з історії середніх віків. Обрання вихованки І. Гревса розглядалося як засіб посилення викладання всесвітньої історії³⁵⁹. Власне, це посилення, на думку Ради, полягало у тому, аби на першому курсі новий викладач знайомив курсисток з термінологією подлинників документів, а на другому – розширив склад аналізованих пам'яток³⁶⁰. На початку занять вона навела характеристику доби пам'яток (закони Хаммурапі, «Велика хартія вольнощів»), загальні принципи роботи з різними видами джерел. К. Флоровська звітувала, що слухачки залюбки і зі значними успіхами перекладали з латині³⁶¹. Більш докладно свої враження від викладання на курсах вона описала у листі до І. Гревса у листопаді 1917 р. Процес викладання захопив її, особливо радувала наявність бажання серед учениць, хоча й бентежив їх слабкий рівень володіння латиною. В наступному навчальному році вона планувала у співробітництві з деякими знаючими курсистками видати хрестоматію середньовічних джерел у перекладі на російську мову, або окремі переклади пам'яток у вигляді маленьких дешевих книжок³⁶².

³⁵⁸ НБ ОНУ. – Архів М.М. Ланге. – К. 33. – Спр. 307. – Арк. 94-98.

³⁵⁹ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7658. – Арк. 2.

³⁶⁰ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7539. – Арк. 97-98.

³⁶¹ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7658. – Арк. 16.

³⁶² СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 55.

Головним визнанням здібностей вихованки І. Гревса було її обрання в період панування в Одесі більшовицької влади приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету. За підтримки П. Біциллі 31 травня 1919 р. її кандидатура отримала в Раді університету лише 1 негативний голос³⁶³. 28 червня 1919 р. К. Флоровську обрали секретарем університетської комісії зі складання програми з всесвітньої історії за участі професорів Є. Щепкіна, П. Біциллі, О. Доброклонського, М. Мандеса та студентів (серед них був згодом видатний історик М. Рубінштейн). Збори прийняли рішення про запровадження нових курсів з соціології, соціальної психології, новітньої історії, методики викладання історії, збільшення годин практичних занять з наголосом на джерела та спеціальні історичні дисципліни, зокрема, курсів дипломатики та палеографії. К. Флоровська запропонувала курс «Политические и общественные идеалы средневековья» (2 години)³⁶⁴. Після встановлення в Одесі у серпні 1919 р. влади Добровольчої армії А. Денікіна всі рішення більшовиків були скасовані. Тому обрання К. Флоровської 6 вересня 1919 р., знову ж таки за схвальним усним відгуком П. Біциллі, було подане як цілком нове явище³⁶⁵.

К. Флоровська сприймала свою роботу як засіб, що відволікав її від сумних думок у складних зовнішніх умовах. Вже восени 1917 р. історик відчувала трагізм суспільно-політичної ситуації, який унаочнювався в Одесі у численних погромах та пограбуваннях. «В это тяжелое время, особенно начинаешь ценить чистый идеализм и чистые, моральные связи», - писала вона вчителю. Вона не приховувала, що втратила віру у майбутнє, прогресивний рух («раз нет нравственного прогресса, то нет и никакого, а ведь нравственно человечество падает несомненно, и наша бедная Россия этому служит живым доказательством»), заперечувала доцільність жертв у сучасності заради прогресу у майбутньому, висловлювала сумніви у сенсі наукової роботи, зокрема, вивченні історії. Переживала вона й певну кризу національної свідомості: «Я раньше радовалась тому, что я русская, мне казалось, что именно в русском народе есть особые духовные и нравственные ценности – правда в потенции, – но сейчас мне в это не верится»³⁶⁶. Наприкінці 1919 р. чи на початку 1920 р. разом з батьком, матір'ю та братом Георгієм вона емігрувала до Софії. Офіційно з посади приват-доцента Новоросійського університету її звільнили наказом від 9 травня 1920 р. (з 7 лютого 1920 р.).

³⁶³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 54.

³⁶⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2047. – Арк. 116-117.

³⁶⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 75-76.

³⁶⁶ СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 316. – Арк. 55-56.

Ще однією ознакою останнього десятиріччя існування Російської імперії було збільшення питомої ваги жінок в історико-наукових товариствах, що пов'язано вже хоча б зі зростанням кількості товариств на Півдні. «Ожіночення» старих ОТИС та ТВАК виглядає нерівномірно: у члени-кореспонденти ОТИС 1 травня 1915 р. одностайно обрали К. Флоровську³⁶⁷; ІФТ – В. Піснюю. Натомість значно масштабнішими були вливання у ТВАК: графиня Є.В. Апраксина, Є.О. Барт, М.О. Барт, Н.А. Бібікова, А.П. Беляєва, Є.К. Воорендейк, Т.Д. Гейнац, Н.П. Голубовська, Є.Е. Кесслер, Є.М. Клетнова, Є.Б. Княжевич, О.А. Машковцева, Г.А. Машковцева, Н.Д. Полонська, М.Г. Тяжелова, А.С. Харченко, П.Я. Чепурина. Сестра одного з провідних членів ТВАК О. Бертге-Делагарда С.А. Белявська переклала разом з ним історію Криму Тунманна.

З них лише кілька членкинь взяли діяльну участь в роботі комісії³⁶⁸. Безумовно, ключовим епізодом «жіночої» історії ТВАК було дуже активне співробітництво у 1916-1917 рр. у ній в майбутньому видатного історика Н. Полонської (згодом Полонської-Василенко)³⁶⁹. У роботі комісії в якості доповідача та автора опублікованої статті брала участь археолог В.Є. Козловська (доречно згадати – знайома Д. Яворницького)³⁷⁰.

Почесним членом новозаснованої у ХХ ст. Катеринославської вченої архівної комісії обрано П. Уварову, членами – петербурженку В. Урусову, А. Скриленко та двох киянок К. Мельник та Н. Шидловську³⁷¹. З них лише А. Скриленко відзначилася активністю. Певною компенсацією стали контакти з цією комісією все тієї ж Н. Полонської. У 1914 р. вона відвідала Катеринослав з рекомендаційними листами від свого вчителя М. Довнара-Запольського до Д. Яворницького, В. Біднова, А. Синявського і зустріла всебічну допомогу у дослідженнях³⁷².

Проте найбільший колективний прорив жінок в діяльності товариств та установ історичної думки та науки пов'язаний з Одеським бібліографічним товариством при НУ (1911 – 1923).

³⁶⁷ ЗООИД. – Т. 32. – 1915. – С. 122 (Протоколи).

³⁶⁸ Беляєва А.П. Бородину // ИТУАК. – В. 49. – 1913. – С. 130-132; Беляєва А.П. Три века назад // ИТУАК. – В. 50. – 1913. – С. 1-6; Голубовская Н.П. Владимир Святой как личность // ИТУАК. – В. 53. – 1916. – С. 38-72.

³⁶⁹ Н. Полонська за короткий час підготувала і здебільшого прочитала, а потім опублікувала в «Известиях» 6 доповідей: Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения ее к России (1916); Заботы князя Г.А. Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму (1916); О древних погребениях в ящикообразных могилах, находящихся близ Лимен (1916); О соляном промысле в Крыму в первое 10-летие по присоединении Крыма в России (1916); Одно из культурных начинаний Вольного экономического общества, поддержанное относительно Тавриды графом П.А. Зубовым (1917); Первые 10 лет Симферополя (пояснения к планам 1786 и 1794) (1917).

³⁷⁰ Козловская В.Е. Остатки славянского городища и донная стоянка неолитической эпохи на озере Буромке, Черниговской губ. Сосницкого уезда // ИТУАК. – В. 47. – 1912. – С. 135-151.

³⁷¹ Скриленко А.А. Орнамент и его первичные элементы // Летопись КВАК. – В. 4. – 1908. – С. 259-272.

³⁷² Полонська-Василенко Н. Два фрагменти // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 346-354.

Скромна назва не має уводити в оману. Засновник та голова товариства І. Линниченко неодмінно наполягав, що йдеться про історико-літературне, культурологічне й історіографічне товариство, що не стало простою декларацією. Серед понад 500 членів товариства понад 100 посіли жінки: представники аристократії (зокрема, вже згадана Л. Куріс), викладачі середніх закладів. Звісно, далеко не всі з них зробили внесок у розвиток товариства. Реальну участь взяли Д. Атлас, К. Флоровська, Л. Пападато, С. Стратієвська-Гроссман, О. Попова, М. Слабченко.

Постать Меланії (можливо – Марії) Слабченко – авторки низки доволі цінних публікацій, і не лише на сторінках «Известия» ОБО³⁷³, є не лише маловідомою, але й, навіть, загадковою. Дослідники і досі не дійшли єдиної думки, чи взагалі вона є автором цих статей, чи її іменитий брат – Михайло³⁷⁴.

Загалом же опублікованих на сторінках періодичного видання товариства доробок згаданих жінок виглядає солідно: 11 статей історичного змісту³⁷⁵. Деякі з них (статті С. Стратієвської-Гросман, М. Слабченко) були змістовними історичними роботами, решта – рецензії, частина з яких теж відрізнялась аналітичністю, а не лише описовістю. Д. Атлас виконувала ще й адміністративні функції – бібліотекаря.

Переламні події 1917 – 1920-х років призвели до значних зрушень і в становищі жінок в історичній освіті та науці. Далеко не всі попередньо згадані жінки змогли безболісно пережити зміну побуту та парадигм і тому відмовились від продовження історіографічної діяльності, або й залишили південноукраїнські центри. Так, Д. Атлас, хоча і фігурувала на початку 1920-х як член Всеукраїнської комісії краєзнавства при ВУАН, не відзначилася жодною діяльністю. У 1920-х роках жінки посіли повноправне місце

³⁷³ Слабченко М. Матеріали з малоросійської сфрагістики. – Одеса, 1912; Слабченко М. Два письма гр. П.А. Румянцева к Я.А. Брюсу // Военно-исторический вестник. – 1910. – Кн. 7-8. – С. 169-171; Слабченко М. Материалы к истории г. Крюкова // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск 11. – С. 187-194.

³⁷⁴ Зленко Г.Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.Є. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. – Одеса, 1995. – С. 80-89; Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 46.

³⁷⁵ Атлас Д. Старая Одесса в русской литературе (1820-1840-е гг.) // ИОБО. – Т. 1. – Вып. 2. – 1911. – С. 39-58; Атлас Д. Бомбардировка Одессы в 1854 году // ИОБО. – Т. IV. – 1914. – С. 54; Атлас Д. Архив профессора А. Маркевича // ИОБО. – Т. 4. – Вып. 2. – 1915. – С. 77-79; Пападато Л.А. Рец. на: «Мемуары кн. А. Радзивилла» // ИОБО. – Т. 1. – В. 5. – 1912. – С. 174-185; Флоровская К.В. Рец. на: Н.И. Карееву ученики и товарищи по научной работе. – СПб, 1914; Флоровская К.В. Рец. на: Ш. Бемон, Г. Моно История Европы в средние века. – Петроград, 1915 // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Т. IV. – В. 1. – 1915. – С. 32-33 // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Т. IV. – В. 1. – 1915. – С. 33-34; Слабченко М. Из одесской старины. Село Александровка-Арнаутское // ИОБО. – Т. I. – В. 8. – 1912; Стратиевская-Гросман С. Из истории славянофильства // Труды слушателей ОВЖК. – Т. II. – 1911; Стратиевская-Гросман С. «Царственный мистик» кн. Барятинского // Известия ОБО. – Т. 2. – 1913; Стратиевская-Гросман С. Новый труд по истории русской культуры // Известия ОБО. – Т. 5. – 1916.

серед викладацького та студентського складу південноукраїнських інститутів народної освіти. Втім, не можна твердити, що це призвело до якихось радикальних позитивних змін стосовно якості наукової роботи жінок чи збільшення їх питомої ваги в історіографічному процесі. Так, ми не можемо назвати жодну помітну постать серед викладацького складу історичних дисциплін, за виключенням Т. Хайт, хоча її діяльність в Одеському ІНО була занадто епізодичною та явно менш якісною ніж колись у К. Флоровської, враховуючи, що історію вона почала викладати в якості студентки (!) все того ж ІНО.

Більш увиразнилась роль жінок як студенток, хоча ми би не перебільшували її значення, інтенсивність та якість порівняно з досягненнями ОВЖК. Проте, очевидно принаймні розширення територіальних осередків, адже тепер жінки могли отримати освіту і в інститутах Криму, Херсону, Миколаєва. У 1920-х роках вже професор Симферопольського Кримського університету імені М.В. Фрунзе І. Линниченко у листі до свого колишнього московського учня, а на той момент відомого історика М. Богословського просив підтримати свою кримську ученицю Марію Михайлівну Берескевич³⁷⁶.

В Одесі центрами історичної освіти жінок був ІНО та археологічний музей. Теми, що готували жінки як студентські роботи та доповіді зазнали значних змін в напрямку урізноманітнення, практичності та посилення наголосу на історико-правових та соціально-економічних аспектах: «Екскурсійний метод у викладанні археології» «Екскурсійний метод у викладанні історії праці», «Музеї Одеси як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл», «Музей Істпарта, як матеріал для екскурсій профшкіл», «Історія і культурно-просвітницьке значення пересувних музеїв»³⁷⁷, «Інвентарні правила 1848 року в Південно-Західній Росії», «Карбування грошей в Гетьманщині за І. Самойловича», «Митні перевози на землях запорозьких вольностей», «Магдебурьке право та цехи в Україні», «Українські історичні думи та пісні», «Аграрне питання в 1903 – 1905 роках», «Селянський рух на Україні в 1902 р.» тощо.

Найбільших успіхів на ниві виховання жінок досяг одеський корифей українознавства М. Слабченко, фактично крокуючи за своїм вчителем І. Линниченко. Жінки стали частиною наукової школи істориків М. Слабченка, створенням якої він так переймався: «Невже таки мені не пощастить витворити своєї школи?... Не уступаю! Не можу й не маю права уступити ні своєї

³⁷⁶ Відділ писемних джерел Російського державного історичного музею. – Ф. 442. – К. 261. – Спр. 50. – Л. 96,97.

³⁷⁷ Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 335.

роботи, ні своїх учеників. Се ж серце своє вирвав би, коли б і на сей раз зірвалось у мене діло. І подумати навіть страшно!»³⁷⁸.

До школи М. Слабченка належали згадана Т. Хаїт, М. Єлізарова, Б. Гінзберг-Плахотнюк, Т. Малина, Р. Прес, К. Єфімова, Б. Ляховецька, О. Невзорова, К. Селіна, А. Лавріненко, Р. Рибак, С. П'ятницька. Б. Гінзбург згадувала: «Конечно, мы все были влюблены в Михаила Елисеевича. Он был для нас каким-то высшим существом». Це перегукується з виразом Т. Малиної: «Слухи об его аресте поразили нас и убийли»³⁷⁹. Б. Гінзбург згадувала, про фотокартку, на якій жіноча частина учнів М. Слабченка сфотографовано разом (напевно з вчителем). Можливо це свідчить про усвідомлення жінками себе як окремої групи серед вихованців професора, попри пропаганду статевої рівеляції. Втім, опублікований доробок учениць М. Слабченка виглядає вкрай скромно: лише 2 праці (Т. Хаїт та О. Невзорової). Однак ці показники підвищуються за рахунок жінок, що не були частиною школи М. Слабченка і працювали в археологічних, архівних та музейних установах: Л.І. Кангун, О.Ф. Лагодовська, М.С. Жезмер, В.М. Пісная, В.О. Пора-Леонович, Л.М. Самулевич. У різних виданнях у 1920-х – на початку 1930-х рр. було видано 11 праць цих істориків (в Одесі видано 5 праць, у Харкові – 4, Москві – 2)³⁸⁰. Певний вплив на наукове зростання жінок мали археологи М. Болтенко та С. Дложевський.

Попри очевидний прорив у навчальному процесі, зменшилась участь жінок в одеських історико-наукових товариствах. Активність в якості доповідачів та авторів статей проявили лише Т. Хаїт, О. Невзорова (Одеське наукове товариство при ВУАН), В. Пісная, О. Лагодовська, В. Пора-Леонович (Одеська комісія краєзнавства при ВУАН). З цих 5 доповідей 3 було опубліковано на сторінках видань цих товариств³⁸¹. У 1928 р. та ж О. Невзорова прочитала на засіданні Українського бібліографічного товариства в

³⁷⁸ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / Упор. Заруба В. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 254.

³⁷⁹ Там само. – С. 291, 293.

³⁸⁰ Хаїт Т. З історії одеської соціал-демократичної організації // Літопис революції. – 1929. – № 3. – С. 120–140; Пора-Леонович В. Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Ч. 2-3. – Одеса, 1925. – С. 69–74; Жезмер М. Одеська Рада Робітничих депутатів 1905 року. – Одеса, 1931; Лагодовська О. Археологічна подорож до с. Курисово-Петровського // Вісник ОКК при УАН. – Ч. 4–5. Секція археологічна. – Одеса, 1930. – С. 141–146; Кангун Л. Про способи розбору архівних матеріалів // Архівна справа. – Кн. 1 (12). – 1930; Кангун Л. По новому розбирати й описувати архівні матеріали // Архів Радянської України. – 1932. – № 6; Кангун Л. Збірка документів з історії одеської Червоної Гвардії. – Харків-Одеса, 1932; Пісная В. К біографії А. Желябова (Матеріали дознання по делу «193») // Каторга и ссылка. – В. XI. – 1924; Пісная В. Студенческие годы Желябова // Былое. – 1925. – № 4; Самулевич Л. Одеська організація РСДРП за часів II з'їзду. – Одеса, 1929.

³⁸¹ Невзорова О. Аграрне питання на Україні після 1902 року // Записки соціально-історичної секції ОНТ Невзорова О. Аграрне питання на Україні після 1902 р. // Записки Одеського наукового при УАН товариства Секція соціально-економічна. – Одеса, 1927. – Ч. 2. – С. 25–47.

Одесі доповідь «М.Ф. Комаров та одеська Просвіта»), так і не опубліковану.

На цьому тлі значно помітнішим є науковий доробок кримчанок, передусім завдяки їх участі у роботі ТВАК, а з 1923 р. – Таврійського товариства історії, археології та етнографії (ТТІАЕ). Під час переформатування (архівні завдання перейшли у відділення у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту при Кримревкомі) ТВАК у 1923 р. її членами переобрано місцевих істориків Н. Бібікову, А. Беляєву, О. Машковцеву та іногородніх: П. Уварову, Е. Клетнову, Н. Полонську, М. Тяжелову, М. Матвєєву, З. Розову, П. Чепурину (останніх трьох було обрано вже в період після розвалу імперії). Марія Олексіївна Матвєєва була обрана у 1922 р. за пропозицією А. Маркевича за чудовий переклад 5 та 6 томів спогадів Дюбуа де Монпере на російську мову. В її планах було перекласти для товариства ще три праці з англійської та французької мов. З цих осіб П. Уварова вже перебувала в еміграції, а невдовзі відійшла у вічність. До кінця 1920-х рр. обрано Р.Є. Александрову, А.І. Бунчук-Кульчицьку, Н.Н. Кореневську, П.П. Шнейдер³⁸².

Найбільш активною як доповідач (з доповіді на історичну тематику, не рахуючи етнологічних) була П. Чепурин: «Древний рукописный Коран из мечети Джума-Джами в Евпатории» (1925); «Из истории культуры караимов» (1926); «Старинные караимские дома в Евпатории» (1930). Іншими доповідачами були А. Новікова, А. Бунчук-Кульчицька, О. Машковцева. На сторінках вже не надто періодичних «Известий» перейменованого товариства були опубліковані дві статті жінок істориків на археологічну та історико-побутову тематику³⁸³.

П. Чепурин разом з іншим музейним працівником Н.Н. Клепініною взяли участь в роботі відділення у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту. Зокрема, П. Чепурин виголосила доповідь «Старовинні дерев'яні татарські дома в Євпаторії та їх охорона». Певно активізація жінок у товаристві наштовхнула А. Маркевича у 1925 р. на нетривіальну доповідь «Женские образы и тени в истории Тавриды».

У 1920-ті рр. продовжилися контакти південноукраїнських істориків з колегами-жінками з інших областей України. Так, Д. Яворницький підтримував зв'язки з харків'янками В. Козловською й Є.В. Берченко, яка брала участь в його козакознавчих екскурсіях по Дніпру. Н.Полонська (вже з приставкою Василенко) здійснила відрядження у Дніпропетровськ та Одесу, де познайомилась з провідними українцями, козакознавцями М.Слабченко, А.Синявським, С.Боровим, О.Рябініним-Склярєвським,

³⁸² Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 316 с.

³⁸³ Новикова А. Могильник на горе «Болван» в Судаке // ИТУАК. – В. 3 (60). – 1929. – С. 131-137; Чепурин П.Я., Ельяшевич Б.С. Караимские брачные договоры «штары» // ИТУАК. – № 1 (58). – 1927. – С. 181-195.

Д.Яворницьким продовжила спілкування з кримчанином А.Маркевичем³⁸⁴. З деякими з них вона зустрічалась й у Києві.

Отже, можна трактувати роль жінок в історіографічному процесі другої половини XIX – першої третини XX ст. як допоміжну чи другопланову і порівняно меншу аніж у Москві, Петербурзі, Києві (не випадково ОВЖК виникло в Одесі пізніше за аналогічні осередки у зазначених містах і розгорнуло меншу активність, працюючи у наздоганяючому темпі). За висновком Д. Андросової-Байди, до особливостей наукової діяльності жінки-історика 1920-х рр. слід віднести перервність, викликану життєвими обставинами (дослідник перерахувала обставини універсальні для обох статей, але слід додати й специфічно жіночі – народження дітей, зміна місця проживання та роботи чоловіка, додатковою важкістю знайдення роботи, більшу зайнятість у сфері викладання і т.п.). Цей висновок варто поглибити у дорадянську добу і очевидно поширити і на південноукраїнських жінок-істориків. Втім, варто врахувати і перелам 1917 – 1920 рр., без якого кар'єра багатьох жінок могла скластися інакше. До цього часу поступальний процес у включенні жінок у південноукраїнську історіографію є помітним і очевидним. Інтенсифікуючим чинником для Півдня були контакти з жінками-істориками з поза меж цього ареалу, передусім П. Уваровою та Н. Полонською. Однак і для Н. Полонської праця у південноукраїнських архівах, контакти з провідними місцевими істориками були важливим чинником її наукового зростання, зокрема, перетворення на одного з провідних козакознавців. Місцеві жінки-історики, передусім за допомогою чоловічої частини історичного цеху загалом помітно долучилися до розвитку історичної науки в таких галузях як допомога товариствам, популяризація історичних знань як з суто просвітницькою, так і з націєтворчою цілями (йдеться передусім про українців), викладання у ВНЗ, праця в товариствах та установах, передусім музеях та архівах, зрештою, написання праць, деякі з яких варто визнати серйозним внеском у науку. В нашому розпорядженні поки що немає джерел, які б висвітлювали контакти та взаємовпливи між жінками-істориками з Південної України та їх альтер-его по цеху та статі з інших регіонів. Пошук таких фактів може бути визначений як важливий напрямок подальших досліджень.

Oleksandr Muzychko

Women – investigators of Cossacks in the development of historiographical process in the South of Ukraine in the second half of XIX – the first third of the XX century

Subject of this work is participation of women in the development of historical education, activity of historical scientific organizations, research of various questions of

³⁸⁴ Полонська-Василенко Н. Два фрагменти // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 346-354.

history, the help in collecting of ancient artifacts. Chronologically the work is devoted to the historiographic facts of the end of XIX – the first third of the XX century. The work purpose – to find out and make the analysis of a role of women in historiographic process in the territory of the Southern Ukraine in the second half of XIX – the first third of the XX century, to reveal the chief representatives of female part of historians corporation. A prosopographic method by means of which common features in the course of participation of women in development of historical science, biographic which allowed to shine the main facts of activity of the most outstanding characters, comparative by means of which distinctions in destiny of female historians, genetic which allowed to track evolution of participation of women in historiographic process are used in the work. The results of work: despite historiographic reputation of the 1920th years as time of emancipation of women in science, this process happened already during the pre-Soviet period. Moreover, till 1920 the scale of persons of female historians looks more considerable, and their scientific activity more dynamic and inspired. Scope of results of work: in the course of teaching of the general and special courses on history of Ukraine, a historiography, the study of local lore, the higher school and science of science, preparation of museum expositions. The results of work: it is proved that women were a part of all South Ukrainian historical societies, though in various degree – the greatest in the Odesa bibliographic society at Novorossiysky university, the smallest – in Historical and philological society at Novorossiysk University. Among members, there were two groups: living not in the South Ukrainian cities (for example, countess P. Uvarova and N. Polonskaya-Vasylenko) and local, first of all, inhabitants of Odesa (for example, D. Atlas and K. Florovskaya). Women didn't take leading positions in societies, having limited to sporadic reports. In the 1920th years the role of women in societies decreased. To the contrary, if till 1920 the woman were presented in the sphere of the higher historical education a little, in the 1920th years – their quantity as teachers, employees of archives was increased.

Key words: South of Ukraine, women, historiographical process.

Олександр Муzychко

Женщины-историки-казакоеды в историографическом процессе Южной Украины в конце XIX – первой трети XX века

Целью статьи является выяснение роли женщин в развитии исторического образования и науки на территории Южной Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. Указано, что несмотря на историографическую репутацию 1920-х годов как времени эмансипации женщин в науке, уже в предыдущий период женщины имели влияние, хотя и незначительное, на историографический процесс, что, собственно, и подготовило почву для их дальнейшего продвижения как историков. До 1920 г. масштаб личностей женщин-историков выглядит более значительным.

Ключевые слова: Южная Украина, женщины, историографический процесс.

Рецензія: Т.І.Вінчковський, к.і.н., доцент (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Максимюк«19»

Тарас Гончарук, Анатолій Мисечко

ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У КОЛЕКЦІЯХ КРАЄЗНАВЦЯ ТАРАСА ІВАНОВИЧА МАКСИМ'ЮКА

Стаття присвячена відомому одеському колекціонеру та краєзнавцю Тарасу Максим'юку, якому 2013 р. виповнилося 70 років. В ній подано короткий біографічний нарис Т. Максим'юка й охарактеризовано головні напрямки його наукової та популяризаторської діяльності. Особливу увагу приділено

виставкам експонатів та публікаціям Т. Максим'юка, присвяченим історії українського козацтва. Зокрема, дослідження та видання Т.Максим'юком листівок А. Ждахи, автографа Д. Яворницького та ін.

Ключові слова: Тарас Максимюк, листівки, колекції, козацтво.

30 липня 2013 р. виповнилося 70 років відомому одеському колекціонеру, краєзнавцю, українознавцю Тарасу Івановичу Максим'юку. З цієї нагоди було надруковано низку публікацій у місцевій пресі³⁸⁵. Проте, на нашу думку, варто звернути увагу на постать Т. Максим'юка у «Чорноморській минувшині», бо ювіляр, між іншими своїми чеснотами, є дослідником та популяризатором історії козацтва, а також автором публікацій на сторінках цього часопису.

Т. Максим'юк народився 1943 р. у Холмі (тепер – місто Хелм, Республіка Польща) – на той час центрі українського історико-етнографічного регіону Холмщини й місті, що зайняло чільне місце у вітчизняній історії (і як столиця першого українського короля Данила Галицького, і як батьківщина першого українського президента Михайла Грушевського). В лютому 1945 р. родину Т. Максим'юка було примусово переселено до с. Піщаний Брід (колишній Шпееер, з якого виселили німців-колоністів) Веселинівського району Миколаївської області. 1946 р. батька Т. Максим'юка заслали до Ухти (Комі АРСР), де він перебував до 1948 р. Після того родина мешкала у м. Вознесенськ, а від 1952 р. – у Миколаєві. Тут будучи шестикласником-школярем, Т. Максим'юк познайомився з колишнім директором Миколаївського історико-археологічного музею, засновником заповідника «Ольвія», людиною що пройшла сталінські табори та заслання, Феодосієм Тимофійовичем Камінським (1888 – 1978 рр.)³⁸⁶.

«Він не був моїм, так би мовити шкільним вчителем, – говорить про Ф. Камінського в інтерв'ю газеті «Думська площа» Т. Максим'юк, – але саме Феодосій Тимофійович виділив мене зпоміж кількох підлітків.... Зазначу звертався завжди на «ви». Це була яскрава фігура, один з членів миколаївської «Просвіти», що діяла ще за Миколи Аркаса. Він також особисто був знайомий з Михайлом Грушевським, Дмитром Яворницьким, Лесею Українкою.... Під час першої світової війни, в 1915 році у Галичині він відвідував важкохворого Івана Франка»³⁸⁷. Слід зазначити, що знайомий з Д. Яворницьким Ф. Камінський був одним з істориків запорозького козацтва, зокрема, збирачем документів та

³⁸⁵ АГ. Музей мрії // Вечерня Одеса. – 2013. – 25 июля; Кракалія Р. Тарасові шляхи, які він сам обирав // Чорноморські новини. – 2013. – 1 серпня; Кудач В. Феномен Тараса Максим'юка // Думська площа. – 2013. – 16 серпня.

³⁸⁶ Юрченко А. Тарас Максимюк: «Не променяю Одесу ни на один город» // Фаворит. – 2013. – №7. – С. 40 – 43.

³⁸⁷ Кудач В. Феномен Тараса Максим'юка // Думська площа. – 2013. – 16 серпня.

дослідником матеріальних пам'яток (передусім намогильних хрестів) пов'язаних з історією Січі³⁸⁸.

Письменник Анатолій Глушак зазначає, що знайомство з Ф. Камінським здебільшого визначило напрямки діяльності Т. Максим'юка, як колекціонера. «Зібрання Тараса Максим'юка, – пише А. Глушак, – переконливо свідчить, наскільки об'ємно була поширена українська культура не лише в середовищі інтелігенції Півдня, але мала вагу духовної спадщини трудових мас сіл і міст. На це звертав увагу ще старшокласника Тараса миколаївський просвітянин з дореволюційним стажем Феодосій Тимофійович Камінський, котрий розповідав, скільки цінних експонатів потрапило до Миколаївського історико-археологічного музею з простих сімей: ікони і «Кобзарі», поштові листівки, пісенники, літературні альманахи, картини самодіяльних художників, зокрема славновісні «Козаки Мамаї», не кажучи про гончарство, вироби з дерева, вишивання, господарчо-побутове приладдя»³⁸⁹. «Саме Ф.Т. Камінському Тарас Іванович завдячує всім, що зробив для української культури», – зазначається у біографічній довідці з бібліографічного покажчика Т. Максим'юка³⁹⁰.

Від 1960 р. і до сьогоднішня доля Т. Максим'юка тісно пов'язана з Одесою. Він – студент Одеського інженерно-будівельного інституту, студент та випускник Одеського інституту інженерів морського флоту (до історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, куди Т. Максим'юк прагнув вступити, ще 1960 р. його документи не прийняли), працював інженером портового господарства Іллічівська та у Чорноморсько-Азовському управлінні морських шляхів Одеси, а від 1988 р. – на культурницькій ниві, зокрема, – в Одеському відділенні Художнього фонду та Одеському обласному відділенні Українського фонду культури³⁹¹.

Від 1963 р. Т. Максим'юк починає збирання українських книжок, мистецьких творів та предметів старовини, згодом, бере участь у різноманітних виставках. Перша така виставка – виставка українських писанок проходила у далекому 1968 р. Це була справжня подія для Одеси. Стаття їй присвячена в обласній комсомольській газеті починалася рядками: «12 грудня в суворих класичних залах археологічного музею панувало незвичне пожвавлення. Та й було чому! Одесити, які звикли до усіляких виставок побачили несподіване видовище: понад 700 писанок, яскравих, кумедних, неповторних. Насправді, багато одеситів уперше

³⁸⁸ Шаповалов А. Каминский Феодосий Тимофеевич, исследователь казачьей старины и Запорожских Сечей // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб.наук. пр. – Вип. 20. – Ч.1.– К., 2011. – С. 522 – 534; Каминский Ф., Никитин В. Путь шведов и казаков после Полтавы // Там само. – С. 534 – 539.

³⁸⁹ А.Г. Музей мрії // Вечерняя Одесса. – 2013. – 25 июля.

³⁹⁰ Тарас Іванович Максим'юк. Бібліографічний покажчик / Упор. О.Г. Нуньєс. – Одеса, 2007. – С. 3.

³⁹¹ Там само. – С. 3 – 4.

відкрили для себе існування цього особливого виду народної творчості завдяки ініціативі археологічного музею та трьох колекціонерів, людей різної професії – інженера Т.І.Максим'юка, доцента Одеського університету, літературознавця П.Т.Маркушевського та поета В.Мороза, об'єднаних спільною пристрасстю»³⁹². Відтоді Т. Максим'юк не припиняв своєї популяризаторської виставкової діяльності. Навіть у найскрутніші для української культури роки. Перелік друкованих згадок про виставки експонатів з колекції Т. Максим'юка, що проходили від 1968 до 2007 р. нараховує 89 пунктів. Чимало з них мали відношення до історії українського козацтва³⁹³. Передусім, слід згадати виставку творів з козацької тематики видатного українського художника та графіка Амвросія Ждахи 1990 р. на Хортиці. «Акварелі, графіка, фотографії, ілюстровані видання, листівки – все, до чого мав причетність художник, розробляючи козацьку тему, стало окрасою виставки. Увесь цей багатющий матеріал, зібраний стараннями передусім правнучки художника Галини Полякової і заступника голови Одеського відділення Українського фонду культури Тараса Максим'юка, має стати основою експозиції майбутнього музею А. Ждахи, який планують відкрити в Одесі, яка стала для співця козацької вольниці, козацької слави рідним містом», – писала про цю виставку газета «Радянська Україна»³⁹⁴. Нажаль, плани створення в Одесі вищезгаданого музею так і залишилися планами. Серед інших виставок «козацьких» раритетів із колекції Т. Максим'юка можна згадати: виставку присвячену українському козацтву в Одеському історико-краєзнавчому музеї у серпні 1990 р., де частина колекції Т. Максим'юка була виставлена поруч з експонатами музею (як писав одеський кореспондент: «А у вітринах виставлені портрети осіб вже зовсім історичних – сотників, отаманів, гетьманів: одеський збирач Тарас Максим'юк показує частину своєї колекції, присвяченої історії України»)³⁹⁵; «Виставку одного портрета»

Тарас Максим'юк на виставці листівок А.Ждахи о.Хортиця. 1990 р.

³⁹² Макарова І. Познайомтесь з писанками // Комсомольська іскра. – 1968. – 24 грудня.

³⁹³ Тарас Іванович Максим'юк. Бібліографічний покажчик. – С. 7 – 16.

³⁹⁴ Гасуль О. Вернісаж на Хортиці // Радянська Україна. – 1990. – 18 вересня.

³⁹⁵ Давыдов Ф. «Козацкому роду нема переводу» // Гласность. – 1990. – 12 августа.

1 вересня 2001 р. в Одеському історико-краєзнавчому музеї, де окрім портрету «першого історика Одеси» та визначного дослідника Нової Січі А. Скальковського було представлено «експозицію «Любов моя – Україна» зі зібрання колекціонера Тараса Івановича Максим'юка»³⁹⁶; виставку «Українське козацтво: з рукописного фонду ОДНБ і колекції Тараса Максим'юка», що проходила в одеській науковій бібліотеці під час виставки форуму «Українська книга на Одещині» 19 – 20 травня 2005 р.³⁹⁷ та ін.

Т. Максим'юк нерідко є і ініціатором, і організатором виставок раритетів власної колекції. Так до 10-річчя Незалежності України він, виключно на своїх колекційних матеріалах та з власної ініціативи, організував персональну виставку в серпні 2001 р. на Одеському морському вокзалі, де відбувалася виставка-ярмарок книг «Зеленая волна». Т. Максим'юк представив на ній 10 стендів із різноманітною тематикою: від російсько-українських словників до писанок з усієї України. Звичайно, що були представлені й козацькі експонати: поштові листівки зі зображенням козаків, книжки, козацькі ляльки та ін. Відвідувачів книжкового ярмарку виставка приваблювала неординарністю. Тарас Іванович все цікаво пояснював, давав відповіді навіть на відверто провокаційні запитання. Потім ця сама виставка експонувалася в одеському історико-краєзнавчому музеї.

Т. Максим'юк здійснив низку українознавчих та краєзнавчих досліджень, що втілюються в публікації на шпальтах газет, сторінках наукових часописів та книжкових видань. Від 1970 до 2007 р. вийшло друком 128 таких публікацій³⁹⁸. А вже 2008 р. була видана книга Т. Максим'юка «З Україніки Причорномор'я», що об'єднала 37 його нарисів та есе³⁹⁹. Серед них – присвячені визначним українським діячам: Сергію Шелухину, Іванові Липі, Степану Шухевичу (дядька Романа Шухевича, який 1918 р. перебував у Одесі), Віталію Боровику, Євгену Чекаленко та ін.; діячам української науки та культури: Амвросію Ждасі, Петру Ніщинському, Аполлону Скальковському, Михайлу Слабченку, Дмитру Яворницькому та ін. Слід звернути увагу і на вищезгадані публікації Т. Максим'юка у «Чорноморській минувшині». Одна з них «Мазепинці-самостійники в Одесі» присвячена одеситам, засновникам «Братерства Тарасівців» Віталію Боровику та Івану Липі⁴⁰⁰; друга – «Дарчий надпис Дмитра Яворницького 1887 р.» присвячена одному з експонатів колекції Т. Максим'юка пов'язаного з постаттю видатного дослідника Запорозького козацтва⁴⁰¹.

³⁹⁶ Рассказова Е. Виставка одного портрета // Одесский вестник. – 2001. – 29 августа.

³⁹⁷ Серебряков Г. Да здравствует книга! // Одесский вестник. – 2005. – 17 мая.

³⁹⁸ Тарас Іванович Максим'юк. Бібліографічний покажчик. – С. 21 – 32.

³⁹⁹ Максим'юк Т.І. З Україніки Причорномор'я:[нариси та есе]. – Одеса, 2008.

⁴⁰⁰ Максим'юк Т. Мазепинці-самостійники в Одесі // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ: Зб. наук. пр. – Одеса, 2006. – Вип. 1. – С. 90 – 96.

⁴⁰¹ Максим'юк Т. Дарчий надпис Дмитра Яворницького 1887 р. // Там само. – 2007. – Вип. 2. – С. 115 – 119.

Важливим є те, що в своїх публікаціях Т. Максим'юк, де можливо та доречно, вміщує зображення експонатів своєї колекції. Окрім того Тарас Іванович завжди йде на зустріч науковцям, які вивчають минувшину південноукраїнського краю, надаючи їм ілюстративні матеріали. Він щиро прагне, щоб його колекція «працювала» на науку. Зображення (переважно фото) матеріалів колекції Т. Максим'юка присутні у близько півсотні публікацій⁴⁰². Чимало таких публікацій безпосередньо або опосередковано стосуються козацької історії. Зокрема – унікального зображення листівки «З присяги гетьмана Мазепи...» одеського видавництва «Народний стяг» 1917 р. (використане в тому числі і у колективній монографії «Одеса козацька» видання 2008 р.)⁴⁰³; не менш унікальне фото вищезгаданого дослідника історії Січі А. Скальковського з його дарчим надписом⁴⁰⁴; світліни обкладинки книжок, серед яких: двох видань праці Д. Яворницького «Число и порядок Запорожских сечей» з дарчим надписом автора й з початкою письменника та актора В'ячеслава Потапенка⁴⁰⁵, праці одесита М. Комарова «Про запорозькі вольності» 1907 р.⁴⁰⁶, одеського видання поеми С. Руданського «Мазепа. Гетьман український» 1917 р.⁴⁰⁷ та ін.

Відзначимо діяльність Т. Максим'юка щодо перевидання та видання листівок із зображенням творів мистецтва й фотографій з його власної колекції. Таким чином їх було видано понад 30. Зокрема, це перевидання портретів видатних українських діячів і митців (І. Липи, В. Боровика, М. Комарова, М. Жука, М. Аркаса, Є. Чикаленка та ін.) й серед них, Т. Максим'юком була перевидана і унікальна листівка, оригінал якої вийшов друком у Коломиї на початку ХХ ст. із зображенням портрету запорожця Якова Шияна (цей портрет сьогодні зберігається в експозиції Одеського історико-краєзнавчого музею). Окремо слід згадати видання комплекту з 23 перевиданих листівок-малюнків до українських народних пісень з нотами А. Ждахи (оригінали вийшли друком у 1911 – 1914 рр.) зі вступною статтею та тестами українських пісень, яке було здійснене одеським історико-краєзнавчим музеєм 1996 р. Т. Максим'юк не лише надав для цього видання листівки з власної колекції, але й був позначений, як «автор вступної статті та упорядник текстів українських народних пісень». Більшість вміщених у комплекті листівок ілюструють козацькі народні пісні

⁴⁰² Тарас Іванович Максим'юк. Бібліографічний покажчик. – С. 17 – 20.

⁴⁰³ Одеса козацька. Наукові нариси. – Одеса, 2008. – С. 176; Максим'юк Т. Мазепинці-самостійники в Одесі. – С. 98 – 99.

⁴⁰⁴ Максим'юк Т.І. З Українці Причорномор'я. – С. 239.

⁴⁰⁵ Максим'юк Т. Дарчий надпис Дмитра Яворницького 1887 р. – С. 118 – 119; Максим'юк Т.І. З Українці Причорномор'я. – С. 240.

⁴⁰⁶ Одеса козацька. Наукові нариси. – С. 134.

⁴⁰⁷ Максим'юк Т. Мазепинці-самостійники в Одесі. – С. 100.

(«Ой, не гаразд, запорожці», «Засвистали козаченьки», «Ой, не знав козак, та не знав Супрун», «Козак» та ін.). Серед них – листівка присвячена народній пісні «Ой, біда, біда чайці-небозі», автором слів якої вважається гетьман Іван Мазепа⁴⁰⁸.

Тарас Іванович часто виступає на наукових конференціях, в бібліотеках, школах, ВНЗ, «Просвіті» та інших установах та закладах міста і області. Однією з провідних тем його виступів є українське козацтво, дослідники козацтва, митці, поети та письменники, які віддзеркалювали та прославляли у своїх творах степових лицарів-козаків. Т. Максим'юк має рису, яка виділяє його серед інших

Тарас Максим'юк на місці колишньої Задунайської Січі.
с.Верхній Дунавець (Румунія). 2003 р.

промовців – це демонстрація під час виступів раритетів власної колекції. Варто було бачити захоплення студентів та викладачів на Всеукраїнській науковій конференції 2003 р. у м. Полтаві, присвяченій 100-річчю відкриття пам'ятника Івану Котляревському, коли завдяки Т. Максим'юку їм вдалося тримати у своїх руках прижиттєві видання І. Котляревського, яким вже понад 200 років й які є далеко не в кожній науковій бібліотеці України. Такі форми демонстрації та надання можливості доторкнутися до унікальних джерел застосовані Т. Максим'юком безперечно розширили знання учасників конференції про «Енеїду» – перший твір нової української літератури, що відбивав звичаї, побут, військовий досвід українського козацтва його рідною мовою.

⁴⁰⁸ Підбірка листівок художника Амвросія Ждахи з текстами українських пісень /автор вступної статті та упорядник тестів українських народних пісень Т.І. Максим'юк. – Одеса, 1996.

У пропонованій статті, звичайно, не можна висвітлити усіх (навіть, головних) здобутків вельми багатогранної та надзвичайно активної (попри вже немолодий вік) діяльності Тараса Івановича Максим'юка. Хочеться побажати йому міцного здоров'я, щастя та подальших успіхів на його творчих нивах. В тому числі і на ниві збирання козацьких пам'яток, вивчення та популяризації минулого українського козацтва.

Taras Goncharuk, Anatoliy Mysechko

Problems of Ukrainian Cossacks in the collections of local lore investigator Taras Maksimyyuk

Article is devoted to the famous Odessa collector and ethnographer Taras Maksimyyuk, which in 2013 celebrated its 70th anniversary. The article contains a short biographical sketch of T.Maksimyyuk. It has been characterized the main directions of research and popularization activities of T.Maksimyyuk. Special attention is paid to the Exhibition of the collection of T.Maksimyyuk and his publications on the history of the Ukrainian Cossacks. In particular, it has been paid to the analyzes and publications by T.Maksimyyuk, A.Zhdaha's cards, autographs of D.Yavornitskii etc.

Key words: Taras Maksimyyuk, cards, collections, Cossacks.

Тарас Гончарук, Анатолій Мисечко

Проблематика українського казачества в колекціях краєведа Тараса Івановича Максим'юка

Стаття посвячена известному одесскому колекціонеру и краєведу Тарасу Максим'юку, которому в 2013 г. исполнилось 70 лет. В ней статье содержится короткий биографический очерк Т. Максим'юка и характеризуются главные направления его научной и популяризаторской деятельности. Особое внимание в статье уделено выставкам экспонатов коллекции Т. Максим'юка и его публикациям, посвященным истории украинского казачества. В частности рассматриваются исследования и издания Т.Максим'юком открыток Амвросия Ждахи, автографа Дмитрия Яворницкого и др.

Ключевые слова: Тарас Максим'юк, открытки, коллекции, казачество.

Рецензент: О.А.Бачинська, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

ТОПОСТУДІЇ

УДК 911.3:796.5

Олена Бачинська, Дмитро Мацюк

**СУЧАСНА БРАЙЛА (РУМУНІЯ) І КОЛИШНІ ЗАПОРОЖЦІ:
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ЗАЛИШКИ ТОПОГРАФІЇ**

У статті йдеться про перебування в місті-фортеці Браїла задунайських запорожців на початку XIX ст. З'ясовано відображення цих подій в писемних джерелах та відсутність даних про них у музеях та сайті сучасного міста Браїла. На сьогодні свідками історичних подій початку XIX ст., в яких брали участь козаки, залишились мечеть на території колишньої фортеці, що перетворена на православний храм Святих Архангелів Михаїла та Гавріїла (Biserica «Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril»), забудова сучасного міста за топографією фортеці та узбережжя Дунаю.

Ключові слова: Браїла, задунайські запорожці, козацтво.

Сучасне місто-порт Браїла, розташоване на живописному узбережжі Дунаю. Невелике місто – центр однойменного повіту Румунії має давню історію. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. воно було потужною фортецею, що обнесена двома валами та двома ровами, фортецю та передмістя оточував ретраншемент з обох сторін, який протягнувся до Дунаю. В цей період територія пониззя Дунаю належала Османській імперії. Найбільшого стратегічного значення фортеця Браїла набувала під час російсько-турецьких війн, внаслідок того, що заважала здійсненню операцій російської флотилії на Дунаї, просуванню російських військ до Балканського півострова. В Браїлі та сусідніх з нею фортецях Тульча, Мачин, Галац, Бабадаг управляли османські паші та назирі (коменданти). На початку XIX ст. назирям цих фортець підпорядковувались за необхідності українські козаки, які проживали в Добруджі та Буджаку, ці козаки відомі в історичній літературі під назвою «задунайські» або «турецькі» запорожці.

Задунайські запорожці оселились у Буджаку та Добруджі після зруйнування російськими військами Нової Запорозької Січі в 1775 р. Вони отримали дозвіл султана оселитися в Османській імперії й на території Добруджі заснували Січ у с. Катирлез. Через конкуренцію за дунайські рибні промисли з російськими козаками-некрасівцями, які також проживали на цій території, Січ у с. Катирлез була зруйнована. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист назиря. Про це збереглося чимало свідчень, як російських розвідників, так і самих козаків.

З початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Коваля, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво. Можна припустити, що в Браїлі знаходився задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну. Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина.

Поповнення запорозької браїльської залоги проходило не лише централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб, переважно не козацького походження, самими козаками. Зокрема, Прасковій Целіков, кріпак поміщика Сосновського, втік

до Молдавського князівства близько 1778 р., а у листопаді 1806 р. в Ізмаїлі був підмовлений запорожцями і пішов з ними в Браїлу, де записався до Кушнінівського куреня. Інший козак Онисим Губа, походив з поміщицьких селян Полтавської губернії, чотири роки разом з батьком чумакував і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15 листопада 1806 р.) перейшов до Браїли, де записався в Полтавський курінь. Яків Пономорьов, з державних селян Полтавської губернії, жив заробітками в Одесі, згодом на рибних ловах в Аккермані, дізнавшись про те, що російські війська наступають на Молдавське князівство, перейшов до Браїли, де записався до запорожців, і служив кухарем у Дядьківському курені. Серед запорозької команди Браїли були також Дем'ян Куцуба, Федір Бубушук, Кирило Безпалько, Василь Албанець, Іван Веселий, Роман Циганка, Григорій Шаботюк, Іван Кулик, Трофим Малко, Онисим Чапкей, Олексій Янченко, Яків Ісвалчук, Григорій Ткаченко, Іван Щербина, Козьма Герасименко, Степан Бровко, Григорій Лата, Деменко Чернобаїв, Тимофій Громов, Степан Міток, Василь Савченко, Григорій Радюшнюк, Микола Видашенко та ін.

За підрахунками Олександра Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїли знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли «завдавати шкоди більш ніж турки і татари», він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю. Про значну кількість задунайців на початку війни, що підтримували браїльського назиря, свідчать й інші дані. Зокрема те, що він воював проти рушцього аяна з 3-4 тисячами запорожців. Отже, російське командування мало вжити всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік.

На початку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал І. Міхельсон запропонував браїльському назирю здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не знаходиться в стані війни з Росією і буде захищати фортецю. Зрозумівши, що Браїлу не можна зайняти так само легко як перед тим Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Однак головним завданням керівництва російської армії залишалось «розкласти» залогу Браїли, яка незважаючи на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нарахувала понад 1500 козаків.

Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи, як таємні листування, так і офіційні заклики. 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Й. де Рішельє таємно

звернувся до Гната Коваля в Браїлі з пропозицією перейти на російській бік, але відповіді не отримав. Розкласти браїльську залогу намагались і через міністерство закордонних справ, зокрема, на прохання російського представника в Дунайських князівствах К.Родофінікіна – господар Волощини К.Іпсіланти спробував залучити задунайців на бік Росії.

12 серпня 1807 р. між Росією та Портою було укладено Слободзейське перемир'я під час якого запорожці Браїли займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом. У 9-10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя О. Прозоровського розпочали облогу Браїли. Назир і комендант Браїли Ахмет-ага, за спогадами графа О.Ланжерона, вартий був усієї залоги фортеці. Хоробий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, гарний партизан, він міг підтримувати відвагу серед своїх військ.

Штурм фортеці був призначений в ніч на 19-20 квітня у складі 8 тисяч солдатів, для обстрілу підійшло 30 баркасів і човнів з Галаца. Штурм виявився досить невдалим і російські війська відступили 7 травня 1809 р.

У листопаді взяти Браїлу вирішив новий головнокомандуючий російської армії князь П.Багратіон. 21 листопада (3 грудня) 1809 р. паша Абдул-Какман підписав капітуляцію Браїли. Задунайські запорожці, які залишились в турецькій армії, з Браїли перейшли до фортеці Руцук.

На жаль, цей епізод з історії українського козацтва не відображений в історичних довідниках з історії Браїли, місцевому музеї та інтернет-сайті міста. Сама фортеця перестала існувати з 30-х років XIX ст. й її розташування можна знайти лише на картах того часу та реконструкції в музеї міста (див. фото с.149). Однак деякі свідки тогочасних подій в місті можна віднайти. Перш за все, це установи релігійні. Мечеть середини XVII ст. і православний (старообрядницький) храм середини XVIII ст. Мечеть знаходилась в центрі фортеці. В 30-х роках XIX ст., щоб уникнути повного знесення, вона була перетворена на православний храм Святих Архангелів Михаїла та Гавріїла (Biserica «Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril»). Серед інших свідків, які дають можливість перенестися в період перебування в Браїлі задунайських козаків – планування міста, що залишило вулиці на площі відповідно до фортечної топографії, та звісно узбережжя Дунаю. Його гарна природа – блакитні води, плавні й острови, вабили запорожців своїми рибними багатствами (див. фото с.149).

Сподіваємось, наша невелика публікація стане поштовхом до вивчення перебування українського козацтва в Браїлі з боку румунських дослідників, і що згодом відобразиться в історичних довідках про це чудове місто.

Відвідання Браїли стало можливим в рамках проведення у 7-10 листопаді 2013 р. в Галаці (Румунія) III-ї Міжнародної наукової конференції «Interente istoriografice romano-ucrainene» (Румуно-українські історіографічні інтерференції), організованою Факультетом історії, філософії та теології Галацького університету «Dunarea de Jos» (Нижній Дунай). У конференції брали участь науковці України, Румунії, Молдови. Виступили з доповідями д.і.н. М.Михайлуца (Одеса), д.і.н. О.Бачинська (Одеса), д.і.н. Н.Діанова (Одеса), д.і.н. В.Кушнір (Одеса), д.і.н. В.Ризеску (Бухарест), д.і.н. Дж.Єнаке (Галац), д.і.н. А.Тулуш (Галац), д.і.н. І.Сава (Кишинів), д.і.н. І.Гумений (Кишинів), д.і.н.Л.Сава (Кишинів), к.і.н. І.Нікульча (Кишинів), к.і.н. М.Тулуш (Галац), к.і.н. Т.Вінцьовський (Одеса), к.і.н. Н.Петрова (Одеса), к.і.н.С.Ковальський (Одеса), к.і.н.Ю.Шахін (Одеса), к.і.н.М.Тулуш (Галац), аспіранти та студенти з України та Румунії. Під час дискусій відбувся конструктивний діалог та обмін досвідом наукових досліджень між вченими.

Olena Bachynska, Dmytro Matsuk

**Modern Braila (Romania) and former Zaporozhian Cossacks:
historical memory and the remnants of the topography**

The article is devoted in the fortress city of Braila Transdanubian Cossacks at the beginning of the XIX century. It was revealed the level of reflection of these events to the stay in the written sources and the lack of data of Ukrainian Cossack-Zaporozhian in the museum and at the website of the modern city of Braila. It is shown that the Cossacks were a part of Transdanubia garrison (from a thousand to three thousand people) during the Russian -Turkish war of 1806-1812 under the direct supervision of Kish ataman Ignat Koval and commandant of the fortress Ahmet Pasha. In Braila during 1806-1809 years Cossacks Kish was situated. After the fort was occupied by Russian troops, the Cossacks, crossed to the Russian army, and part of them continued service in the Ottoman army. Today the witnesses of historic events of the XIX century, connected with the Cossacks, remained a mosque in the former fortress, which turned into the Orthodox Church of the Holy Archangels Michael and Gabriel (Biserica "Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril"), development of the modern city according to the topography of fortress and the coast of Danube. We hope our small publication will advance the study of Ukrainian Cossacks stay in Braila by Romanian researchers, and later this new conclusions will appear in historical information about this wonderful city.

Key words: Braila, the Cossacks.

Елена Бачинская, Дмитрий Мацюк

**Современная Браила (Румыния) и бывшие запорожцы:
историческая память и остатки топографии**

Статья посвящена пребыванию в городе-крепости Браила задунайских запорожцев в начале XIX в. Выяснено отображение этих событий в письменных источниках и отсутствие данных об украинских казаках-запорожцах в музее и сайте современного города Браила. Показано, что задунайские запорожцы

до стор. 144-148

План фортеці Браїли
Музей м. Браїли

Мечеть колишньої фортеці Браїла, що перетворена на
православний храм Святих Архангелів Михаїла та Гавріїла
(Biserica "Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril"). Фото 2013 р.

III-я Міжнародна наукова конференція
"Interente istoriografice romano-ucrainene"
(Румуно-українські історіографічні
інтерференції). Галац, Румунія.
7-10 листопада 2013 р.

составляли часть гарнизона крепости (от тысячи до трех тысяч человек) в во время русско-турецкой войны 1806-1812 гг. под непосредственным руководством кошового отамана Игната Коваля и коменданта крепости Ахмет-паши. В Браиле на протяжении 1806-1809 гг. находился Кош запорожцев. После того, как крепость была занята русскими войсками, часть казаков перешла в российскую армию, а часть продолжила службу в армии Османской империи. Сегодня свидетелями исторических событий начала XIX в., в которых принимали участие казаки, остались мечеть на территории бывшей крепости, которая превращена в православных храм Святых Архангелов Михаила и Гавриила (Biserica «Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril»), застройка современного города по топографии крепости и побережье Дуная. Надеемся, наша небольшая публикация станет толчком к изучению пребывания украинского казачества в Браиле со стороны румынских исследователей, что впоследствии отразится в исторических справках об этом замечательном городе.

Ключевые слова: Браила, задунайские запорожцы, казачество.

Рецензент: М.І. Михайлуца, д.і.н., зав. кафедрою українознавства, історико-правових та мовних дисциплін (Одеський національний морський університет)

УДК 911.3:796.5

Володимир Полторац

«ЗАХІДНА ЧОРНОМОРІЯ»:

ВИЛКОВО – ТУЛЬЧА – ВАРНА – БУРГАС – СТАМБУЛ

В статті розглянуто місця формування та перебування козаків Оттоманського війська, створеного відомим Михайлом Чайка-Чайковським, (Мехмед Садиком). Вони створюють, на думку автора, Західну Чорноморію – ланцюг, що тримав вкупі середньовічну та модерну добу історії козацтва (на відміну від «Чорноморії Східної», де зароджувалось й існувало козацтво з XV ст.). Вилково (Україна) було центром проживання запорожців та російських козаків-некрасів, які склали основу Оттоманського війська, доведено, що у Вилково Садик-паша сприяв будівництву храму Різдва Пресвятої Богородиці. Тульча (Румунія) – центр керівництва запорожцями та некрасівськими козаками, де перебував М.Чайковський. Варна (Болгарія) – місце дислокації Оттоманських козаків. Бургас (Болгарія) – місто, де М.Чайковський обговорював формування корпусу (війська) Оттоманських козаків з відомим польським письменником А.Міцкевичем. Тут у 1855 р. знаходився табір козацького війська. Стамбул (Туреччина) – столиця, де тривалий час жив і працював Садик-паша, поблизу столиці він заснував два населених пункти, що існують до сьогодні – Полонезької (Адамполь) та Сазлибосна.

Ключеві слова: Михайло Чайковський (Садик-паша), Вилково, Тульча, Варна, Бургас, Стамбул, західна Чорноморія.

Чорне море – козацьке від берега до берега. Від Запорожжя до Кубані, від Дунайських гір і до... Стамбулу. Козацтво оттоманське в межах Османської імперії з 1828 по 1877 рр. – явище мало досліджене істориками, ще менше відомо про його географічне розташування. А тим часом, це явище чорноморської історії загалом,

і української зокрема, немов ланцюг тримав вкупі середньовічну та модерну добу історії козацтва (на відміну від «Чорноморії Східної», де зароджувалось й існувало козацтво з XV ст.). Першим, хто досліджував Західну Чорноморію з метою розшуку в ній козацького сліду був нащадок роду гетьмана Івана Брюховецького Михайло Чайка-Чайковський, який взяв у 1850 р. собі ім'я Мехмед Садик (тобто «вірний»). У 1841-1842 рр. з експедицією він відвідав Добруджу та узбережжя Мармурового моря, а також Стамбул. Згодом, він очолив відроджений козацький корпус в складі османської армії, який мав, на згаданих вище землях Добруджі, бої з російською армією у 1854 р. Тут же планував Садик-паша відродити територіальну структуру Нового Запорожжя – оселити своїх козаків у Добруджі, чим створити своєрідний міст для зв'язків з Україною, про незалежність якої він мріяв. В даній топостудії маємо за мету визначити пам'ятні місця Західної Чорноморії, що були пов'язані з історією османських козаків.

ВИЛКОВО. Цілий район міста – Кілімбейка – заснований відставним козаком Васильєвим у 1871 р. Два десятки родин оселились разом із ним на турецькому боці Білгородського (Гусєва) ерика, бажаючи отримати привілеї, якими користувались козаки Османської імперії. Основна ж частина Вилкова тоді перебувала в складі Румунського королівства – і серед старообрядців поширені були історії про кубанських козаків-чаклунів (не змішувати козаків-некрасовців із українцями-кубанцями), які жили на острові Гасан-баба (Пеліканів о-в; тепер – острів Кубану) й викрадали молодих хлопчиків, аби ті служили в їхньому війську. При цьому суперечлива народна пам'ять не зберігла згадки про те, що головний храм Вилкова – Різдва Пресвятої Богородиці – був добудований за підтримки впливового Садик-паші, який зокрема, повністю забезпечив деревиною спорудження дзвіниці у 1857 р. Тоді ж було на турецькій частині дельти засновано Петропавлівський старообрядницький монастир (острів Піщаний).

ТУЛЬЧА. Тут поруч з монументом незалежності Румунії, на горі, що слугувала цитаделлю для римлян, візантійців й османів, височіють два старообрядницьких храми. Один з них, за свідченням меморіальної таблиці, був зведений у 1857 р. зусиллями знову ж таки Мехмеда Садик-паші. Тут в окремому кварталі проживали козаки Остапа Гончарова – сподвижника Чайки з числа некрасовських козаків. Окремо від них, навколо храму Святого Георгія жили православні українці, з якими на початку 1880-х спілкувався Федір Вовк, вишукуючи колишніх задунайських козаків. Влітку 1854 р. під час Східної війни декілька сотень османських козаків Тульчі вступили в сутичку із кубанськими козаками в складі російської армії на Тульчинському острові. Навколо Тульчі й досі проживають

нащадки задунайських козаків, складаючи більшість населення в деяких селах.

ВАРНА. Тризуб зустрічає відвідувачів меморіалу загиблим під час Варненської битви 1444 р. він стоїть поруч з гербами інших європейських країн, які бились в складі християнської армії польського короля Владислава Варненчика проти Османів. У 1840-1860-х роках перший меморіальний дерев'яний хрест на місці загибелі польського короля встановили саме османські козаки на чолі з Чайкою-Чайковським (Садик-пашею). Тут, у казармах Варни, від яких поруч залізничного вокзалу збереглись залишки стін, дислокувались, певний час, османські козаки. А в десяти км від міста на захід, й тепер живуть нащадки старообрядців, які переселились у 1904 р. з долини Дунаю – їхнє село отримало від заснування назву Казашко – Козацьке.

БУРГАС. На північний схід в долині річки Ахелой у 1855 р. розташовувалась «Бургаська Січ» – так поетично охрестили сучасники табір двох полків османських козаків під час підготовки до їхньої висадки на Кавказі. Сюди з візитом у вересні 1855 р. завітав Адам Міцкевич (відомий мистецький сюжет – Садик-паша і Міцкевич на полюванні – змальований саме на цьому місці). Польський письменник підтримав ініціативу М.Чайковського щодо створення корпусу козаків, зокрема, навіть висловив ініціативу про заснування єврейського полку гусарів в його складі.

СТАМБУЛ. В передмісті Стамбулу розташовано два невеликі поселення – Полонезької (Адамполь) на азійському боці та Сазлибосна – на європейському. Перше засноване 1842 р. Михайлом Чайковським для емігрантів з Польщі (в тому числі й українців). На місцевому цвинтарі похована його друга дружина та декілька відставних козацьких офіцерів. В Сазлибосні розташовувалась резиденція Садик-паші під час служби в османській армії. Тут він приймав своїх гостей і тут у 1853 р. під час пожежі згоріли майже всі важливі документи, зібрані невтомним Чайкою в його експедиціях Європою. В центрі Стамбулу в районі Бейоглу розташований музей Адама Міцкевича, в якому в центральній експозиції є портрет Садик-паші.

Є й багато інших пам'ятних місць, пов'язаних із козацькою спадщиною в Західній Чорноморії. Їх зібрання може стати основою для прокладення особливого туристичного маршруту «Чорне море – море козацьке».

Volodymyr Poltorak

Topostudy Western Chornomoriya: Vylkovo – Tulcea – Varna – Burgas – Istanbul

The article examines the place of formation and stay Cossacks Ottoman troops, created by Michael Czajkovsky (Sadyk Pasha). They create, according to the author, West Coast - chain, united the medieval and modern history of the Cossacks (in contrast to «Eastern Black Sea coast», where infancy and rozvivalos Cossacks from the XV century). Vilkovo (Ukraine) was the center of residence

Cossacks and Russian Cossacks Nekrasov, which formed the basis of the Ottoman troops, proved that Vylkovo Sadiq Pasha helped build the Nativity of the Blessed Virgin. Tulcea (Romania) – control center and Nekrasov Cossacks Cossacks, where he was M.Chaykovsky. Varna (Bulgaria) – fortress dislocation Ottoman Cossacks. Burgas (Bulgaria) – a city where M.Chaykovsky discussed plans to create a body (troops) Ottoman Cossacks with famous Polish writer Adam Mickiewicz. Here in 1855 there was a camp of the Cossack army. Istanbul (Turkey), here a long time he lived and worked Sadiq Pasha, near the town he founded two settlements that still exist - Polonezköy (Adampol) and Sazlibosna.

Key words: Michael Czajkovsky (Sadyk Pasha), Vilkovo, Tulcea, Varna, Burgas, Istanbul, Western Black Sea.

Владимир Полторац

«Западна Черноморія»:

Вилково – Тульча – Варна – Бургас – Стамбул

В статті розглянуті місця формування і перебування казаків Османського війська, створеного відомим Михайлом Чайка-Чайковським (Мехмед Садык-паша). Вони створюють, по думці автора, Западну Черноморію – ланку, об'єднуючу середньовічну і модерну історію казачества (в відмінності від " Черноморії Східної ", де зародилося і розвивалося казачество з XV в.). Вилково (Україна) було центром проживання запорожців і російських казаків-некрасовців, які склали основу Османського війська, доведено, що в Вилково Садык-паша допомагав будівництву храму Різдва Пресвятої Богородиці. Тульча (Румунія) – центр управління запорожцями і некрасовськими казаків, де знаходився М.Чайковський. Варна (Болгарія) – місце дислокації Османських казаків. Бургас (Болгарія) – місто, де М.Чайковський обговорював плани формування корпусу (війська) Османських казаків з відомим польським письменником А.Мицкевичем. Тут в 1855 г. знаходився табір казачого війська. Стамбул (Турція) – тут довгий час жив і працював Садык-паша, поблизу міста він заснував два населені пункти, які існують до сих пор - Полонезкей (Адамполь) і Сазлибосна.

Ключові слова: Михайл Чайковський (Садык-паша), Вилково, Тульча, Варна, Бургас, Стамбул, Западна Черноморія.

Рецензент: О.Г.Середа, к.і.н., науковий співробітник (Центр досліджень ісламу)

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477) «17»

Олександр Середа

АДЖИДЕРЕ (ОВІДІОПОЛЬ) В ОСМАНСЬКО-КРИМСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

(за османсько-турецькими документами)

У статті вперше публікуються османсько-турецькі документи Урядового Османського Архіву (Стамбул, Туреччина) з перекладом на українську мову, щодо найранньої згадки та подальшого існування селища і пристані/порту Аджидере (тепер Овідіополь). Зокрема представлено виписку з портового журналу/дефтеру 1756 р., в якому міститься інформація про завантаження і відправки торговельних суден з пристані Аджидере до стамбульської гавані Капан-и дакік в затоці Золотого Рогу. У порівняльному аспекті зазначається кількість збіжжя відвантаженого з порту/пристані Аккерман. Також представлено низку документів 1765 р.

стосовно накопичення зернових в Аджидере і перерозподілу транспортно-торгівельних потоків на відбудовану хлібну гавань в Ходжабеї. Зокрема наведено низку проблем у господарських відносинах між едісанцями Очаківської землі і представниками торгівельно-портових кругів. Запропоновано аналіз джерел у аспекті створення управлінських структур Османської імперії і Кримського ханства в Аджидере і Ходжабеї.

Ключові слова: Аджидере, зернове збіжжя, судово-адміністративний округ Аккерман, Османська імперія, Кримське ханство.

Північно-Західне Причорномор'я в економічному просторі Османської імперії займало особливе місце як регіон-постачальник зернового збіжжя і продукції скотарства. Евлія Челебі, ще у середині XVII ст., у своїх подорожніх записках зазначав що «неможливо облікувати і підраховувати кількість різноманітного зерна і різних припасів, які зберігаються тут у амбарах», міста і селища регіону «славляться своїм білим хлібом, оливою для маяків, добірною пшеницею, ячменем», а навколишнє татарське населення «постачає Стамбул маслом и медом»⁴⁰⁹.

Причорноморське межиріччя Буга і Дністра з 1500-1510 р. набуває статусу володінь османів. Як повідомлялось у 1542 р. у листуванні султана Сулеймана I з королем Польщі Сигізмундом I, ці землі були надані кримським ханам як султанських хас, з якого останні були зобов'язані виплачувати щорічний «відкуп»⁴¹⁰. А вже по підписанню договору розмежування польських і османських територій, все Буго-Дністровське межиріччя до річок Кодима і Саврань⁴¹¹ де-юре залишалось у володінні османів, але де-факто на цій землі господарювали кримські татари. У свою чергу, задля забезпечення максимальної економічної вигоди, кримські хани на цих теренах розмістили ногайські орди і залюднили простір християнським населенням з суміжних Молдови, Брацлавщини і Наддніпрянщини.

Аграрний фактор розвитку регіону у загально-османському економічному просторі значно збільшується до кінця XVII і особливо протягом XVIII ст. Товаровиробництво, у свою чергу, спонукає до розвитку логістичних систем з центром імперії. Саме в цей період у Північно-Західному Причорномор'ї склалася розгалужена транспортна мережа сухопутних шляхів які передусім спрямовувались до торговельних портів/пристань чорноморського узбережжя. Останні забезпечували морське сполучення зі Стамбулом і рештою османських портів куди

⁴⁰⁹ Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 1 Земли Молдавии и Украины. – М., 1961 – С.36-40.

⁴¹⁰ AGAD. Arch.Kor. – Dz.turecki, teczka 78. – Nr 165.

⁴¹¹ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. Opracował Zygmunt Abrahamowicz. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – T. I, Część 1. – Warszawa, 1959 – С.77-78.

перевозили більшу частину збіжжя. Кримське ханство у цьому сенсі виступало скоріше як гарант забезпечення столиці поставками необхідної продукції.

У чорноморському басейні Північно-Західного узбережжя здавна існували такі торгівельно-транспортні вузли як Аккерман, Кілія, Очаків і Бендер. Залюднення степових просторів Очаківської землі на межі XVII – XVIII ст. призводить до збільшення товаровиробництва, що спонукає до відновлення/відбудови портів чи пристань, які віддавна функціонально не використовувались. У такому вирішенні питань логістичного забезпечення, османська влада будує нову хлібну гавань Аджидере навпроти Аккерману і відбудовує здавна існуючий порт Ходжабей, якій ще у 1415 р. був відомий як порт по перевалці зернових.

Саме з приводу функціонування хлібної гавані в Аджидере, у порівняльному ракурсі стосовно відновленням портового потенціалу Ходжабей в середині XVIII ст., існують декілька османсько-турецьких джерел з Урядового Османського Архіву у Стамбулі. Першим з джерел щодо цього населеного пункту є виписка з портового журналу/дефтеру, в якому міститься інформація про завантаження і відправки торгівельних суден з пристані Аджидере до стамбульської гавані *Капан-и дакік*⁴¹² (суч. назва *Ункапани* – прибережний квартал в затоці Золотого Рогу Стамбулу). В анотації до цього документу зазначено, що портовий журнал/дефтер є реєстром завантаження і відправлення збіжжя з пристані Аджидере з початку місяця мухаррем 1170 р. за хіджрою що відповідає терміну з 26 вересня 1756 р. В самому дефтері відображено реєстраційні дати прибуття суден з вересня по листопад 1756 р., до часу замерзання прісноводного лиману Дністра.

Розглядаючи записи журналу, встановлено імена 23-х капітанів, судна яких були завантажені і відправки до Стамбулу. З 23-х капітанів чи суден завантажувались переважно представники стамбульської гавані *Капан-и-дакік* та Аккерману. Також зазначено декілька суден з портів Варна, Трабзон і Уньє.

В журналі відзначено кількість завантаження двох основних продуктів – пшениці і ячменю. Загальна вага відправленого збіжжя становила 20773 аккерманських кіле⁴¹³, що відповідало 70850 стамбульським кіле (приблизно 1771,25 тон зерна). У документі також зазначено відвантаження у цей же період 1756 р. з Аккерману – 57150

⁴¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). – Fon adı: «D.MKF.d.». – Defter № 29796-Y. [1170 sene /26.09.1756-14.09.1757].

⁴¹³ Кіле – міра сипучих продуктів, яка використовувалась в Османській імперії для вимірювання кількості зерна. Ваговий розмір «кіле» був різним у різних провінціях імперії; стамбульське кіле в залежності від роду зерна складав 18-20 окка, тобто близько 25 кг.

стамбульських кіле пшениці і ячменю, що на чверть менше від Аджидере, таким чином показуючи більшу економічну значимість останнього.

В дефтерах збіжжя початку XVIII ст. головними центрами зберігання зернових є «анбари» у Аккермані і Бендер.⁴¹⁴ До того ж основна частина збіжжя з Очаківської землі доправлялась саме до Бендер, що не влаштовувало ні аккерманську адміністрацію ні кримських представників. Позаяк у адміністративно-територіальному сенсі, ще з XVI ст., землі «протилежного берегу Турли від селища Маяк» є у володінні Аккерману⁴¹⁵, а центральна частина Буто-Дністровського межиріччя містить підконтрольних кримському хану єдисанців. Контроль над потоками зернового збіжжя спонукав до розбудови пристані з анбарами в селищі Аджидере, яке за дефтером, знаходиться в судово-адміністративному окрузі «каза Аккерман».

Подальше функціонування пристані в Аджидере, з 1756 р., набуває ключового значення у регіональних транспортно-торгівельній мережі Очаківської землі. Вже у грудні 1758 р. за наказом кримського хана щодо постачання зернового збіжжя до Стамбулу, Аджидере фігурує як основний пункт збору зернових з Єдисану і Ханської України. Відправка зібраного збіжжя має відбуватися з портів Аджидере в Аккерману.⁴¹⁶

Підтвердженням існуванню у ці роки потужного торговельного центру Аджидере є також одне з повідомлень російської розвідки від 9 жовтня 1758 р. Зокрема, в донесенні зазначається щодо закупівлі зерна і його зведення до «магазинів» Аккерману і Гаджидере.⁴¹⁷ Тенденція збільшення значення Аджидере поряд з Аккерманом та іншими великими центрами призводить до розширення чи відновлення портових потужностей на суміжних землях Аккерманського і Очаківського санджаків.

Наступним джерелом, що підтверджує дану тезу є османсько-турецькі документи Урядового Османського Архіву в Стамбулі з колекції «Державна адміністрація», датовані 1765 р.⁴¹⁸ Документи містять декілька різних текстів з інстанцій державного управління і резолюцій до виконання (див. документи в кінці статті).

Перший текст хронологічно датовано 13 лютого 1765 р., по суті є проханням чи повідомленням голови адміністрації Ходжабею – Хафиз Ельхадж Мехмеда, до Очаківського валі/губернатора, Аккерманського кадія/судді і до командира яничарського корпусу. Причиною звернення

⁴¹⁴ Народна Библиотека Кирил и Методи. Ориенталски отдел. – Фонд 311А. – Арх.ед. 2.[1120 S 19_10.05.1708]

⁴¹⁵ BOA. Fon adi: «TT.d.», Defter № 701. S.48 [980 sene hicri / 1573]

⁴¹⁶ Osmanlı belgelerinde Kırım Hanlığı/ Crimean Khanate in Ottoman documents. – İstanbul. 2013 – S.188.; BOA. Fon adi: «C.HR.» Gömlek № 1087. [1172 R 21 / 22.12.1758].

⁴¹⁷ Овідіопольський район: Енцикл. довідник /С.С.Аргатюк, В.В.Левчук, І.Т.Русев, І.В.Сапожников. – Одеса, 2011.

⁴¹⁸ BOA. – Fon adi: «C.BDL.», – Dosya № 38. – Gömlek № 1865. [1178 Ş 21 / 13.02.1765].

є неправомірні дії перекупщиків зерна з Аджидере і виявлення спекуляції у розрахунках з ногайцями Єдисанської орди. Зокрема зазначається перебування кримського володаря Селім Герей хана в селищі Аджидере і визначення кількості зернового збіжжя притриманого до більш вигідного часу продажу, що і спонукало останнього звернутися до султана з проханням видати височайший фірман з наступним змістом: «згадувану пшеницю зі вказаних 114 складів треба буде підготувати від початку березня цього року до Георгієвого дня і завантажити на кораблі, і якомуга скоріше нехай буде відправлена з Аджидера до столиці ... зернове збіжжя, яке є в руках спекулянтів, нехай буде перенесено до пристані Ходжабей...». Резолюція і заповідь Очаківського валії на цьому повідомленні датується 17 лютого 1765 р.

Наступною інстанцією даного документу є канцелярія великого везіра, представник якої виписав його розпорядження з листа кримського хана де більш детально викладається перебіг подій. Додатково телхіз великого везіра зазначає, що «Великославний Селім Герей хан – володар Криму прибув до пристані Ходжабей, яка цього щасливого року за султанським ферманом має бути відкрита. По прибуттю він призначив достойну височайшої довіри людину [для надзору] на пристань Аджидере, яка знаходиться навпроти Аккерману. ... Він побажав видати височайший ферман щодо згадуваних зернових продуктів, які нехай будуть перевезені з пристані Аджидере до пристані Ходжабей, нехай будуть продані за поточними цінами капітанам кораблів...». Резолюція і заповідь великого везіра на розпорядженні має дату 6 лютого 1765 р.

Наведені свідчення ханського інспектування Ходжабею і Аджидере вказують, що у господарському секторі Північно-Західного Причорномор'я порти/пристані займають ключові місця у взаємовідносинах османської і кримської влади. Враховуючи те, що єдисанці були підданими Кримського Ханства і розміщувались на османських землях наданих султаном у відкуп ханській родині, кримська влада намагалась призначити своїх ставлеників на місця де переплітались економічні інтереси Порти і Криму. Часто такий подвійний контроль призводив до протистоянь місцевих османських управлінців з кримськими представниками.

Судове розслідування, проведене на підставі звернення кримського хана і голови адміністрації Ходжабею, було відображено у донесенні/відповіді щодо вживання необхідних запобіжних дій. Представлено цю інформацію у останньому тексті цього документу – султанській заповіді з детальним змістом проблемних інцидентів і вказівкою щодо подальших дій

призначеним для «надзору» османській і кримській адміністраціям.

Зокрема наголошувалось на утисках військовим представників «Єдисанської орди, які їдуть з місць відстанню 20-30 годин шляху і які привозили пшеницю, ячмінь, свіже молоко і оброблені шкіри». Як вирішення цієї проблеми наказувалось «... від цього часу і на майбутнє, все привезене з Єдисанської орди масло, пшениця і ячмінь, нехай не направляють до пристані Аджидере і не продають торговцям, а всі згадувані продукти нехай довозять до пристані Ходжабей, щоби відправити до столиці»⁴¹⁹. Останній третій текст-донесення також датується 1765 р., але вже літом 2-го серпня.

За цим джерелом, у середині XVIII ст. Аджидере, як хлібна гавань чи перевалочна база, хронологічно функціонувала раніше, ніж було відновлено потужності Ходжабею. Відновлення пристані Ходжабею і заповнення потужностей цієї хлібної гавані можливо і було основною причиною перенаправлення торгівельних потоків з Аджидере до Ходжабею. За розпорядженнями султанської заповіді це мало б призвести до закриття пристані у Аджидере. Формальною причиною могло бути махінації перекупщиків-збирників. Іншою причиною міг би бути природний фактор, за яким у холодний період зими унеможлиблювалось використання замерзлої хлібної гавані Аджидере, що також зумовлювало необхідність перевантаження зерна на кораблі в більш соленому незамерзаючому порту Ходжабея.

Однак, в дійсності, об'єми виробництва зернових на єдисанській частини Очаківської землі і Ханської України перевищували портові можливості відправки збіжжя лишень з Ходжабею. Аджидере і надалі використовувався як один з головних портів регіону та займав вагоме місце в економічному розвитку регіону, що спонукало до збільшення населення і розбудови селища. Про це свідчать низка джерел наступного двадцятиріччя.

Так, у подорожньому описі французького інженера Лафитте-Клаве, який працював на військове відомство Османської імперії у 1784-1787 рр. зазначалось: «**Гаджи-Дере**, розташовано на іншій стороні ріки навпроти Аккермана, в затоці чи западині її лівого берега, де його перетинає струмок, від якого селище отримало свою назву. Як розказують, воно було більше ніж Аккерман, але зруйновано росіянами під час минулої війни [1768-1774 р.] і не відновлено до попереднього стану»⁴²⁰.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ [Лафитте-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. – СПб., 1821. – С. 82.

Опис Очаківської землі здійсненого російським інженером Де-Воляном у 1791 р., натомість дозволяє з'ясувати ситуацію в Адждидере по закінченню російсько-турецьких війн, надаючи характеристику селища за татарсько-османської минувшини. Зокрема наводив що: 'положення Адждидері, вочевидь, було дуже привабливим під час його розквіту. ... Руїни, які засвідчують існування цього міста, мають близько трьох з половиною верст у периметрі. ... Молдовани, які мешкають в Калаглі у 5 вестах звідси, говорять про Адждидері як про земний рай і особливо хвалять вино, яке тут робили, вважаючи його кращим в усій Молдові та Бессарабії. ... Адждидері [до війни 1787-1791 р.] був найбільшим **містом** цієї провінції після Очакова та мав, скоріш за все, досить значний ринок вивезення пшениці і худоби (переважно баранів) до Константинополя»⁴²¹.

Свого торговельно-транспортного статусу Адждидере не втратив і за часів російської влади. Про це свідчать документи архіву Очаківської портової митниці, які стосуються отримання дозвільних документів, у зв'язку з торговою діяльністю окремих купців, як-то справа «очаківського купця Георгія Врета, який вирішував питання безперешкодної доставки пшениці до Очакова від Адждидеру для відправлення до Константинополя (1794 р.)»⁴²².

Таким чином, запропоновані османсько-турецькі документи дозволяють показати формування адміністративних структур із'ясувати місце Адждидере (Овідіополя) у відносинах між Кримом та Османською імперією другої половини XVIII ст.

Оригінал перекладених і наведених нижче документів див. с.164-165.

Документи:

Документ № 1. Реєстраційний журнал завантажень на пристані Адждидере. (з 26 вересня 1756 року)

В [цьому реєстраційному дефтері] з'ясовується [кількість] пшениці і ячменю завантажених з пристані Адждидере на кораблі [зі столичною реєстрацією в] Капан-и Дакік, у період від початку забороненого [для війни] місяцю Мухаррем дійсного тисяча сто сімдесятого року (26.09.1756).

На судно капітана Айваз-оглу Мехмеда [завантажено]: в аккermanських кіле

пшениця	ячмінь	13 дня місяцю Сафер (07.11.1756) було відмічено
1087 кіле	238 кіле	ще один прихід, доставлено сім тисяч стамбульських кіле пшениці

⁴²¹Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. // Наследие Ф. П. Де-Воляна. Из истории порта, города, края. – Одесса, 2002, С.99-100.

⁴²² Державний архів Миколаївської області. – Ф. 414. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1; Головки Ю. І. Матеріали фонду Очаківської портової митниці Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України кінця XVIII – початку XIX ст.

**На судно капітана Сичан-оглу Вайхама [завантажено]:
в аккерманських кіле**

пшениця	ячмінь	6 дня місяцю Сафер (31.10.1756) був відмічений
1975 кіле	378 кіле	ще один раз

На судно капітана Вейсі-оглу Алі *Втік до Анатолії.*

пшениця	ячмінь	Судна прибули разом з його поручителем
1110 кіле	280 кіле	полотняром Хаджи Ахмедом жителем Галати.
		Поручитель його Чадирджи-оглу Мустафа Язиджи.

На судно [капітана] Юсуф Байрактара з Аккерману

пшениця	ячмінь	8 дня місяцю Сафер (02.11.1756)
540 кіле	110 кіле	був відмічений ще один раз

На судно капітана Чобан-оглу Мустафи

пшениця	ячмінь	Втік до Анатолії. Немає поручителя.
1046 кіле	289 кіле	Тільки доручення на кораблі.

**На судно капітана Хасана з
Уньє**

пшениця	ячмінь
1061 кіле	183 кіле
<i>Втік до Анатолії. Тільки доручення на кораблі. Немає поручителя.</i>	

**На судно капітана Кавиндар-оглу
Мустафи з Уньє**

пшениця	ячмінь
1427 кіле	216 кіле
13 дня місяцю Сафер (07.11.1756) був відмічений ще один раз	

На судно [капітана] Осман Байрактара з Бозкара

пшениця	ячмінь	ще один раз прибув, був відмічений
1021 кіле	246 кіле	13 дня місяцю Сафер 1170 року (07.11.1756)

На судно капітана Георгія з Аккерману

пшениця	ячмінь	ще один раз прибув,
999 кіле	135 кіле	був відмічений 6 дня місяцю Сафер (31.10.1756)

**На судно [капітана]
Хаджибайрактара з Трабзону**

пшениця	ячмінь
1190 кіле	16 кіле
ще один раз прибув, був відмічений 13 дня місяцю Сафер (07.11.1756)	

**На судно капітана Муса-оглу
Мехмеда**

пшениця	ячмінь
141 кіле	233 кіле
10 дня місяцю Сафер 1170 року (04.11.1756) був відмічений ще один раз	

**На [судно] капітана Ахмед-ага
Мехмеда з Аккерману**

пшениця	ячмінь
916,5 кіле	190 кіле
8 дня місяцю Сафер (02.11.1756) був відмічений ще один раз	

**На [судно] капітана Хінді
Мехмеда з Аккерману**

пшениця	ячмінь
393 кіле	66 кіле
6 дня місяцю Сафер (31.10.1756) був відмічений ще один раз	

**На судно капітана Безджі-оглу
Мехмеда жителя Стамбулу**

пшениця
2429 кіле

**На судно капітана Генч Алі
з Аккерману**

пшениця ячмінь
300 кіле 60 кіле
прибув 11 дня місяцю Сафер
1170 року (05.11.1756)

**На судно капітана Юнуса
з Аккерману**

пшениця ячмінь
266 кіле 66 кіле
6 дня місяцю Сафер (31.10.1756)
був відмічений ще один раз

**На судно капітана Язиджи-оглу
Мехмеда зі Стамбула**

пшениця ячмінь
242 кіле 60 кіле
16 дня місяцю Сафер (10.11.1756)
був відмічений ще один раз

На судно [капітана] Йааджи Бекіра з Аккерману

пшениця ячмінь
219 кіле 60 кіле
4 дня місяцю Мухаррем 1170 року
(29.09.1756)
був відмічений ще один раз

**пшеницю вираховано в
аккерманських кіле**

всього
17453

**ячмінь вираховано в
аккерманських кіле**

всього
3320

**всього кіле
пшениця і ячмінь**

20773

Всього вираховано в
стамбульських кіле

70850 сімдесят тисяч вісімсот п'ятдесят

**На судно капітана Читак Хасана
з Варни**

ячмінь 13 дня місяцю Сафер
545 кіле (07.11.1756) був
відмічений ще один раз

**На судно капітана Варнинця
Хусейна з Аккерману**

пшениця ячмінь
300 кіле 60 кіле
6 дня місяцю Сафер (31.10.1756)
був відмічений ще один раз

**На судно [капітана] Хаджибекір
Делік з Аккерману**

пшениця ячмінь
125 кіле 60 кіле
6 дня місяцю Сафер (31.10.1756)
був відмічений ще один раз

**На судно [капітана] Кара
Мустафи з Аккерману**

пшениця ячмінь
290 кіле 60 кіле
прибув
11 дня місяцю Сафер (05.11.1756)

[Окрім того], завантажено на кораблі [зі столичною реєстрацією в] Капан-и Дакік з пристані Аккерман від початку місяцю Мухаррем дійсного тисяча сто сімдесятого року (26.09.1756).

Всього пшениці і ячменю вираховано в стамбульських кіле

Всього: 57150 прописом: п'ятдесят сім тисяч сто п'ятдесят

Після того як описані в цьому списку кораблі були звірені зі списками Капану і їх власники були розпитані за пшеницю яка

знаходиться у них, кожен з них заявив, що збіжжя взяв з Аджидере що знаходиться в каза Аккерман і що всі їхні прибуття відзначені точно.

Однак, капітан Хасан з Уньє і капітан Чобан-оглу Мустафа, які фігурують в дефтері, втекли до Анатолії і ще не мають документів [реєстрації] в Капані. В дефтері записано що Язиджи Чадирджи-оглу Мустафа Язиджи є поручителем кораблів Безджи Елхадж Ахмеда – одного з власників товару, що є на Капану.

Заповідь належить наділеному владою наказувати [султану].

Капітан судна поручителя що втік зветься Вейсі-оглу Алі.

Документ № 2. Повідомлення-допис голови адміністрації Ходжабею – Хафиз Ельхадж Мехмеда. (13.02.1765)

Клопотання молебствующого перед Великою державою є наступним. Велико-славний Селім Герай хан – володар Криму цього щасливого року [прибув] до селища Аджидере, що знаходиться навпроти Аккерману. Як є роз'яснено в його донесенні, в складах [селища] кількістю сто сімдесят чотири [погребів] було складовано очищену пшеницю. Відповідно до виданого високославного фірману, за участю торговців зерновим збіжжям і капітанів кораблів у присутності еміна стамбульської митниці належить встановити кількість пшениці що знаходиться у складах. Всі заявили і підтвердили що пшениця у сто чотирнадцяти складах (погребях), яка сягає сто вісімнадцяти тисячам триста аккерманських кіле, належить тридцяти чотирьом душам торговців зерновим збіжжям, а решта пшениці складована у шістдесяті окремих складах (погребях) – спекулянтам.

Він клопотав щодо височайшої заповіді з наступним змістом: згадувана пшениця в зазначених сто чотирнадцяти складах необхідно щоб була підготовлена до періоду від початку березня цього року до дня Св. Георгія; завантажена на кораблі і якомога швидше, хоча б і на годину раніше, відправлена з Аджидере до столиці; одну переписану копію цього дефтеру нехай буде вписано наїбом зернового збіжжя в седжіль; ще одну переписану копію нехай буде відправлено до відповідного місця; в часі його прибуття, пшениця та іншого роду зернове збіжжя що знаходиться в руках спекулянтів нехай буде перевезено до портової пристані Ходжабей і продано торговцям зернового збіжжя за поточними цінами.

Від тепер і надалі видання заповіді належить наділеному владою наказувати [султану].

Підпис: молебствующий Хафиз Ельхадж Мехмед – емін пристані Ходжабей

21 Шабан 1178 року (13.02.1765)

Резолюція: Вірно

З цього приводу: заповідь адресовано до валії Озі, кадія Аккерману і до командира яничарського корпусу за участю призначеного мубашира

Заповідь

25 Шабан 1178 година (17.02.1765)

Заголовок червоним пером:

Повідомлення-допис покірного слуги Хафиз Ефенді – еміна пристані Ходжабей.

Документ № 3. Виписка резолюції Великого візира щодо листа Кримського хана. (06.02.1765)

Володар Криму – велико-славний Селім Герай хан, прибув до пристані Ходжабей, яка цього щасливого року, відповідно до султанського фірману, повинна бути відкрита. По своєму прибуттю, він призначив достойну височайшої довіри людину [для надзору] на пристань Аджидере, що знаходиться навпроти Аккерману. На згадуваній пристані з'явилася група перекупщиків, які здійснювали спекуляції. Позаяк стало відомо що вони наповнили сто сімдесят чотири склади (погребів) з очищеною пшеницею, це спричинило написання донесення від згадуваного його величності [хана]. Він побажав видати височайший фірман, у такому розумінні що згадуване зернове збіжжя повинно бути перевезено з пристані Аджидере до портової пристані Ходжабей і продано за поточними цінами капітанам кораблів які займаються перевозкою зернових.

За допомогою управителя пристані Ходжабея – Ходжа Хафиз Ефенді, який є з вченого стану мюдерісів, і у присутності торговців зі столиці, також і з призначеним від яничарського корпусу мубаширом (довіреною людиною) і кетхудою капітанів, необхідно визначити яка є в дійсності кількість зернового збіжжя в згадуваних складах (погребях). А також необхідно щоб було розмежовано: яка кількість згадуваного збіжжя є від торговців і яка кількість від перекупщиків.

Як для одного так і для інших необхідно прикласти зусилля якомога швидше, хоча б і на годину раніше, відправити збіжжя.

резолюція великого візира: Вірно

Ага управитель митниці Хафиз Ельхадж Мехмед Ефенді, який є з вченого стану (мюдерісів) і є управителем пристані Ходжабей, призначений від яничарського корпусу мубашир і кетхуда капітанів

нехай дізнаються яка кількість від наявного зернового збіжжя у згадуваному місці є від торговців і яка кількість від групи перекупщиків.

Всі, хоча б і на годину раніше, повинні перевезти і доповісти.

Заповідь.

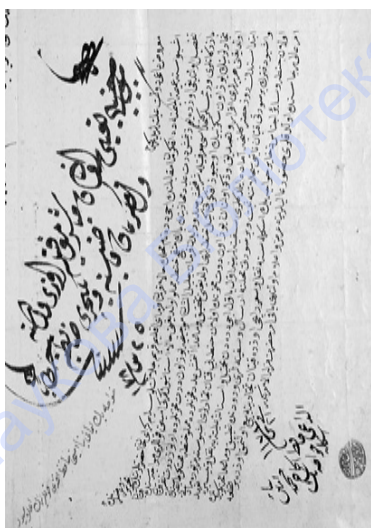
14 Шабан 1178 року (06.02.1765)

Документ № 4. Звернення Великого візира до султана щодо ситуації яка склалася на пристані Аджидере. (02.08.1765)

Донесення Вашого покірного слуги є наступним:

В селищі Аджидере, розташоване навпроти Аккерману, з'явилася група перекупщиків, які минулого [1177] року (12.07.1763-30.06.1764) брали участь у підготовці до відкриття портової пристані в затоці Ходжабею, що знаходиться у [підпорядкуванні] Аккерману. Використовуючи як прикриття свою військову службу, вони перестривали

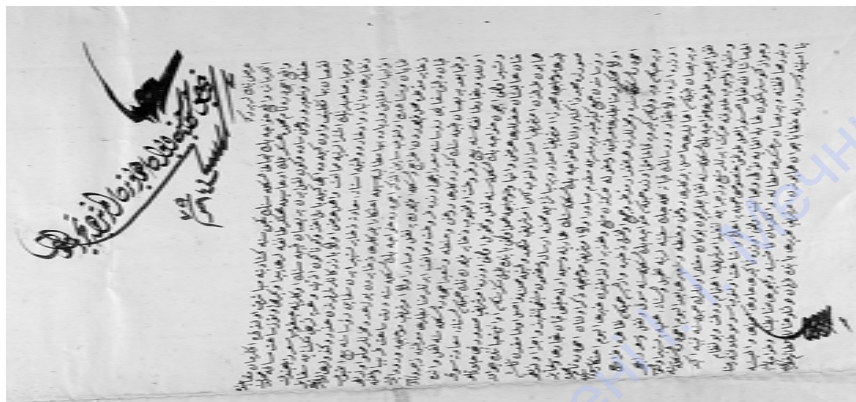
[illegible]

Повідомлення-допис голови адміністрації Ходжабею, 1765 р.

Витиска резолюції Великої голови щодо Кримського ханства, 1765 р.

Звернення Великої голови щодо пристані Аджидере, 1765 р.

[людей] з Єдисанської орди, що приїжджали з місцевості яка на відстані двадцять-тридцять годин шляху і привозили [свою продукцію]: пшеницю, ячмінь, свіже вершкове масло та оброблені шкіри. Вони піддавали їх різного роду утискам, як-то пропонували більш низькі ціни від поточних і з кожних десяти кіле присвоювали собі два⁴²³. Вони зупиняли їх вози (підводи) і перешкоджали їм продавати [свої вироби] судновласникам і власникам капіталів (грошей). Чесні торговці уникали суперечок з ними. Перекупщики складавали взяті закуплені зернові продукти і не продавали їх судновласникам вчасно, які прибували для перевезення зерна до столиці.

Стало ясно, що вони займалися спекуляцією, тобто наповнили сто окремих складів зерном, щоби його продавати весною за більш високою ціною. Оскільки вище згадуване селище Аджидере знаходиться приблизно на відстані чотирьох годин до портової пристані Ходжабея, тож складоване зерно повинно бути виїняте з того місця і перенесено до згадуваної портової пристані. Відповідно до священної заповіді, доправлений крам повинен бути спроданий за поточними цінами судновласникам, а ті хто буде чинити опір, нехай будуть покарані посадовими особами (офіцерами). Відтепер і на майбутнє, привезене з Єдисанської орди масло, пшениця і ячмінь, нехай не скеровується до портової пристані Аджидере і не продається торговцям (купцям), а всі згадувані продукти нехай доправляються до портової пристані Ходжабея, щоби їх відправити до столиці.

У такому розумінні питання, щоби видати розпорядження, і діяти відповідно його змісту, у наявності є донесення достойного вельмошавного хана [Селім-Герая]. Така священна заповідь була видана султанським діваном у першу десятиднівку місяця шабан [тисяча сто] сімдесят восьмого року (24.01.1765-02.02.1765). Однак ця заповідь не прибула вчасно за призначенням, за цією причиною відповідно правила необхідно видати нову заповідь, яка нехай буде відправлена з довіреною особою і нехай буде виконано її величний зміст.

Є потреба у священній заповіді з наступним змістом: нехай будуть зібрані свідчення від торговців (купців) зерновими і від судновласників про тих хто міг би використовувати нововідкриту пристань Ходжабей [для своїх спекуляцій]; також, відповідно до раніше опублікованої священної заповіді, посадовим особам (офіцерам) заповідіти згадуваним перекупщикам, які знаходяться у вищезгадуваному селищі Аджидере, провадити подібні дії. Окрім того, яка б то кількість зерна і знаходилась би на пристані Аджидере у даний час, воно має бути виявлено, і там щоб не залишилось ні однієї зернини і ні однієї оки; нехай все [зернове збіжжя] буде доставлено до портової пристані Ходжабей; нехай воно буде продано за поточними цінами; нехай все буде завантажено на кораблі і відправлено до Височайшої столиці; вироблене єдисанцями вершкове масло, пшениця і ячмінь нехай не привозиться до пристані Аджидере, а безпосередньо доправляється до портової пристані

⁴²³ Забирали чи присвоювали собі без оплати 2 кіле зерна з кожних 10 кіле.

Ходжабей; нехай діють за роз'ясненням і у відповідності звичаю щоби і надалі запобігти тим хто вживає незаконні дії; нехай дотримуються основних правил Всевишнього і все це нехай буде оголошено (сповіщено).

Ця священна заповідь нехай буде адресована до валі Очакова, до мухафиза Бендер, до серакера-султана Єдисанської орди, до кадії Аккерману, до командира яничарського корпусу, до керівника-адміністратора і до сердара Ходжабею, для запобігання на найвищому рівні від найменших несанкціонованих дій. Заповідь щодо опублікування священної заповіді султанського дівану належить його величності моєму вельмишановному і милолюбивому султану.

Вірно

По проблемі за яку говориться нехай буде написана священна султанська заповідь.

Наказується.

14 Сафер 1179 року (02.08.1765) Підпис великого візира.

BOA. – Fon adr: “C.BDL.”. – Dosya 38. – Gomlek ¹ №1865.

Olexander Sereda

**Adzhydere (Ovidiopol) in the Ottoman-Crimean relations
in the second half of XVIII century (of Osman-Turkish documents)**

This article was first published by the Ottoman-Turkish Ottoman Government Documents Archive (Istanbul, Turkey), translated into Ukrainian language on most early memories and the continued existence of the village and the marina/port Adzhydere (now Ovidiopol). In particular presented a excerpt from the port register/defter 1756, which contains information about downloading and sending trading ships from the pier Adzhydere to the Istanbul harbor Kapan-i Dakik in Golden Horn Bay. In comparative perspective indicates the amount of grain shipped from the port/marina Akkerman. Also presented a number of documents in 1765 regarding storage of grain in Adzhydere and redistribution of transport and trade flows in the finished restored in Hodzhabey harbor. In particular presented a number of problems in economic relations between yedysans from Ochakiv earth and representatives of trade and port circles. Offers an analysis of the sources in terms of creating management structures of the Ottoman Empire and the Crimean Khanate in Adzhydere and Hodzhabey.

Key words: Adzhydere, grain corn, judicial and administrative district Akkerman, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate.

Александр Середя

**Адждир (Овидиополь) в османской-крымских отношениях
второй половины XVIII ст. (за османско-турецкими документами)**

В статье впервые публикуются османско-турецкие документы Правительственного Османского Архива (Стамбул, Турция) с переводом на украинский язык, относительно наиболее раннего упоминания и дальнейшего существования поселка и пристани/порта Адждире (совр. Овидиополь). В частности представлено выписку из портового журнала/дефтера 1756 г., в котором содержится информация о загрузке и отправке торговых судов с пристани Адждире к стамбульской гавани Капан-и Дакик в заливе Золотой Рог. В сравнительном аспекте указывается количество зерна отгруженного в порту/пристани Аккерман. Также представлен ряд документов 1765 г. относительно накопления зерновых в Адждире и перераспределения

транспортно-торгових потоків на відновлену хлібну гавань Ходжабей. В частині приведено ряд проблем в господарських взаємозносинах між едісантами Очаковської землі і представниками торгово-портових кіл. Представлено аналіз джерел в аспекті створення управлінських структур Османської імперії і Кримського ханства в Аджидере і Ходжабее.

Ключові слова: Аджидере, зернові продукти, судово-адміністративний округ Аккерман, Османська імперія, Кримське ханство.

Рецензент: О.А.Бачинська, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 929Перепис:355.311.1(477)«1775/1784»

Сергій Краснобай

ІНТЕГРАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ ДО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ в кінці XVIII ст.: КЛИМ ПЕРЕПІЛІН (за матеріалами РДВІА)

У статті запропоновано документи з Російського державного військово-історичного архіву, за якими можна з'ясувати шлях отримання колишніми запорозькими старшинами офіцерських звань російської армії, а отже можливості отримання дворянства та зберегти провідне становище в суспільстві після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. Цей шлях показаний за прикладом комплексу документів полкового старшини Климента Перепіліна. На підставі останніх доведено, що надання офіцерського чину вимагало виконання певних доручень російської адміністрації, зокрема вербування колишніх козаків в іррегулярні формування Російської імперії (в тому числі у майбутнє Чорноморське козацьке військо). Виконання цих доручень вимагало тривалого терміну, що також свідчать репрезентовані документи.

Ключові слова: запорозька старшина, Климент Перепілін, дворянство.

Ліквідація Запорозької Січі в 1775 р. та подальша доля січовиків, постійно привертає науковий інтерес дослідників. В рамках цього питання можна виділити низку окремих статей та розвідок, що частково розкривають процес та масштаби інтеграції запорозької старшини до офіцерського корпусу російської армії. Як відомо, це було необхідною складовою для отримання дворянства в Російській імперії⁴²⁴. Поряд з тим дані публікації несуть узагальнюючий характер: подається лише загальна чисельність запорозької еліти, яка була нагороджена російським урядом армійськими чинами, без урахування індивідуальних або групових умов для кожного зі старшин⁴²⁵. Зробити це стало

⁴²⁴ Каюк Д. Г. Нобілітація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя: Тамдем-У, 1999. – Вип. VIII. – С. 259 - 263; Олененко А. Г. Уніфікація військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі (На матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 114 - 116.

⁴²⁵ Сурева Н. В. Кооптація запорозької старшини до дворянства у законодавчій практиці Російської імперії // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 91-93.

можливим через знайдені документи в Російському державному військово-історичному архіві, що ми пропонуємо до уваги читачів у додатках до статті. Документи дають можливість уявити не лише долю полкового старшини К. Перепіліна, але й подібний шлях до дворянства інших близьких до нього запорозьких старшин. Це стало завданням даної публікації.

Відомостей про біографію полкового старшини Климента Перепіліна маємо досить мало. В «Именном списке служивших в Запорожском войске полковых старшин с показанием их походов и храбрости разными начальниками засвидетельствованном» зазначено, що даний представник січової верхівки є польського походженням і з 1766 р. почав службу у Запорозькому Війську. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. брав участь у битвах під Очаковом⁴²⁶. Як свідчать джерела, Климент Перепілін, після ліквідації Запорозької Січі 12 квітня 1776 р. через слабкість здоров'я був звільнений зі служби і отримав дозвіл від генерал поручика П. Текелія на поселення в Новоросійській губернії (див. док. №1), і 26 травня 1777 р. окремим ордером він звільнявся від будь-яких повинностей⁴²⁷. Проте, дана ситуація не давала йому можливість отримати дворянства, а разом з цим відповідні привілеї для себе та для своєї родини. Вже 29 грудня 1777 р. поряд з іншими запорозькими старшинами Климентій Перепілін клопотав про надання йому чина капітана російської армії⁴²⁸, щодо надання йому відповідного чину клопотання було повторено у 1779 та 1783 р. (див. док. №3)

Справа про його нагородження не була вирішена відразу. Для отримання офіцерського чину, Климент Перепілін за дорученням російської адміністрації мав вербувати козаків в іррегулярні війська Російської імперії. Судячи з дати документу мова йде про Полк вірних козаків (майбутнє Чорноморське козацьке військо)⁴²⁹ (див. док. №4), виконувати функції адміністратора і наглядача в запорозькому поселенні Кушцовці⁴³⁰.

Маючи позитивні відгуки від інших колишніх запорозьких старшин і російських чиновників про свою службу, Климент Перепілін 7 травня 1783 р. просив князя Г. Потьомкіна допомогти йому у кар'єрному зростанні (див. док. №4). Однак і у 1784 р. його справа не була вирішена (див. док. №5). Припускаємо, що надання Климу Перепіліна офіцерського звання російської армії було

⁴²⁶ Російський державний військово-історичний архів далі (далі – РДВІА) Ф. 52. – Оп. 1/194. – Спр. 304. – Ч. 1. – Арк. 22.

⁴²⁷ РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1/194. – Спр. 304. – Ч. 1. – Арк. 27.

⁴²⁸ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського далі (далі – ІР НБУ). – Ф. 42. – Спр. 276. – Ч. II. – Арк. 66.

⁴²⁹ РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1/194. – Спр. 304. – Ч. 1. – Арк. 22.

⁴³⁰ РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1/194. – Спр. 304. – Ч. 1. – Арк. 28.

вирішене за часів існування Чорноморського козацького війська. Серед реєстрів цього іррегулярного формування зустрічаємо прізвище полковника армії секунд-майора Клима Перепелиці⁴³¹. Про те, що Клим Перепелиця і Клим Перепілін могли бути однією особою дозволяє припустити той факт, що прізвища запорозької старшини змінювалися в реєстрах царськими чиновниками на російський манер, наприклад: Ковпак – Колпаков, Рудь – Рудьов, Гнида – Гнедін і т. ін. В реєстрі Єлисаветградського повіту державних і приватних поселеннях зустрічаємо також відомості про старшину Перепеліна, який володіє поселенням [Коротка], де проживало 32 чоловіки і 21 жінка⁴³².

Таким чином запропоновані документи дозволяють з'ясувати, що звання офіцерів російської армії старшина могла отримати виконуючи певні доручення від російської адміністрації, а на їх виконання потрібні були обставини та терміни про, що також свідчать документи.

Запропоновані до уваги читача документи публікуються вперше, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок).

Документи:

Документ № 1. Письмовий дозвіл запорозькому старшині Клименту Перепіліну на поселення в Новоросійській губернії від генерал-поручика Петра Текелія. Копія. 12 квітня 1776 р.

По указу ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА
САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ

И прочая, и прочая, и прочая,

Объявитель сего из числа Бывших Запорожских старшин жительствовавшей Новороссийской губернии в деревни Кушовки, Климент Перепилин подданным ко мне поношением прописывая свою слабость в здоровья, что он служить военным образом уже не может а представляя в доказательство прежде данной ему от старшин Запорожских аттестат, свидетельствующей в минувшую турецкую войну, оказанные им довольные службы, от коих и получил изнеможение, просит увольнения от оной службы и на свободное прожитие в Новороссийской губернии писменного вида, которой в силу главной команды отаковых данного мне повеления, от войсковой службы и уволен, тем же полкового старшины чином; для чего и дан ему сей на свободное пребывание и лучшему обзаводу в экономии и

⁴³¹ Шиян Р. Джерела з історії Чорноморського козацького війська. – Ресурс доступу: http://www.cossackdom.com/doc/shyan_chernomor.htm

⁴³² ІР НБУ Ф. V. – Спр. 462 - 546. – Ч. I. – Арк. 32.

домостроительстве, в Новороссийской губернии; при квартире своей в шанце Новомиргородском; апреля = 12 дня 1776 года;

ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА
ВСЕМИЛОСТЕВИЙШЕЙ ГОСУДАРЬНИ [Місце печатки]
МОЕЙ от армии генерал порутчик
командующий расположенными в Новороссийской
и Азовской губерниях корпусом войсками Петр Текелій
из стороны Крыма орденов Александра Невского
Великомученника и победоносца Георгия
и Святой Анны кавалер [.....]

Документ № 2. Аттестат полкового старшины Климента Перепіліна, виданий підполковником Петром Норовим. 30 липня 1776 р.

Аттестат

Бывшего запорожца казачей полковой старшина Климу Перепилину, с занятия Бывшей Сечи и оставлении моего в должности коменданта [Бытноствие] Его Перепилина в слободе Кушовке и других тамошних местах, где он и до того состоял отправляем от Бывшаго Запорожского коша где и имел над жителями порядочное управление и всякие поручаемые ему от меня указные дела, и комиссии, исправлял усердно [неменшее] того поступая в самое время разрушения сего края в усердном приглашении своего сотоварищества к повиновению ВЫСОЧАЙШЕГО ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Благоволению, и вел себя во все время благопорядочно, в засвидетельствование чего и сей аттестат от меня ему дан 1776 года июля 30 дня

За коменданта подполковник Петр Норов
С Подлеенной [...] Подпорутчик Иван Давыденко

Документ № 3. Донесення полкового старшины Климента Перепіліна на ім'я Г. Потьомкіна з проханням надати резолюцію про нагородження його чином. 7 травня 1783 р.

Его Светлости,

Высоко превосходительному господину генерал аншефу, командующего легкой конницею, всеми нерегулярными войсками и санктпетербургской дивизиею, государственной военной коллегии вице президенту, новороссийской, азовской и астраханской губерний государеву наместнику, войск тамо поселенных и днепровской линии главному командиру, ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА генерал адъютанту, действительному камергеру, лейб гвардии Преображенского полку подполковнику, и кирасирского Новотроицкого полку шефу, мастерской и оружейной палаты верховному начальнику, разных иноверцев обитавших в России и по комиссии новосочиняемого уложения опекуну, войск ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Генерал инспектору, Орденов Российских Святых Андрея Первозванного, Александра Невского, Великомученика и Победоносца Георгия, Большого Креста, королевских Прусского Черного Орла, Датского Слона, Шведского Серафима, Польских

Белого Орла, Святого Станислава, и великокняжеского Святой Анны кавалеру, Григорию Александровичу Потемкину.

Доношение

Я низжайший службу свою продолжал в Бывшем войске Запорожском с 766 года до самого уничтожения оного, полковым старшиною и в само в то время употребляем был от главнокомандующих регулярными войсками командиров приглашению их и повиновению ВЫСОЧАЙШЕМУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА благоволению, а потом в тогдашнее ж время и по управлению бывшими Запорожскими селениями в должности комиссара и прочим препоручаемым мне комиссиям до самого времени приключившейся мне болезни, во время же нахождения моего в Запорожской службе был в походах и у дела противу неприятеля, в чем позносилися у сего в копиях атестаты свидетельствуют, за которою безпорочную и усердную службу в награждение чином противу моей братии, и обо мне вашей светлости от господина генерал майора Новороссийской губернии губернатора и кавалера Николая Даниловича Языкова прошлого, 779, года в декабре месяце донесено было, но и по ныне на то никакой резолюции от вашей светлости невоспоследовало; почему я и самолично покорнейшим моим донесением осмеливаюсь вашу светлость утруждая просить о награждении меня, противу протчих получивших таковое милосердие, чином; Зделать милостивую вашей светлости резолюцию;

[Бывшаго] Запорожский Полковой Старшина Клим Перепилин
7 майя 1783 года

Документ № 4. Запрошення від Г. Потьомкіна колишніх козаків через полкового старшину Климента Перепіліна вступати на службу до російських іррегулярних формувань. 26 червня 1783 р.

ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Генерал Аншеф командующий войсками в Крыму и разных губерниях расположенными флотами на Черном и Каспийском морях и кавалер князь Потемкин.

Объявляю чрез сие трем из пребывающих в Елисаветградской и Славянской провинции жителей кои в Бывшем войске Запорожском служили что полковому старшине Климу Перепилину препоручено от меня приглашать из них охотников к служению в казачьем звании под моим предводительством число сих казаков простираться будет конных до пятисот, в лодках то число которым [стоедемится] довольное [жалование] и пропитание для сего желающие да явятся в Херсон к господину бригадиру Синельникову дано в Херсоне июня 26 дня 1783 года

Подлинной подписал
Князь Потемкин

[С подленной] [...] Порутчик [Иван Давыденко]

Документ № 5. Свідомство Климента Перепіліна в тому що він під час служби в Запорозькій Січі дійсно був у військових походах за що і отримав звання полкового старшини. Копія. 19 червня 1784 р.

Свидетельство

Мы нижеподписавшиеся сием свидетельствуем что показатель сего Клим Перепилин действительно в бывшем Запорожском войске в походах служил, непорочно, верно, и усердно: и за службу бывшим Запорожским кошевым полковым старшиной произведен, в яком чине что именуется, оное ему в том от нас дано. 1784 году июня 19го

На подлинном тако

подполковник и дворянский предводитель Афанасий Колпак

дворянский предводитель Сидор Белый

А вместо Его неграмотного [по это] прошение

Дмитрий Корнеевский руку приложил

РДВИА. - Ф. 52. - Оп. 1/194. - Спр. 304. - Ч. 1. - Арх. 24 - 26, 29, 121 - 121 зв.

Sergiy Krasnobay

Integration of Zaporozhian officers to the Russian Army in the end of XVIII century.: Kliment Perepilin (based on RSMHA)

Having used archive materials and on the sample of regimental sergeant Kliment Perepilin, the author investigates the process of transformation of Zaporizhian elite into Russian army officers.

Demolition of Zaporizhian Sich in 1775 and its further fate as one of the problems within the studies of Step Ukraine History is topical nowadays. Ukrainian historians put their utmost attention to this problem. Within this issue we can emphasize a number of articles and investigations which partially reveal the process and scale of Zaporizhian senior officers' integration into Russian army officers' body. This process was an integral part of Zaporizhian senior officers' transformation into Russian empire nobles. But we must mention that such publications have only general character. The author chronologically lists quantitative composition of Zaporizhian elite which was awarded by the Russian government not taking into consideration individual conditions for every officer in this process.

We suppose that regimental sergeant Kliment Perepilin's inclusion into the officers's body of the Russian army had been already made at the times Chornomorskiy Cossack army. Among the registers of this regular formation, we have come across the surname of Army Colonel second major Kliment Perepelytsya. We can guess that Kliment Perepilin and Kliment Perepelytsya is one and the same person. So, on the sample of regimental sergeant Kliment Perepilin we can trace conditions and peculiarities of Zaporizhian elite integration into Russian army officers' body. Offered to the reader's attention documents are published for the first time with all their language, grammar and stylistic mistakes.

Key words: Zaporizhian senior officers, Kliment Perepilin, nobility.

Сергей Краснобай

Интеграция запорожской старшины в российскую армию в конце XVIII в.: Климент Перепилин (по материалам РГВИА)

В статье предложены документы из Российского государственного военного исторического архива, по которым можно определить путь получения бывшими запорожскими старшинами офицерских званий русской армии, а следовательно возможности получения дворянства и сохранения ведущего положение в обществе

після розрушення Запорозької Січі в 1775 г. Этот путь показан на примере комплекса документов полкового старшины Климента Перепилина. На основании последних доказано, что предоставление офицерского чина требовало выполнения определенных поручений российской администрации, в частности привлечения бывших казаков в иррегулярные формирования Российской империи (в том числе в будущее Черноморское казачье войско). Выполнение этих поручений требовало длительного времени, о чем также свидетельствуют представленные документы.

Ключевые слова: запорожская старшина, Климент Перепилин, дворянство.

Рецензент: О. А. Бачинська, д. і. н., професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)

УДК 94(477.73/74):355.332«1804»

Аліса Ложешник

ФОРМУЛЯРНІ СПИСКИ СТАРШИНИ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА за 1804 р., ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У даній статті публікуються формулярні списки, які являються цінним джерелом для вивчення соціального становища та проходження військової служби старшинам Чорноморського козацького війська. Тут представлені списки штаб-офіцерів на 24 липня 1804 р. З даних формулярних списків ми можемо дізнатися не лише прізвиська та імена старшин, а й по батькові, вік, родинні зв'язки, походження, служба у війську та бойові походи. Формулярні списки є важливим джерелом для створення іменних послужних списків війська.

Ключові слова: формулярні списки, Чорноморське козацьке військо, старшина, козацтво.

Історія козацьких військ на півдні України після 1775 р. привертала та продовжує привертати увагу дослідників минулого. Важливою складовою дослідження козацьких формувань регіону періоду після зруйнування Запорозької Січі є археографічна діяльність: пошук та публікація писемних джерел, що дозволяють переосмислити і по-новому інтерпретувати окремі історичні події. Це, зокрема, стосується й історії Чорноморського козацького війська – одного з найбільших козацьких формувань півдня України, початок створення якого відносять до 1783 р.

Чорноморському козацькому війську вже була присвячена значна кількість археографічних публікацій, низка з яких стосувалися процесу формування та ролі в історії війська козацької старшини. Вперше спеціальний загальний огляд, а також публікацію деяких архівних документів з історії Чорноморського козацького війська здійснив Є. Д. Феліцин⁴³³. Послідовником Є. Д. Феліцина в публікації документів, які стосувалися старшини Чорноморського козацького війська, став І. І. Дмитренко⁴³⁴. В кінці ХХ ст. цю справу продовжили Р. І. Шиян⁴³⁵,

⁴³³ Феліцин Е. Д. Акты 1787 – 1791 годов извачённые из дел Кубанского Войскового архива// Записки Одесского общества истории и древности. – Т. 19. – Одесса, 1896. – С. 105 – 120; Т. 20. – Одесса, 1797. – С. 50 – 59.

⁴³⁴ Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов. – Т. 1 – 4. – СПб., 1896 – 1898.

І. В. Сапожников⁴³⁶ та інші. Опубліковані ними документи можна розділити на такі групи: 1) рапорти воєначальників російської армії та командирів Чорноморського козацького війська про участь чорноморської старшини в битвах періоду російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр.⁴³⁷; 2) поіменні списки нагородженої за переможні дії в російсько-турецькій війні старшини⁴³⁸; 3) поіменні списки старшин, пораних та загиблих під час бойових дій 1787 – 1791 рр.⁴³⁹; 4) представлення про надання чинів старшині Чорноморського війська⁴⁴⁰; 5) рапорти по видачу платні, провіантського та порційного постачання Чорноморського військ⁴⁴¹; 6) атестати старшини Чорноморського війська⁴⁴²; 7) відомості про призначення на службу старшини⁴⁴³; 8) рапорти та донесення чорноморських офіцерів про виконання розпоряджень військово-адміністративного та господарського характеру⁴⁴⁴.

Документи, що публікуються нижче, є матеріалами Державного архіву Одеської області, фонду Управління новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (Ф.1), який почав утворюватися після переведення управління з Катеринослава до Одеси в 1803 р. Серед інших документів у фонді зберігаються унікальні формулярні списки старшини Чорноморського козацького війська за 1804 р. Пропоновані формулярні списки відображають надання козацьких чинів, участь у військових операціях, сімейний стан та походження старшини.

⁴³⁵ Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 98-104.

⁴³⁶ Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей Одеса та українське козацтво. (1415-1797 роки). – Одеса, 1999. – С.135 –142; Сапожников І. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Південна Україна: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем», 2000. – Вип.5. – С.259-267; Сапожников І.В. Іван Юзбаша полковник та бунчуковий товариш Чорноморського козацького війська // Там само. – Вип.7. – С.259-267.

⁴³⁷ Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 1. – С. 37 – 50; Т. 2. – С. 48 – 155; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII - XIX ст. – С. 104 – 113; Сапожников І.В. Іван Юзбаша полковник та бунчуковий товариш Чорноморського козацького війська. – С.259-267.

⁴³⁸ Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 464 – 469; Невичерпні джерела пам'яті. Т. III: Хаджибей Одеса та українське козацтво. – С. 174 – 205.

⁴³⁹ Кияшко І. І. Именной список генералам, штаб и обер-офицерам, старшинам и нижним чинам и жителям Кубанского казачьего войска убитым, умершим от ран и без вести пропавшим в сражениях, стычках и перестрелках с 1788 по 1908 гг. – Екатеринбург, 1911. – С. 1 – 3; Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 2. – С. 42 – 48; Т. 3. – С. 267 – 284.

⁴⁴⁰ Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 2. – С. 13 – 20, 48 – 75.

⁴⁴¹ Там само. – Т. 3. – С. 158 – 224; Хаджибей – Одеса на українське козацтво. Невичерпні джерела пам'яті. – С. 211 – 215; Сапожников І., Сапожникова Г. Чорноморська козацька команда в Хаджибее та Одесі. – С. 129 – 131.

⁴⁴² Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III. – С. 267; Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 2. – С. 325 – 330; Сапожников І., Сапожникова Г. Чорноморська козацька команда в Хаджибее та Одесі (1794-1797 рр.). – С. 132.

⁴⁴³ Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 13 – 44.

⁴⁴⁴ Дмитренко І. І. Сборник исторических материалов. – Т. 3. – С. 450 – 499; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII - XIX ст. – С. 101 – 104; Сапожников І., Сапожникова Г. Чорноморська козацька команда в Хаджибее та Одесі. – С. 135 – 142; Сапожников І.В. Іван Юзбаша – полковник та бунчукний товариш Чорноморського козацького війська. – С.259-267.

Кожен формулярний список розглядається як самостійна одиниця з власним номером і супроводжується редакційним заголовком. У заголовку зазначено дату (рік, місяць, день) написання, назву списку. Усі формулярні списки датовані за старим (юліанським) стилем, поділені за козацькими чинами і розміщені за хронологічною ознакою.

Тексти документів подані за сучасними правилами правопису зі збереженням деяких мовних особливостей. Вони розбиті на речення і абзаци відповідно до компонентів умовного формуляра. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери поставлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису. Різночитання географічних і власних назв збережені. У тексти вводилися три крапки, що вказують на пропуски, пошкодження тексту, непрочитаний текст.

Документи:

Войсковой атаман, полковник и св. Анны 2 класса кавалер Федор Яковлевич Бурсак

53 года

Из старшинских детей

Российской и латинской грамоте писать и читать умеет.

Женат на дворянской дочери Марии Петровне, детей имеет, сыновей 2-х Афанасия 19, Павла 18, дочерей Марфа 17, Евдокия 9 и Настасья 1 года

20 июля 1764 – в службу поступил простым казаком

1 октября 1778 – полковой есаул

29 декабря 1788 – поручик

11 сентября 1790 – бунчужный товарищ

10 февраля 1791 – капитан

28 августа 1794 – майор

9 июля 1799 – подполковник

27 июня 1802 – полковник

В походах из русско-турецких войны 1769 – 1774 годов, участвовал в усмирении бунтов на крымском полуострове, в 1788 г. Доставлен в границы Порты Оттоманской за Бугом. Участвовал в штурме Очакова, в урочище Аджигор, участвовал у взятии 30 турок языка. 1789 в шеремичии под Бендерами, в местечке Каушанах при разбитии многочисленного турецкого войска, при покорении Аккермана и Бендер, 1790 г. – Килии, в штурме Измаила. А в 1791 г. присоединении задунайских селений монастырии и разбитии под Мачином турецкой армии. А на пожалованной войску находился при войску войсковым казначеем 1794, а с 1796 февраля по 15 число того же года командирован был по войсковой надобности в Санктпетербург 1797, во время коронации их императорского величества государя императора Павла Петровича самодержца всероссийского и его величества супруги Марии Федоровны был в числе войсковых депутатов оного 1797 года декабря по определению войскового правительства находился в учрежденной по высшему его императорского величества указу

находился при мушкетерском бывшего Глазова 2 – го полку военного суда на месте ассессора. 1800 года января 15 по назначению государя императора Павла Петровича войсковым атаманом. А потом воевал с четырьмя черноморского войска пятисотными полками из закубанскими. В чинстве закубанским народам, призывал в наказание их дерзителей, так и 1802 года вчиненных также поход оным черкесам репрезал и взятием 532 оного пола душ в плен. Был это удостоен высочайшего награждения чином полковника.

Войсковой судя подполковник Константин Тимофеев сын Кордовский

56 лет

Из польского шляхетства подданных не имеет.

Российской грамоте читать и писать знает

Женат на обер-офицерской дочери Маланьи Ивановой. Дочерей имеет двух, сыновей Петра 5 и Якова 3 лет

19 января 1764 – поступил на службу казаком

10 марта 1779 – атаман

11 июля 1777 – полковой есаул

19 апреля 1788 – подпоручик

25 декабря 1788 – капитан

11 февраля 1791 – майор

8 марта 1799 – подполковник

Во время продолжения службы ходил против неприятеля был в 1769 – 1770 гг. при разбитии пробиравшихся к Запорожской Сечи по Днепру турецких судов, при разбитии крымского хана Шаган Гирея и взятии 2 знамен, 5 знаков и ханский полк, 1771 г. пройдя на лодках мимо города Очакова и Кинбурга в первую армию, при взятии на устье лиманского гирла состоявшего на страже в войске неприятельского флота судна, при разбитии и поражении под турецким местечке Тулгое немалого числа бывших турецких судов и кораблей, также под городом Бабидою, местечками Мачином, Френами, Гирсовым, Гасинем, Черневими, при разбитии неприятеля под городом Силистрове, также в Терлинцев и неприятельских батарей, при разбитии войска и прогнании даже к Форштату неприятеля, так неукротимого с флотилией турецкой на Дунай сражение было и до заключения с Портой Оттоманского мира, который последовал в 1774 году, в разъездах и пикетах и часто с препорученной командой находился; 1778 в штурме при взятии города Очакова, 1789 г. в штурме замка Гаджибея, при покорении городом Аккермана, Бендер, 1790 – сотворении пятисотных пехотных полков, при покорении крепости Килии и в взятии штурмом самой крепости и города Измаил, 1791 присоединении задубайских селения монастыри и взятии местечка Мачина, и на дунайском острове против города Браилова неприятельской 20 пушечной батареи оной был награжден с препоручением пятисотное командование для сделки в флот мореходных лодок коих сделано 25 по прибытии на всемиловейшее пожалованную войску землю в весь 1794 год отправляя должность войскового есаула. В 1795 году при пограничной страже командиром, а 1798 февраля числа 1, в

войсковом правительстве присутствовал и в войсковой канцелярии присутствовал.

Майор Савва Тимофеев сын Котляревский

32 года

Из генерал-майорских детей.

Грамоту знает.

Женат на дворянской дочери Александре Степановой, детей имеет сына Павла 2 лет.

10 июля 1789 – поступил на службу казаком

7 февраля 1790 - хорунжий

10 февраля 1791 – прапорщик

19 ноября 1796 – есаул

27 июля 1802 - майор

В походах против неприятеля, 1790 – под Измаилом, 1791 – разбитии за Дунаем под Бабиною, Мачином турецкой армии. 1796 – переселения. 1796 в Персии, 1800 года закубаню причиненной по Высочайшем повелении закубанским секретной экспедиции.

Войсковой старшина Никита Иванов сын Гаджанов

35 лет

Из армян

По российский, армянский читать и писать умеет

Холост

10 января 1789 – поступил на службу казаком

30 декабря 1789 – сотенный есаул

18 августа 1796 полковой есаул

16 октября 1802 – капитан

17 ноября 1802 – войсковой старшина

В походах и делах против неприятеля в Персии 1796 с начала и до окончания оного был, а сверх этого послан в турецкий город Анагу и Кафу к тамошним ханам с поважным поручением.

Войсковой полковник Трохим Федоров сын Рахмановский

59 лет

Из польского шляхетства.

Грамоту знает.

Холост

9 февраля 1762 – поступил на службу казаком

10 июня 1771 – атаман

11 июля 1774 – полковой хорунжий

10 апреля 1782 – поручик

22 декабря 1788 – капитан

16 апреля 1809 – войсковой полковник

В походах против неприятеля в турецких сражениях, 1769 – 1770 при разбитии пробиравшегося на Запорожскую Сечь по реке Днепр турецких суден, при разбитии крымского хана Ислан-гирея и взятии 2 знамен, 5

значков и ханской лавки; 1771 при взятии на усть-лиманском гирле состоящего на страже неприятельского судна, а также находился под видом резервного корпуса в сражении под местечком Тулгов немалого числа больших турецких судов и кораблей, также под другими турецкими городами и местечками Бабиною, Мачин, Гирсов, при разбитии и разгнании к Форшату неприятеля, где и ранен в правую ногу. В 1788 при штурме Очаков, 1789 - в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер, 1790 - сотворении пятисотых пехотных полков, при покорении крепости Килии и в взятии штурмом самой крепости и города Измаил, 1791 - присоединении задунайских селений монастыри и взятии местечка Мачина, и на дунайском острове против города Браилова. В усмирении в бунтующихся полках мятежников при местечке Берестове, у преследовании от местечка Гродна, в сражении под местечком Бранами, при оттеснении неприятеля под местечком Поповец на реке Буг переправы, при вытеснении из селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой батареи, при покорении города Варшавы. Был от войска в разных командировках находился.

Герасим Романов сын Кухаренко

39 лет

Из обер-офицерских детей.

Грамоту знает.

Женат на протоиерейской дочери Анне Романовой, детей не имеет.

1 марта 1788 – поступил на службу казаком

25 декабря 1788 – прапорщик

11 сентября 1790 – бунчужный товарищ

10 февраля 1791 – капитан

16 апреля 1809 – войсковой полковник

В выступлениях российской армии в турецких партиях за рекой Бугом. 1788 – при взятии при урочище Аджибей в язык 30 человек турков, при взятии штурмом города Очаков, 1789 – в шеремиции под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – при осаде и штурме крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаил, 1791 – при разбитии за Дунаем в местечке Бабиною турецкой армии. А на войсковой земли при пограничной кордонной службе в 2-й части начальником и в прочих по войску должностях и командировках находился.

Павел Яковлев сын Галдыш

54 года

Из старшинских детей

Российской грамоте читать и писать знает

Женат на старшинской дочери Софии Михайловой, детей не имеет

20 мая 1765 – поступил на службу казаком

9 мая 1768 – сотенный хорунжий

16 марта 1769 – сотенный есаул

1 августа 1770 – войсковой канцелярист

29 апреля 1772 – полковой старшина

20 декабря 1780 – войсковой товарищ
 3 ноября 1790 – бунчужный товарищ
 10 февраля 1791 – капитан
 16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах против неприятеля 1763 на крымском полуострове. 1769 – 1774 гг. – под Кинбургом, Очаковым, Хаджибеем; 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, в покорении городов Аккерман и Бендеры, 1790 – крепости Килия, при взятии крепости Измаил. А 1795 года при пограничной страже и прочих при войску должностях находился.

Николай Петров сын Магеровский

56 лет

Из казачьих детей

Российской грамоте читать и писать знает

Женат на казачьей дочери Ефросинии Тимофеевой, дочь имеет

Надежду 9 лет

26 мая 1764 – поступил на службу казаком

31 июля 1774 – хорунжий

3 декабря 1787 – полковой есаул

25 декабря 1788 – поручик

8 июля 1792 – капитан

16 апреля 1809 – войсковой полковник

В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова, где и ранен ружейной пулей в левый бок, Аджибея, Аджидера и Бендеры. А в недавно кончившуюся в разбитии турецких войск в Очакове, был ранен в левый бок; 1788 – штурм Очакова, 1789 – штурм замка Гаджибея, покорение городов Аккерман и Бендеры, 1790 – Килия, Измаил, 1791 – разбитии за Дунаем под Бабидою, Мачином турецкой армии. В войске в разных командования был.

Яков Романов сын Кодотевский

41 год

Из казачьих детей

Российскую грамоту знает

Женат на вдове майорше Катерине Терентевне, по первому мужу

Великой, детей не имеет

20 июля 1785 – подканцелярист

20 июля 1786 – канцелярист

21 апреля 1787 – регистратор

12 июля 1789 – полковой старшина

10 февраля 1791 – поручик

27 сентября 1792 – капитан

1789 – вышедший на флоте при покорении города Аккерман и Бендеры, 1790 – при наступлении под городом Измаил неприятельского флота, в штурме при взятии города Измаила, 1791 – при взятии с иной против города Браилова на острове батарей при переходе против Тульчи задунайской армии, а потом командирован с лодками и командой в лиман Рорын со стоянием за Дунаем близ Черного моря предосторожности и защиты

действующей под Бабиною российской армией. У выгнании з 4 селений турок, о поручении черноморской гребной флотилии 8 лодками и на них командных в выгрузке и нагрузке ... устьях транспортных судов проходит города Тамани лодками в Фанагорию Черным морем, а по прибытии на переселенную землю 1799 марта 29 дня в войсковом правительстве присутствует августа 31-го этого числа в должности войскового есаула при пограничной страже и в прочих командировках находился.

Михаил Иванов сын Лях

40 лет

Из старшинских детей

Грамот не знает

Женат на старшинской дочери Катерине Наумовой, детей имеет дочерей Марию 4 и Мавру 2-х лет

10 октября 1787 – поступил на службу казаком

8 ноября 1788 – полковой есаул

25 декабря 1788 – поручик

2 марта 1794 – капитан

16 апреля 1809 войсковой полковник

Походы против турок, взятии и штурме Очакова, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – крепости Килии, штурме Измаила, 1791 - в разбитии за Дунаем под местечком Бабиною и Мачином турецкой армии. В 1794 при взятии Берестовец, при преследовании от местечка Гродна немалого корпуса, при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Броками, при оттеснении у неприятеля под местечком Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Островец, при вытеснении с селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был. А на войсковой земли на пограничной страже начальником и в прочих на войску должностях и командировках находился.

Степан Максимов сын Кабеняк

50 лет

Из старшинских детей

Грамот знает

Женат на казачьей дочери

21 июня 1768 – поступил на службу казаком

15 ноября 1790 – полковой есаул

10 февраля 1791 – поручик

20 июля 1794 – капитан

16 апреля 1809 – войсковой полковник

В бывшем войске запорожском под городами Очаков, Аджибей и Аджигором, в крымском полуострове до уничтожения оногo, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, осаде Измаила, 1791 - в

разбитии за Дунаем под местечком Бабиною и Мачином турецкой армии был. А на войсковой земле при пограничной страже начальником находился.

Дмитрий Емельянов сын Варава

45 лет

Из казачьих детей

Грамот знает

Холост

5 октября 1788 – поступил на службу казаком

9 ноября 1789 – полковой хорунжий

15 декабря 1790 – полковой старшина

10 июня 1792 – поручик

8 ноября 1795 – капитан

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В 1789 – в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Акермана и Бендеры, 1790 – Килии, при осаде и штурме Измаила, 1791 – за Дунаем при местечке Бабиною и Мачином. При проходе на Кубань на пограничном карауле стоял, вышел против мятежников, в сражении при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродно немалого корпуса, при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Броками, при отгеснении у неприятеля под местечком Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Островец, при вытеснении с селения Збитковке неприятеля, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был. А на воинской земле на пограничной страже находился.

Данило Савича сын Волкорез

39 лет

Из казачьих детей

Грамот знает

Женат на дворянской дочери Елизавете Григорьевне, дочь имеет Елизавету 2-х лет.

1 мая 1789 – поступил на службу казаком

27 ноября 1789 – полковой писарь

15 марта 1790 – полковой старшина

10 февраля 1791 – поручик

8 ноября 1795 – капитан

19 ноября 1802 – полковые есаул

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах против турок, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаил (где ранен в правую щеку), 1791 – в разбитии под Дунаем под местечком Бабиною и Мачином турецкой армии. А 1796 февраля 21 выбран от бывшего воинского правительства в должность казначея оным находился.

Степан Корнеев сын Поривай

40 лет

Из старшинских

Грамот знает

Женат на обер-офицерской дочери Ирине Андреевне, детей имеет дочерей Настасью 6 и Параску 2-х лет.

8 октября 1769 – поступил на подканцелярист

27 ноября 1785 – губернский регистратор

16 мая 1788 – полковой хорунжий

26 сентября 1789 – полковой старшина

2 марта 1794 – поручик

19 ноября 1802 – полковой есаул

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах против неприятеля в последнюю турецкую войну. 1788 – в партии за Бутом; в штурме города Очакова, 1789 – в шеремиции под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Акермани и Бендеры, 1790 – крепости Килии, в штурме города Измаил, 1791 – в разбитии под Мачином турецкой армии. С 1792 по 1795 находился адъютантом при атамане генерал-майоре Чепеге, и особливо того трудился при переселении войска от Днепра на всемиловейшее пожалованную ему на Тамани землю. А по переселении изначальное занятие на реке Кубани границ от закубанских горных черкесов и при усмотрении кордонной страже. С 1796 по 1799 секретарем при действующем войсковом правительстве. 1800 при нападении закубанцев при страже неотрывно находился для отражения сих злодеев на границе. 1801 сентября 15 при коронации государя императора Александра Павловича от войска депутатом, а 1802 годов мая с 24-го ассессором при войсковой канцелярии при коей должности и находится.

Степан Иванов сын Воспренцов

42 года

Из священнических детей

Знает

Женат на вдове капитанше Куликавой Катерине Васильевне, детей не имеет.

1 января 1782 – поступил на службу казаком

1 апреля 1782 – подканцелярист

1 сентября 1787 – регистратор

1 сентября 1788 – полковой хорунжий

1 сентября 1788 – полковой старшина

10 февраля 1791 – поручик

19 ноября 1802 – полковой есаул

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах на турок, 1788 – под Очаковим, при покорении турецкого судна, в штурме городов Очакове, при взятии Березанского острова, 1789 – при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер, 1790 – взятие Килии, при осаде владений и штурме Измаила, 1791 – при

взятии на острове против Браилова батареи и при разбитии за Дунаем у Мачина турецкой армии.

Семен Герасимов сын Паливода

52 года

Из казачьих

Грамот не знает

Женат на казачьей дочери

11 апреля 1787 – поступил на службу казаком

28 декабря 1788 – полковой старшина

10 февраля 1791 – поручик

19 ноября 1802 – полковой есаул

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах 1788 – при приступе к городу Очакове к неприятельскому флоту, также при истреблении из сооружений одного линейного турецкого корабля, наведении на неприятеля страха при взятии Березани, в штурме города Очакова, 1789 – преследовании Черным морем к городу Белграду Днестровскому при покорении одного, при проходе флотилии з днепровских гирл Черным морем в Дунай при городе Сулама при истреблении флота где и ранен в голову, в штурме города Измаил, 1791 – при взятии против города Браилова на острове батареи. И других по войску командировках находился.

Федор Андреев сын Каменченко

50 лет

Из казачьих детей

Грамот знает

Женат на казачьей дочери

14 октября 1788 – поступил на службу казаком

14 сентября 1790 – полковой есаул

10 февраля 1791 – поручик

19 ноября 1802 – полковой есаул

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах 1788 – в штурме города Очакове, 1789 – в штурме под Бендерами, при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаил, а 1791 – в разбитии за Дунаем под местечке Бабиною и Мачином турецкой армии. А по прибытии на пожалованную землю в разных войсковых командировках.

Григорий Деменов сын Сенко

39 лет

Из казачьих детей

Грамот знает

Холост

18 октября 1790 – поступил на службу казаком

27 февраля 1791 – сотенный есаул

5 ноября 1794 – сотенный полковник

26 февраля 1796 – полковой есаул

8 февраля 1802 – войсковой полковник

В походах против неприятеля в последнюю оттоманскую войну, 1791 – при истреблении под Измаилом неприятельского флота в штурме в взятии Измаила. В персидском походе при овладении провинцией Дербенской и Баханской, и в сражении с неприятелем Зензелеми. По возвращению с персидского походу находился при войске начальником пограничных караулов относящихся писноводителями, между чем в прошлом 1800 году был закубану чинимого по Высочайшему повелению закубанским черкесам репрезии.

Подполковник Евтихий Миронов сын Чепега

59 лет.

Из казачьих детей.

Грамоту знает.

Женат на вдове Катерине Ивановне по первому мужу капитанше Прокофьевой, детей не имеет.

26 июля 1774 – поступил на службу казаком

20 декабря 1787 – куренный атаман

19 сентября 1789 – поручик

12 сентября 1790 – бунчуковый товарищ

10 февраля 1791 – капитан

2 октября 1792 – майор

29 мая 1799 – подполковник

1788 – при взятии в урочище Аджибей в языки 30 турок, при осаде и штурме Очакове, 1789 – в шестии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме Измаила, 1791 – разбитии за Дунаем у местечке Бабидою и Мачин турецкой армии.

Полковник Петро Григорьев сын Бурнос

57 лет.

Из польского шляхетства, подданных не имеет.

Грамот не знает.

Женат на казачьей дочери Пелагеи Васильевой, имеет сына Корнея 21 года, который служит сотником в войске Черноморском.

2 мая 1765 – поступил на службу казаком

9 июля 1770 – полковой хорунжий

10 мая 1774 – полковой есаул

2 июнь 1788 – хорунжий

1 декабря 1790 – бунчуковый товарищ

10 февраля 1791 – капитан

8 июнь 1792 – майор

8 марта 1799 – подполковник

В походах против неприятеля с 1769 под Очаковым, при взятии Аджибея и Аджидера, на 1770 год в крымском полуострове по 1774, 1788 – штурм города Очакова, 1789 – в шеремиици под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 –

покорении Килии, в штурме Измаила, 1791 – за Дунаем в местечке Бабидою и Мачин разбитие турецкой армии. На войсковой земле в 500 резервном полку учрежденном по надобности командиром 1800 года причиненной по Высочайшей Его Императорского Величества повелению закубанскими горским черкесам репрезался.

Захарий Таранов сын Маспа

58 лет.

Из старшинских детей, поместья и крестьян не имеет.

Грамот не знает.

Женат на казачьей дочери Марии Осиповой, детей имеет сын Емельян

6 лет.

2 мая 1765 – поступил на службу казаком

9 июля 1788 – хорунжий

1 декабря 1790 – есаул

10 февраля 1791 – поручик

4 апреля 1794 – майор

9 июля 1799 – подполковник

В походах неприятеля 1770 годов под городом Очаковым, Аджибеем и Аджидером, в крымском полуострове умирал бунтующих крымских татар, на 1774, 1788 – при осаде и штурме Очаков, 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении города Аккемана и Бендеры, 1790 – покорении Килии, в штурме Измаила, 1791 – за Дунаем в местечке Бабидою и Мачин разбитие турецкой армии. К 1794 году сентября 19 в умирении и поисках мятежников, при разбитии польских войск под местечком Берестовим, 20-го при преследовании от местечка Гродно немалого корпуса, 22-го при Соколке, и 23-го числа при взятии города Гродна батареи, 12-го в сражении под местечком Броками, 14-го при отбитии неприятеля под местечком Поповкой на реке Бугу переправы, 23-го при вытеснении с селения Збиткове неприятеля, а 24-го при взятии штурмом близ одного батареи и в штурме сильно укрепленного варшавского укрепления называемого Прага+29-го числа того ж октября при покорении города Варшавы.

Тимофей Леонтиев сын Еремеев

51 год.

Из малороссийских дворян.

Грамот читать и писать знает.

Женат на купеческой дочери Стефании Алексеевой имеет дочь Марию

1 года.

10 мая 1764 – поступил на службу казаком

10 июль 1778 – полковой есаул

6 октября 1787 – полковой есаул

10 февраля 1791 – поручик

24 октября 1795 – капитан

14 сентября 1796 – майор

5 января 1800 – подполковник

За бывшего войска Запорожского с 1764 по 1774 в стороне Очакова, Гаджибея и в прочих там местах в штурмах и сражениях. В войске Черноморском 1789 – в шеремии под Бендерами, штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендеры, 1790 – покорение крепости Килии, штурм и осада крепости Измаил (ранен в левый глаз), 1791 – за Дунаем в местечке Бабиною и Мачин разбитие турецкой армии. 1794 в усмирении в них мятежников, при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродно немалого корпуса при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Брокомца, при отбытии у неприятеля под Поповцем на реке Буту переправы, при вытеснении из селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом у Праги сильной батареи, на штурме города Гродно, при покорении города Варшавы, 1796 годов будучи определенным при пограничной карной страже в 3-й части начальником ... велика была власть в здешние пределы ... сего войска жителей закубанских горных народов разбив многочисленные полки и тем нанес им страх с мальми от сторон войска потерь. И 1800 также закубань при учинении по Высочайшему повелению оным же черкесам репрезиз быть.

Иван Алексеев сын Покотило

31 год

Из старшинских

Не знает

Женат на казачьей дочери Марьи Михайловой, детей имеет дочь Марину

4 лет

1 сентября 1788 – поступил на службу казаком

18 апреля 1789 – старшина

4 июля 1794 полковой есаул

8 ноября 1795 – поручик

16 апреля 1803 – войсковый полковник

В турецкую войну 1788 г. – в штурме Очакова, 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении Аккермана и Бендер, 1790 – крепости Килии, в штурме сильной крепости Измаил, 1791 – в разбитии за Дунаем в местечке Бабиною и Мачин турецкой армии. 1794 в усмирении в них мятежников, при местечке Берестовец, у преследовании от местечка Гродно немалого корпуса при Соколке, при взятии города Гродна, в сражении под местечком Брокомца, при отбытии у неприятеля под Поповцем на реке Буту переправы, при вытеснении из селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом Пражской сильной батареи, на штурме города Гродно, при покорении города Варшавы был. А на войсковой земле на пограничной страже начальником и в прочих на войску должностях и командировках находился.

Григорий Яковлев сын Вербец

50 лет

Из казачьих детей

Грамот знает

Женат на казачьей дочери.

30 июля 1789 – поступил на службу казаком.

15 апреля 1795 – полковой хорунжий

1 февраля 1795 – полковой есаул

16 апреля 1803 – войсковой полковник

В походах и делах против неприятеля в недавно кончившейся с Портой Оттоманской войну под городом Гаджибеем, Аккерманом, Бендерами, Килией, Измаилом. В походе 1794 году в смиреннии по войску мятежников. А на войсковой земле 1800 года во время чинства по Высочайшему повелению закубанским черкесам секретной экспедиции.

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3 за 1804. – Арк. 168 – 190.

Alice Lozheshnik

**Formulary lists of officers (starshyna) of
Black sea Cossack army of 1804, as historical source**

This article is published formulary lists, which are a valuable source for the study of social status and military service officers (starshina) of the Black Sea Cossack army. Here are the lists of staff officers on July 24, 1804. From the data of formulary lists, we can learn not only the names of the officers and surname, but patronymic, age, kinship, descent, serving in the army and military campaigns. Formulary lists are important sources for the creation of named lists of the army.

Key words: formulary listings, Black Sea Cossack, officers, Cossacks.

Аліса Ложешник

**Формулярного списка старшины Черноморского казачьего войска
за 1804 г., как исторический источник**

В данной статье публикуются формулярные списки, которые являются ценным источником для изучения социального положения и прохождения военной службы старшинам Черноморского казачьего войска. Здесь представлены списки штаб-офицеров на 24 июля 1804 г. Из данных формулярных списков мы можем узнать не только фамилии и имена старшин, но и отчество, возраст, родственные связи, происхождение, служба в армии и боевых походах. Формулярные списки являются важным источником для создания именных послужных списков войска.

Ключевые слова: формулярные списки, Черноморское казачье войско, старшина, казачество.

Рецензент: Т.Г.Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 94(477)«1798»

Олена Бачинська

ПРООБРАЗ «ОСОВОВОВОГО ЛИСТКА З ОБЛІКУ КАДРІВ»

[Рец. на: Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік/Упорядник О.С.Панкєєв.–Запоріжжя, 2011.–125 с.]

Без перебільшення можна сказати, що всі хто будь-коли, влаштовувався на роботу або вступав на навчання заповнював «Особовий листок з обліку кадрів» або писав «Автобіографію», відповідаючи на конкретні питання. Проте мало хто з нас замислювався над тим: «Які ж були раніше документи подібного типу?» і «Чи були вони взагалі?». Вченим, які працювали в архівах

безперечно в різних варіантах подібні документи відомі під назвами: «формулярні списки», «сказки», «кондуїтні списки» та ін. Те, що сьогодні з'явилось дослідження таких типів документів, як «формулярні списки», доводить важливість їх для вивчення узагальнюючого портрета тих груп робітників, які ці списки складали та особистих даних окремих персоналій. Публікація таких матеріалів вводить до наукового обігу нові документи для подальших досліджень, а також популяризує їх серед широкого кола читачів.

Отже, видання «Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік /Упорядник О.С.Панкєєв. – Запоріжжя, 2011. – 125 с.» є досить актуальним.

У передмові О.С.Панкєєв обґрунтовує актуальність публікації «формулярних списків», визначає важливість підбирання кадрів для Російської імперії у Південній Україні в другій половині XVIII ст.: «Через мережу губернських та повітових установ, що відкривались в той час, влада планувала встановити контроль за економічним та політичним життям регіону, налагодити безпосереднє управління над усіма сферами життя. Втілення планів владних кіл вимагало значних фінансових та людських ресурсів. Особливо гостро стояло питання кадрового наповнення установ, які створювалися» (с.3). Головною метою в другій половині XVIII ст. було інкорпорування Південної України та її населення до соціально-політичних структур імперії. Власне формулярні списки чиновників дозволяють визначити, які саме кадри підбирали для зазначеної мети та відповідних їй завдань.

Структура формулярних списків змінювалась протягом другої половини XVIII ст. Вона дозволяє скласти уявлення про соціальне походження, вік, склад родини, освіту, кар'єру, участь у військових справах, нагороди, власність, здатність продовжувати службу, відповідність посаді згідно з Табелем про ранги 1722 р. (без цієї відповідності займати певну посаду заборонялось). Крім того, формулярні списки були своєрідним обліком чиновників, а також мали посилання на документи, що підтверджували їхні заслуги та якість служби.

Документи, що репрезентовані у виданні, мають унікальність, як доводить упорядник, у тому, що «це єдині на сьогодні групові формулярні списки чиновництва Південної України другої половини XVIII ст., які були укладені на чиновництво окремо взятої губернії» (с.12). Для публікації обрано два групових формулярні списки. Списки окремих чиновників повторюється. Всього вони надають дані про 98 чиновників. Перший, як зазначає О. С. Панкєєв, має списки поліцеймейстерів, пристава Таманського портового карантину, Маріупольського городничого, секретаря Карасубазарського римсько-католицького суду, що відсутні у другому списку, а другий, у свою

чергу, містить формуляри прокурора і землеміра Новоросійської губернії та землемірів окремих повітів, що відсутні в першому (с.13).

Публікація зазначених документів здійснювалась вперше науково-популярним методом зі збереженням мовних особливостей оригінальних документів.

Враховуючи вищезазначене, а також значну інформативність матеріалів списків, значення їхньої публікації важко переоцінити. У той самий час, зазначимо, що упорядник не узагальнив цю інформацію з жодного параметра за всіма списками, а також не звертає увагу читача на найбільш важливі або особливі, на його думку, списки чиновників.

Спробуємо, все ж таки виправити цей недолік і акцентувати читача (можливо й заінтригувати) на дані окремих чиновників. Так, зокрема, більшість чиновників походили «з дворян». Про походження окремих чиновників уточнювалось – «з великоросійських дворян», «з угорських дворян», «з естляндських дворян», «з грецьких дворян», «з малоросійської шляхти», «польських дворян», «з рагузинських дворян», «з бояр князівств Молдавського та Волоського» (с.62,64,66,76,78,115). При цьому останній надвірний радник Микола Карпов служив начальником Одеського портового карантину, йому було 43 роки, у нього був син Теодор. Почав службу він у Росії у 1785 р. прем'єр-майором, брав участь в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., під час якої перебував з дорученнями від головнокомандуючого армією в таємних експедиціях. Після закінчення війни й укладання Ясського миру (29 грудня 1791 р./ 9 січень 1792 р. н.ст.), як відомо, межиріччя Південного Бугу та Дністра відійшло до Росії. За аналізом формулярного списку, Микола Карпов майже відразу у серпні 1794 р. став керівником Одеського карантину. Він володів слободою з 33 осіб чоловічої статті в Тираспольському повіті (с.76-77). Ще одним одеським чиновником з жовтня 1798 р. став надвірний радник і кавалер Степан Леслій 57 років. Походив він з дворян, мав двох синів Олександра і Миколу. Володів в Єлисаветградському повіті маєтком з 30 селян. Аналіз формулярного списку показав, що Степан мав гарну освіту та значний військовий досвід. Зокрема, він був направлений до Правобережної Білорусії під час першого розділу Польщі як перекладач польської та німецької мов, перепису населення та складання карти Могильовської губернії, таким чином він знав топографічну справу. В російсько-турецьку війну 1787-1791 рр. воював під командуванням талановитих керівників О.Суворова, М.Кутузова, Й. де Рібаса. Крім того, Степан Леслій служив у засновника Бузького козацького полку (війська) полковника Петра Скаржинського в цьому полку, а після його поранення під Очаковим в грудні 1788 р. навіть командував полком. Сам Леслій отримав за це орден Св.Владимира IV ст. Аналіз формулярного

списку показує, що майбутній надвірний радник вже до цього був знайомий з козацтвом, адже протягом 1773-1775 рр. брав участь у ліквідації повстання під проводом Омеляна Пугачова та його наслідків (с.71-75).

Формулярний список одеського поліцмейстера Степана Леслія значно доповнює відому про нього інформацію, надану, наприклад, у книзі «Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. – Одесса, 1885», де згаданий одеський поліцмейстер «надвірний радник у 1798 р. Івана Лер» (?)⁴⁴⁵.

Слід зауважити, що в зазначених 98 формулярних списках не всі чиновники походили з дворянської верстви. Серед них – 17% мали походження з «міщан», «обер-офіцерських дітей», «духовного звання», «солдатських дітей», «козацького звання» та ін. З козацьким минулим Лівобережної та Слобідської України був пов'язаний з десяток чиновників, ще частина мала маєтності на території Малоросійської губернії. Серед перших відзначимо віце-губернатора казенної палати колезького радника Павла Неверовського 45 років, який вступив на службу канцеляристом до «справ колишнього суду земського Золотоношенського», потім на військову службу значковим товаришем у січні 1765 р. (с.23); секретаря, титулярного радника Дмитра Кріскова 31 року, який також вступив на службу значковим товаришем в Миргородську полкову канцелярію у 1773 р. (с.22).

Таким чином, враховуючи вищезазначене, видання «Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік» має значний інформаційний потенціал, який можна використовувати у подальших дослідженнях, як з історії чиновництва, так і з історії різних верств населення, конкретних персоналій, окремих інституцій тощо.

Вітаємо упорядника цього видання О.С.Панкєєва з підготовкою та публікацією цінних архівних документів.

Olena Bachynska

Prototype of "Personnel Leaf of Registration of Staff"

[Review: Group formulary lists of bureaucracy in New Russia province of 1798 / Compiled by Pankeev A. S. – ZapORIZHZhYA, 2011. – 125 p.]

Елена Бачинская

Прообраз «Личного листка по учету кадров»

[Рец. на: «Групповые формулярные списки чиновничества Новороссийской губернии за 1798 год./ Составитель Панкеев А.С. – Запорожье, 2011. – 125 с.»]

⁴⁴⁵Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. – Одесса, 1885. – С.198.

ОДЕСЬКА КОВЗАРСЬКА МАЙСТЕРНЯ – ВІДРОДЖЕННЯ КОВЗАРСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У статті подана інформація про Одеську кобзарську майстерню, у витоків створення якої був Олекса Губський. Доведено необхідність відродження кобзарства в Україні на новому сучасному підґрунті, представлено діяльність одеських кобзарів в складі Чорноморського Гайдамацького з'єднання.

Ключеві слова: кобзар, Одещина, козацтво.

Кобзарство, або старцівство, - є унікальним явищем в європейській та світовій культурі. Про незрячих епічних співців нам відомо ще з часів Давньої Греції. Цей феномен був доволі розповсюдженим в Європі і в епоху Середньовіччя. Але кобзарство (старцівство), як невід'ємна складова нашої національної ідентичності, українського музичного соціуму пережило західноєвропейських трубадурів та міннезингерів. Зародилося це явище на наших теренах ще в епоху язичництва – всі, напевно, чули про Віщого Бояна. І найяскравіше воно проявилось в козацьку добу, коли буремні історичні події спонукали до появи козацьких дум, пісень та балад, які в свою чергу розширили та збагатили кобзарсько-лірницький репертуар.

Ще на початку ХХ ст. старцівська мандрівна братія зберігала свій унікальний цеховий устрій, свою звичаєвість та відданість цеховим традиціям.

У 20-30-х рр. ХХ ст. будівники нового радянського суспільства не могли змиритися з існуванням такої потужної субкультури, як старцівство. Старець з бандурою або з лірою, що сидючи під церквою наспівував старосвітські псалми, канти та козацькі думи, не знаходив собі місця в новому вимірі цінностей запроваджених творцями «світлого майбутнього». Невдовзі вся потужність радянської репресивної машини була скерована проти братчиків лірницьких та кобзарських цехів.

До 50-х років ХХ ст. в живих не лишилося майже нікого, хто пам'ятав би цеховий статут незрячого братства або давні кобзарські псалми. Навіть тих визначних співців, що покинули бродяче життя, та вже зі сцени демонстрували свою майстерність, ставали лауреатами державних премій, не оминула «стаінська коса».

Серед живих лишилися хіба що поодинокі співці, які поховавши музичні інструменти, тихо доживали віку в глухих селах.

Традиція, яка формувалася віками, плекалася не одним поколінням незрячих Орфеїв могла загинути за декілька років безжальної сталінської масакри.

Однак ця традиція збереглася завдяки зусиллям художника Георгія Кириловича Ткаченка, який у 20-х роках перейняв спосіб гри на старосвітській бандурі, а також цеховий кобзарський звичай від харківських бандуристів, і згодом у 70-х роках ХХ ст. почав її популяризувати та поширювати серед українського студентства та інтелігенції. Згодом учнями та послідовниками Ткаченка було засновано Київський кобзарський Цех.

Братчики Цеху відтворювали давній кобзарський звичай, та виконували старосвітський репертуар лірників, кобзарів, бандуристів на власноруч виготовлених старосвітських музичних інструментах.

Коло братчиків Цеху поступово зростало, і невдовзі у 90-х роках постав Харківський кобзарський цех, а у 2010 р. Львівський лірницько-кобзарський цех.

Одеса також не лишилася осторонь.

В Одесі є люди, які пам'ятають, що у 50-х роках центром міста ходив старий лірник, який на колісній лірі виконував старосвітську музику, а бандури виготовлені на початку ХХ ст. в одеській майстерні народних інструментів Лозинського і тепер зберігаються в українських музеях.

Виготовлена харків'янином – Олексом Губським і привезена ним до Одеси у 2009 р. вересаївська кобза, стала початком відліку відродження кобзарської справи на Одещині.

У 2010 р. була заснована Одеська кобзарська майстерня. Засновниками її стали харків'янин Олекс Губський та одесит Максим Трубніков – музикант, фронтмен одеського фолк-рокового гурту «Друже Музико». У 2011 р. Максимом Трубніковим була виготовлена перша в Одесі вересаївська кобза, яка за давнім кобзарським звичаєм була освячена на свято Трійці в Михайлівському Золотоверхому соборі в Києві.

Поки одеські братчики, згідно цехового звичаю перебувають у статусі учнів. Для того щоб називатися кобзарем, слід скласти іспит перед цеховою старшиною – одклінщину. Тільки після цього Одеська майстерня може отримати статус Цеху.

Тепер триває повсякденна кропітка робота: вдосконалюється виконавська майстерність, вивчаються нові музичні твори з кобзарського репертуару, вдосконалюється вправності у майструванні та виготовленні інструментів. Братчики – одесити вже декілька разів виїжджали на заготовки матеріалів для майбутніх інструментів. В їхніх планах виготовити окрім кобз ще й старосвітські бандури та колісні ліри, і опанувати гру на них.

Триває дослідницька та просвітницька робота: відбуваються чисельні виступи в навчальних закладах, на творчих вечорах, презентаціях. А під час чисельних фольклорних фестивалів Одеська

майстерня проводить майстер-клас по виготовленню музичних інструментів та здійснює живе кобзарювання.

Одеські поборники кобзарського звичаю належать до Чорноморського гайдамацького з'єднання, і завжди активно беруть участь у громадському житті міста та країни.

Odessa kobzar workshop – revival of kobzar tradition in Southern Ukraine

In the article provides information about Odessa kobzar workshop, in the origins of creation of which was Aleksandr Gubsky. It is proved the necessity of the revival of Kobza-playing in Ukraine on a new modern foundation, presented the activities of the Odessa kobzars in the Black Sea Gajdamac formation.

Key words:, Odessa, Cossacks.

Одесская кобзарская мастерская – возрождение кобзарской традиции на юге Украины

В статье представлена информация про Одесскую кобзарскую мастерскую, у истоков создания которой был Олекса Губский. Доказана необходимость возрождения кобзарства в Украине на новой современной основе, представлена деятельность одесских кобзарей в составе Черноморского Гайдамацкого соединения.

Ключевые слова: кобзар, Одещина, козацтво.

Рецензент: В.М. Полторах, к.і.н., доцент (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

УДК 016:929:94 (477)

Ігор Лиман

***ПРОЕКТ «ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК»***

У статті викладається зміст проекту «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник», до якого залучена значна частина авторів часопису «Чорноморська минувшина». Основна увага сконцентрована на методології реалізації першого етапу проекту – підготовці видання, що включає біобібліографії 136 дослідників, які захистили дисертації з минувшини південноукраїнського регіону.

Ключові слова: Південна Україна, історіографія, біобібліографія, регіон, проект.

При надзвичайній актуальності комплексного, «тотального» вивчення історії Південної України на заваді консолідації зусиль науковців стоїть недостатня обізнаність представників різних наукових шкіл, у царину інтересів яких входить цей регіон, як із напрацюваннями один одного, так і безпосередньо з персонами, що представляють інші наукові школи. Точніше буде сказати, що в багатьох випадках таке знайомство обмежується знанням історіографії безпосередньо своєї доволі вузької наукової теми (переважно – усе тієї ж дисертаційної) та тим часто доволі

випадковим «набором» науковців, що дослідник зустрічає, відвідуючи конференції, круглі столи, семінари тощо.

Між іншим, це чудово усвідомлював професор Анатолій Васильович Бойко – лідер наукової школи з дослідження історії Південної (Степової) України, до якої я маю честь належати. Зовсім не випадково за тиждень до смерті у своєму останньому інтерв'ю Анатолій Васильович, відповідаючи на питання про плани, сказав: «Першочергові наші завдання – це згуртувати дослідників Степової України та інтенсифікувати розвій наукових студій цього краю»⁴⁴⁶.

Очоловані А.В. Бойком Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Запорізьке наукове товариство імені Я. Новицького зробили чимало саме для того, аби згуртувати науковців, що вивчають наш регіон: організовано більше 20 наукових конференцій, конгресів, семінарів, круглих столів, започатковано видання часопису «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст.», серій «Джерела з історії Південної України», «Запорозька спадщина», «Старожитності Південної України» та ін., де могли публікуватись як представники самої наукової школи, так і інші дослідники, що вивчають минувшину Півдня.

Сама ж школа професора А.В. Бойка насправді без перебільшення може бути названа одним із лідерів у вивченні історії Півдня. Сергій Плохій щодо цього висловився так: «Чи можна уявити історію Степової України через покоління, два чи три від сьогодні, яка б не брала до уваги чи навіть не базувалася б на працях Анатолія Бойка та його учнів? Мені важко уявити таку історію і таких істориків, де б вони не жили, і які б теми вони не піднімали»⁴⁴⁷.

Важливим кроком у напрямку реалізації того, до чого прагнув А.В. Бойко в контексті згуртування дослідників історії регіону, стала робота з підготовки та публікації біобібліографічного видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок»⁴⁴⁸, що побачило світ у грудні 2011 р.⁴⁴⁹. Причому цю книгу ми з В.М. Константиною розглядаємо і як своєрідну данину пам'яті нашому Учителю, але тим же часом і як намагання зафіксувати, закріпити, популяризувати здобутки наукової школи, сформованої навколо нього, як спробу мобілізувати самих учнів Анатолія Васильовича, не дати їм забути, звідки вони вийшли.

⁴⁴⁶ Плецкий С. Повернення дослідника Степу [Електронний ресурс] // День. – 29 грудня 2010. – № 240. – Режим доступу до статті: <http://www.day.kiev.ua/299337>

⁴⁴⁷ Плохій С. Слово про майстра // Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упор.: І. Лиман, В. Константинова. – Запоріжжя, 2011. – С. 11.

⁴⁴⁸ Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упор.: І. Лиман, В. Константинова. – Запоріжжя, 2011. – 376 с.

⁴⁴⁹ Швидько Г.К. Наукові здобутки дослідника півдня України професора А.В. Бойка та його учнів. Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок. Запоріжжя: ТанDEM, 2011, 374 с. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2012. – Вип. 9. – С. 194-195.

Важливо, що в самому тексті «Від упорядників» цієї книги було сформульовано подальші плани щодо втілення в життя мрії А.В. Бойка про консолідацію істориків, які займаються минувиною півдня України: «Ми маємо намір після публікації видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» узятись за підготовку кількатомника «Дослідники історії Південної України XVIII-XX століть», яка і може стати певною базою для згуртування все ще до деякої міри розпорошених сил науковців, до сфери інтересів яких входить вивчення минулого регіону».

Викладення змісту проекту «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник»⁴⁵⁰ і є метою цієї статті.

Аби розпочати проект «Дослідники історії Південної України...», принципово важливо було визначитись із тим, що ж, урешті-решт, варто розуміти під «Південною Україною» та інформацію про дослідження присвячені історії якого періоду доцільно включати до видання.

Не зупиняючись докладно на аргументації, яка буде вміщена у самому виданні «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник», зазначу, що цілком виправдано більшість сучасних дослідників при визначенні змісту терміна «Південна Україна» враховує як певну історіографічну традицію, так і адміністративно-територіальний устрій, що був наявний у досліджуваній ними період. Варто пристати до певної історіографічної традиції і при визначенні, що слід розуміти під «Південною Україною» у цьому проекті. Ураховуючи те, що й дослідники, які пишуть про південноукраїнські землі часів до XVIII ст., і частина науковців, які вивчають історію цих земель після розпаду Російської імперії, вживаючи термін «Південна Україна», значною мірою спираються на традиції, сформовані дослідниками, що звертаються до історії регіону XIX – початку XX ст., доцільно обрати саме один з підходів останніх. Не вважаючи за доцільне залишати поза межами досліджень з історії Південної України ні землі Кримського півострова, ні південно-західну частину сучасної Одещини, варто пристати до традиції, згідно з якою під «Південною Україною» розуміються землі Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній і Південної Бессарабії⁴⁵¹. При цьому треба обумовити, що оскільки на сьогодні зазначені землі охоплюють і частину території Російської Федерації та Молдови, то під «Південною Україною» варто розуміти саме ті землі колишніх Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній і Південної Бессарабії, які зараз перебувають у кордонах України. Це територія Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської, Херсонської,

⁴⁵⁰ Здійснення проекту уможливлене за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Вічний фонд ім. Михайла і Дарії Ковальських).

⁴⁵¹ Між іншим, саме такий підхід послідовно відстоює і відповідальний відповідальний редактор даного часопису «Чорноморська минувшина» О.А. Бачинська.

Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей і південно-східної частини Луганської області.

Не менш важливим є питання про те, дослідження присвячені якій хронології мають увійти до «сфери інтересів» проекту «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник». Уже є давно усталеною історіографічна традиція, згідно з якою рубіжним в історії земель, які сьогодні входять до складу Південної України, є XVIII ст. Адже саме тоді відбувалось приєднання значної частини земель регіону до складу Російської імперії; саме тоді розпочалася масова колонізація «Дикого Степу»; урешті-решт, саме тоді регіон став сприйматись як єдине ціле. Зважаючи на всі ці аргументи було б доцільно обмежитись саме дослідниками, що вивчали історію регіону з XVIII ст., і саме тому свого часу було заявлено про намір підготовки кількатомника «Дослідники історії Південної України XVIII-XX століть». Разом із тим, беззастережне обмеження такими хронологічними межами могло б сприйматись чи не як заперечення наявності історії південноукраїнських земель більш ранніх часів. А історія-то була давньою і славною! Згадаймо хоча б про сумнівність твердження про відсутність міської традиції на півдні України до «цивілізаторської місії» Катерини II. Адже ціла низка міст Криму небезпідставно відраховує свою історію ще з античності, коли на інших теперішніх українських землях до виникнення перших міст залишалось ще багато століть. І в історії низки з кримських міст до певної міри присутній континуїтет, що і є однією з головних ознак при визначенні віку населеного пункту. Та й землі Півдня поза межами Кримського півострова не можна розглядати як «Дике поле» до колонізації часів Катерини II: певні міські традиції були й тут⁴⁵². Годі й говорити про історію запорозького козацтва, яка розпочинається на Півдні аж ніяк не у XVIII ст.

Обговорюючи відповідні питання з колегами «по цеху», мені доводилось чути думку: якщо говорити про південноукраїнський регіон як цілісність, то варто розглядати його історію саме з XVIII ст.; якщо ж говорити про історію не регіону як такого, а сукупності земель, що нині входять до Південної України, то треба звертатись до часів починаючи з появи людини на цій території.

⁴⁵² Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей. – Одеса, 2005. – С. 40-42; Константинова В.М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) // Записки історичного факультету / ОНУ. – Вип. 17. – Одеса, 2006. – С. 162-166; Константинова В.М. Про можливість зміни дати заснування міста Запоріжжя // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах / За ред. В.В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – Вип. 1. – С. 273.

Разом з тим, так сталося, що нещодавно завдяки запрошенню до опонування на захисті докторської дисертації одного з представників наукової школи професора А.В.Бойка В.М. Андреева «Віктор Петров: інтелектуальна біографія» я звернув увагу на концепцію, яка до певної міри дає можливість поглянути на питання під дещо іншим кутом зору. І у своїй дисертації, і у монографії⁴⁵³ В.М. Андреев детально аналізує розроблену Віктором Петровим теорію епох, що характеризується як «своєрідна концепція історичного часу». Згідно з нею історичний процес є дискретним, нелінійним, історія розвивається не еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами. Епоха ж, у свою чергу, – це самодостатній, «замкнений у собі» «відтинок часу», що усвідомлюється як структурна цілісність.

Цілком логічно, що В.М. Андреев відмічає перегукування історіософської концепції В.П. Петрова з теоріями О. Шпенглера та А.Дж. Тойнбі, при цьому зауважуючи, що Віктор Платонович навряд був знайомий з працею останнього «Дослідження історії», що набула визнання лише в 1950-1970-х рр. В.М. Андреев обґрунтовує висновок, що методологічні підходи В.П. Петрова багато в чому були сутолосними з новітніми науковими теоріями, набагато випередили свій час і не втратили актуальності до сьогодні.

Відповідна концепція певною мірою може бути прикладена і до земель Південної України. І тоді можна говорити про те, що історія регіону насправді була історією зміни «самодостатніх епох», що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній. У цьому контексті події того самого XVIII ст. можуть сприйматись як прояви зміщення, розриву, «переборювання», «протиставлення», зламу між епохами в історії регіону. Прояви такого розриву, перерваності традицій можна знайти чи не в кожному аспекті історії Півдня відповідного періоду. Скажімо, якщо звернутись до вже згадуваного вище питання про наявність міської традиції в регіоні, то досить промовистим є спостереження В.М. Константінової: після падіння Нової Січі міста Півдня «засновувалися і розвивалися скоріше всупереч, аніж у продовження старих місцевих (передусім козацьких) традицій. Вони були продуктом і в той же час чинником імперської експансії на землі Півдня»⁴⁵⁴. Подібне можна сказати і про перерваність традицій самоврядування в регіоні⁴⁵⁵.

⁴⁵³ Андреев В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с. – (Серія «DNIPROVIANA»).

⁴⁵⁴ Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. – С. 113.

⁴⁵⁵ Константінова В.М. [Рец.] Райнер Линднер. Предприниматели и город в Украине: 1860 – 1914 гг. (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи) / Под ред. А.Н. Доника. — К.; Донецк: ЧП «ИД «Кальмиус», 2009. — 504 с. // Український історичний журнал. — 2011. — № 5 (500). — С. 208.

Варто звернути увагу на ще один аспект проблеми, що лежить у площині аналізу вже не суто історичного, але історіографічного процесу. Саме XVIII ст. стало початком не тільки нової «епохи» в історії Півдня, але й розвитку історико-регіональних досліджень. Вельми показово, що в монографії з промовистою назвою «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності» Л.В. Новікова, пропонуючи за концептуальними домінантами розділити історико-регіональні дослідження на провінційні, регіоноцентричні й постдержавні, пише, що вже у XVIII ст. стали з'являтися праці, «присвячені історії та тогочасному становищу Південної України»⁴⁵⁶.

Беручи до уваги все вищевикладене, мною було прийняте рішення на перших етапах проекту обмежитись саме дослідниками, що вивчають (вивчали) історію південноукраїнського регіону та (або) його складових у хронології з XVIII ст. Додатковим аргументом на користь такого рішення стало усвідомлення, що не можна одразу «охопити неосяжне». Подальша ж евристика змусила визначатись, як ще більш звузити коло науковців, біобібліографічні дані про яких увійдуть до перших томів проекту. Адже мною було нараховано кілька тисяч лише професійних істориків, які опублікували праці щодо минулого Південної України. До того ж, до питань минувшини Півдня зверталися та звертаються не тільки безпосередньо історики, але й представники інших фахів. Годі й говорити про багаточисельність лав краєзнавців-аматорів, які стали авторами публікацій з історії складових південноукраїнського регіону!

Тож за критерій включення інформації про науковців до перших томів видання «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» була взята досить конкретна формальна умова – наявність захищеної дисертації з історії регіону або його складових. Зрозуміло, що такий вибір (утім, як і будь-який інший) аж ніяк не є ідеальним, але він має низку очевидних переваг. При цьому я цілком свідомий того, що не всі дисертації мають однакову наукову цінність і що в низці випадків внесок у вивчення історії Південної України дослідників, які не захищали дисертацій з відповідної проблематики, є значно вагомішим.

При тому, що раніше мною велась робота з виявлення та систематизації біобібліографічних даних стосовно значно більш широкого кола науковців, тепер була повторно проведена суцільна евристика в каталогах дисертацій та авторефератів. Була сформована бібліографія дисертацій, захищених не лише з історичних дисциплін, але й з географії, педагогіки, філософії, юридичних наук... Причому при роботі з каталогами виписувались дані не тільки щодо дисертацій, у самих назвах яких були заявлені територіальні рамки дослідження, що відповідають

⁴⁵⁶ Новікова Л.В. «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. – Одеса, 2012. – С. 98, 102.

тематичі проекту. Адже в низці випадків у формулюванні тем дисертаційних досліджень не відбивається їхня належність до праць з історії регіону. Утім, визначені самими авторами об'єкти досліджень, їхні територіальні межі дають всі підстави відносити відповідні праці до студій, що безпосередньо стосуються Південної України. Так, наприклад, Е.П. Петровський у 2006 р. захистив кандидатську дисертацію «Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 роках». Утім, як зазначено в авторефераті, «територіальні межі дисертаційного дослідження визначаються специфікою архівно-слідчих справ, які знаходяться у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області. Головним чином вони охоплюють територію сучасної Одеської області, крім Південної Бессарабії (до 1940 р. вона перебувала у складі Румунії)». Та й наукова активність самого Е.П. Петровського поза рамками безпосередньо підготовки дисертації сконцентрована головним чином саме навколо вивчення Одещини 1920-х – 1940-х рр.

Аби такі праці не опинились «за бортом» проекту, був опрацьований великий масив безпосередньо авторефератів і дисертаційних робіт, а не лише каталоги.

У таких випадках, коли в назві дисертації не артикулюється її географічна прив'язка до південноукраїнського регіону або ж його складових, я включав необхідні пояснення до текстів відповідних бібліографічних статей.

У подальшому ж при роботі над проектом «Дослідники історії Південної України: бібліографічний довідник» до певної міри використано методикку, що добре зарекомендувала себе при роботі з підготовки видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок».

За базову було взято анкету, що використовувалась при підготовці згаданої книги. При цьому до анкети було внесено низку коректив. Зокрема, тоді як в силу проблематики видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» у ньому не подавались дані про наукових керівників кандидатських і наукових консультантів докторських дисертацій, тепер була нагальна потреба в цій інформації, оскільки саме вона до певної міри дозволяє скласти уявлення про різноманіття наукових шкіл, представники яких займаються дослідженням історії Південної України. З іншого боку, у книзі «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» не наводилась інформація про специфіку наукових зацікавлень дослідників у контексті вивчення історії регіону, адже там є повна бібліографія кожного дослідника. Кількість науковців, які займалися і займаються дослідженням минувшини Південної України, на порядки відрізняється від кількості представників наукової школи професора А.В. Бойка, тож надати їхню повну бібліографію на сторінках паперового видання, нехай навіть і багатотомного, проблематично. Тому до скорегованої анкети було включено пункт про специфіку наукових зацікавлень дослідників у контексті

вивчення історії Півдня і прохання подати бібліографію, що включає всі опубліковані монографії, археографічні видання, брошури, які стосуються історії Південної України, і лише до десяти позицій найважливіших статей з історії регіону. Утім, публікації – це вельми важливий, але все ж таки лише один з результатів і показників наукової діяльності. Аби дати читачам можливість сформулювати повніше уявлення про спектр активності дослідників у царині вивчення історії Півдня, до оновленої анкети було включено пункт про участь у наукових проектах (розробках, грантах). У книзі «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» такого пункту не було. Натомість виходячи з розуміння, що наукова школа – це далеко не проста сукупність науковців і їхніх персональних доробків, ми включили як структурні складові тієї книги бібліографічні відомості про всі випуски та томи часопису, багатотомних і серійних видань, започаткованих А.В. Бойком; список наукових конференцій, конгресів, семінарів, круглих столів, в організації яких взяли участь А.В. Бойко або очолювані ним інституції; перелік усно-історичних і етнографічних експедицій, організованих А.В. Бойком і Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького. Інформація про проекти й гранти представників наукової школи професора А.В. Бойка була включена і до кількох передмов того видання.

Однією з ключових складових реалізації проекту стало спілкування з самими науковцями, які захистили дисертації з історії Півдня. Тут добре прислужився попередній 25-річний досвід дослідницької роботи в царині минувшини саме цього регіону. Зі зрозумілих причин, до цього я був знайомий, хоча б заочно, далеко не зі всіма колегами, які захистились з історії Південної України. Але ті мої «мережеві зв'язки», які склалися раніше, дозволили знайти контактні адреси абсолютної більшості таких нині діючих колег. Тут особливо допомогли представники редакційних колегій низки наукових часописів, члени спеціалізованих вчених рад, лідери наукових шкіл, представлених у регіоні. Вельми показово, що попередні зусилля знайти контактні адреси через розширений пошук у мережі Інтернет виявились малоефективними – у такий спосіб вдалося встановити не більше 15 % електронних адрес чи телефонних номерів. У цьому контексті є підстави говорити принаймні про певну «обмеженість відкритості», якщо не про певну «закритість» значної частини науковців, які працюють у царині вивчення минувшини Півдня (і, ймовірно, не їх одних, але в таких узагальненнях усе ж не будемо виходити за тематику цього проекту). Поважаючи відповідне право на «неафішування» контактної інформації, до видання «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» включені електронні адреси лише тих колег, які самі подали їх у «Відомостях про науковця».

До написання біобібліографій дослідників історії Південної України, які пішли з життя, були залучені переважно їхні колеги та учні. Утім, маю констатувати, що абсолютна більшість і кандидатських, і докторських дисертацій з історії регіону була захищена впродовж останніх двох десятиліть, і їхні автори переважно продовжують працювати донині. Між іншим, ця обставина також вплинула на рішення на перших етапах проекту сконцентруватись саме на біобібліографіях авторів захищених дисертацій. Адже завданнями проекту є не тільки формування узагальнювальної картини стану вивчення історії Південної України, популяризація напрацьованих науковців, що займалися цим регіоном, створення можливостей для кожного дослідника, який звертатиметься до окремих аспектів історії Півдня, вільніше орієнтуватись у тематиці попередників, але і сприяння контактам між діючими науковцями, формуванню інформаційної платформи, яка може прислужитися консолідації та координації зусиль і окремих дослідників, і інституцій з вивчення минулщини Південної України.

Приємно констатувати, що абсолютна більшість науковців, з якими я зв'язався в процесі підготовки проекту, з ентузіазмом сприйняла ідею його створення. Ось лише кілька цитат з нашого електронного листування: «Надзвичайно радий тому факту, що Ви взяли на себе таку складну, проте, як на мене, почесну й відповідальну місію – написання біобібліографічного довідника... Гадаю, що його видання буде сприяти активізації наукових досліджень в царині вивчення історичного минулого Південної України, формуванню нового проблемного історіографічного поля, яке актуалізує цілу низку джерелознавчих, історіографічних аспектів соціально-економічної та соціокультурної історії регіону. Безумовно, зі свого боку я зроблю все належне для того, щоб надати Вам необхідну інформацію, яка Вас цікавить»; «сподіваюсь, що цей важливий та цікавий проект буде реалізований»; «дуже вдячна за інформацію, від щирого серця зичу Вам успіхів в тому; раджу, щоб зробили електронну версію цієї унікальної книги про Південь України для всіх науковців України, далекого та ближнього зарубіжжя та розіслали її за електронними адресами всіх науковців, які приймуть участь у виданні цієї книги».

У процесі спілкування щодо уточнення анкетних даних із багатьма колегами зав'язались доволі тісні контакти, які конкретизувались не лише в порадах щодо безпосередньо проекту, але й у взаємному інформуванні про заплановані заходи, у наданні контактних адрес колег, зверненнях за відгуками на автореферати аспірантів тощо. Фактично, уже під час підготовки цього видання проект почав, нехай поки що й у локальних масштабах, виконувати ті функції, задля яких він і задумувався.

Отже, у доволі стислі терміни було сформовано базу даних, що включає біобібліографії кількох сотень дослідників. Адже паралельно зі збиранням матеріалів безпосередньо для цього тому накопичувалась інформація, що буде використана на наступних етапах проекту. Ідеться про біобібліографії дослідників, які працювали або (та) працюють у царині вивчення минулого Південної України, при цьому захистивши дисертації, не присвячені цьому регіону, або ж і взагалі не маючи наукових ступенів.

Не маючи можливості вмістити всі ці бібліографії до одного тому, і тим же часом у силу зрозумілих обставин не маючи у своєму розпорядженні вичерпної інформації щодо всіх дослідників, які так чи інакше прилучилися до справи вивчення минувшини південноукраїнського регіону, я певною мірою змушений слідувати шляхом, протореним проектом «Українські історики. Біобібліографічний довідник» Інституту історії України НАН України. Ідеться саме про видання, нові томи (випуски) якого формуються в міру накопичення та систематизації інформації, з розміщенням біобібліографій у кожному томі (випуску) в алфавітному порядку. Як і упорядники видання Інституту історії України НАН України, я застерігаю, що кількість уміщених до цього тому осіб не вказує на його вичерпність і повноту – відсутні персоналії будуть представлені в наступних томах⁴⁵⁷.

При цьому хочу підкреслити, що проект «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» має низку принципових відмінностей від проекту «Українські історики. Біобібліографічний довідник». І йдеться не лише про те, що тоді як останній присвячено дослідникам минулого України та українським ученим, які досліджують історію інших країн, перший сфокусовано на науковцях (причому – не тільки істориках), які вивчали або (та) вивчають історію південноукраїнського регіону. Із наголосом саме на цьому аспекті їхньої наукової діяльності, навіть якщо до сфери їхніх наукових інтересів входять й інші проблеми. Відмінність між проектами становлять і підходи до обсягів безпосередньо бібліографічної інформації, що включається до видань. А головне – відрізняються завдання проектів: «Українські історики. Біобібліографічний довідник» покликані передусім «персоніфікувати донедавна безособову вітчизняну історичну науку», у чому упорядники і вбачають наукову та суспільну цінність серії⁴⁵⁸. Зрозуміло, при такому пріоритеті цілком прийнятним є те, що досі на сайті Інституту історії України НАН України розміщена повна PDF-версія лише одного випуску видання «Українські історики. Біобібліографічний довідник», що до видання не включено інформації щодо електронних адрес та сторінок в Інтернеті дослідників, які нині працюють. Натомість пріоритети проекту «Дослідники історії Південної

⁴⁵⁷ Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 3.

⁴⁵⁸ Українські історики. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 3.

України: біобібліографічний довідник» зумовляють необхідність: а) включення (за пояснених вище умов) такої інформації, б) зосередження на перших етапах проекту на бібліографіях передусім сучасних науковців, і, що надзвичайно важливо, в) паралельного розміщення бібліографій на Інтернет-ресурсі, який і має стати головною платформою для перманентного розгортання проекту, тоді як друковані томи будуть фіксувати лише його дискретні проміжні етапи.

Що стосується безпосередньо першого тому видання, який найближчим часом вийде друком, то він включає біобібліографії 136 науковців. Серед них 21 доктор наук, 1 доктор філософії (Ph.D.), 114 кандидатів наук. Інформація щодо 90 науковців подана безпосередньо за складеними ними анкетами (що зазначено після відповідних біобібліографічних даних), щодо решти 46 дослідників – подана їхніми колегами.

Стосовно гендерного представництва, серед науковців, інформація про яких увійшла до цього тому, 72 жінки і 64 чоловіки. Оскільки низка жінок-науковців публікувалась як під дівочим прізвищем, так і під прізвищем чоловіка, у виданні подаються обидва варіанти (за умови надання відповідної інформації самими дослідницями).

Показово, що абсолютна більшість (112) дослідників минувшини Південної України народилась на землях саме цього регіону, тоді як лише 10 – в інших регіонах України, 7 – у Росії, 2 – у Казахстані, 2 – в Азербайджані, 1 – в Узбекистані, 1 – у Білорусі і 1 – у Чехословаччині.

Не менш показово, що при цьому 125 науковців на час подання відомостей працювали в південноукраїнському регіоні (з них 61 у тому ж населеному пункті, де народились), 5 – в інших регіонах України, 3 – у Росії, 1 – у Канаді. Двоє дослідників історії Південної України, інформація про яких увійшла до цього тому, на час його підготовки вже пішли з життя.

За умови вдумаюваного прочитання в текстах анкет можна побачити цілий комплекс доволі симптоматичних ознак сучасної історіографічної ситуації.

При ретельному ознайомленні з виданням охочі мають можливість звернути увагу на різні підходи і до організації співпраці наукового керівника з його (її) вихованцями, і безпосередньо до складання CV.

До видання увійшли і статті про низку науковців, представлених у виданні «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок». Зроблено це аби не «відривати» відповідну наукову школу від загального контексту дослідження Південної України. При цьому дані щодо біографій і бібліографій представників школи доповнені і не є копією попередніх. Зокрема, враховано, що дехто встиг змінити свій статус, захистивши дисертацію.

До видання увійшли і фотографії представлених у ньому дослідників. На жаль, не всі змогли надати фото у PDF-форматі

належної якості, що змусило вміщувати до книги портрети малого розміру, по 12 на сторінці.

При всій повазі до сумлінності колег, низка даних щодо біографій і бібліографій після додаткової перевірки була скорегована. Була уніфікована подача відомостей про наукові часописи, у яких опубліковано праці дослідників історії Південної України.

Вчені ступені та наукові звання наукових керівників дисертантів у виданні не наводяться, аби не виникало плутанини щодо того, подається ця інформація станом на момент захисту чи на час публікації тому.

Заради уніфікації до цього тому не вміщені подані низкою авторів дані щодо підготовлених ними до видання праць, які подані до друку, але ще не опубліковані. Деякі дослідники подали свої повні бібліографії, але формат видання зумовив необхідність обмежитись включенням до нього даних про не більш як 10 найбільш значущих статей з історії регіону при наведенні повного списку книг кожного автора, що стосуються минувшини Півдня.

З тих же міркувань уніфікації, оскільки лише щодо кількох науковців подані дані про конференції, в організації яких вони взяли участь, така інформація в біобібліографічних статтях опущена.

Разом з тим, маю наголосити, що дані, не включені до першого тому, аж ніяк не приречені на забуття. Адже принципово важливо, що цей том розглядається лише як початок проекту «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник». Дуже сподіваюсь, що матимемо змогу продовжити роботу над цим проектом. Причому йдеться не тільки про підготовку наступних друкованих томів. Уже на час виходу першого тому з друку його повна електронна версія буде розміщена на кількох ресурсах Інтернету для безкоштовного якомога ширшого доступу. А сайт Науково-дослідного Інституту історичної урбаністики⁴⁵⁹ (<http://ti-urbanhistory.org.ua>), де раніше були розміщені запрошення науковців до участі в проекті й анкета⁴⁶⁰, до того ж стане платформою для розгортання цього проекту. В ідеалі, тут можуть розміщуватись і, головне, перманентно оновлюватись, доповнюватись і біографічні дані, і повні бібліографії як тих дослідників, інформація про яких увійшла до першого тому, так і науковців, що залишилися за його межами. Тож розпочавши із 136 сучасних дослідників, які захистили дисертації з історії Південної України чи її складових, можна буде не тільки подати бібліографії решти кандидатів і докторів наук, що на цей момент мають дисертації з минувшини регіону, але й поступово розширювати коло дослідників за рахунок включення до нього колег, які будуть захищатися паралельно з розгортанням проекту, і науковців, які мають публікації з історії Півдня, хоча їхні дисертації не присвячені цьому регіону, і

⁴⁵⁹ Константінова В.М., Лиман І.І. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах/За ред. В.В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – Вип. 2. – С. 326-330.

⁴⁶⁰ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник // Інститут історичної урбаністики [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ti-urbanhistory.org.ua/projects/110-historians>

молодих дослідників, які перебувають лише на підступах до вченого звання. Не говорячи вже про біобібліографії представників поколінь, які вже пішли у Вічність. За певних умов, проектом можуть бути охоплені й чисельні аматори-краєзнавці, внесок яких у дослідження й популяризацію минувшини південноукраїнського регіону важко переоцінити.

Розпочавши з досліджень, присвячених історії Південної України XVIII-XX ст., поступово варто спуститися нижче по хронології, розширивши проект за рахунок біобібліографій, що стосуються більш ранніх етапів історії регіону та його складових.

Українською важливою складовою розвитку проекту може стати акумулювання на Інтернет-ресурсі не тільки біобібліографій, але й повнотекстових електронних версій праць з історії Півдня.

Годі й говорити, що всі ці кроки можуть бути вкрай важливими для згуртування дослідників Південної України, інтенсифікації розгортання студій з історії регіону, адже (укоотре наголошу) вони спрямовані не тільки на розширення можливостей для вільнішої орієнтації в чи не безмежному морі публікацій, що так чи інакше стосуються минувшини Південної України, але й на сприяння спілкуванню науковців, розширенню їхніх «мережових зв'язків».

Igor Lyman

**Project «Researchers of the History of Southern Ukraine:
Biobibliographic References»**

The article describes the contents of Project "Researchers of the History of Southern Ukraine: Biobibliographic References", which involved a significant part of the authors of the magazine "Chornomors'ka Mynuvshyna". The main attention is concentrated on the methodology of the first phase of the project – preparing a book, including biobibliographies of 136 researchers, who defended theses about the past of Southern Ukrainian region.

Key words: Southern Ukraine, historiography, biobibliography, region, project.

Игорь Лиман

**Проект «Исследователи истории Южной Украины:
биобиблиографический справочник»**

В статье излагается содержание проекта "Исследователи истории Южной Украины: биобиблиографический справочник", в который вовлечена значительная часть авторов журнала "Черноморская минувшина". Основное внимание сконцентрировано на методологии реализации первого этапа проекта – подготовке издания, включающего биобиблиографии 136 исследователей, защитивших диссертации, посвященные прошлому южноукраинского региона.

Ключевые слова: Южная Украина, историография, биобиблиография, регион, проект.

Рецензент: Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).

**Міжнародна наукова конференція
«ХАДЖИБЕЙ (ОДЕСА) І ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ
ПРИЧОРНОМОР'Я XVI-XVIII СТОЛІТТЯ В ОСМАНСЬКО-
ТУРЕЦЬКИХ ТА ІНШИХ ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛАХ»
17-19 квітня 2013 р., Одеса**

17-19 квітня 2013 р. в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова пройшла Міжнародна наукова конференція **«Хаджибей (Одеса) і Північно-Західне Причорномор'я XVI-XVIII століття в османсько-турецьких та інших письмових джерелах»**.

Організатором проведення конференції став – історичний факультет Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, за підтримки Генерального Консульства Республіки Туреччина в Одесі. Активну участь у підготовці конференції взяв особисто Генеральний Консул Республіки Туреччина в Одесі Хусейн Ергані.

Учасники – провідні фахівці вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Зокрема представники провідних науково-дослідних центрів Туреччини і Молдови, а також дослідники з Києва і Одеси.

Відкриття розпочалося привітальним словом учасникам конференції від ректора ОНУ д.п.н. І.М.Коваль і декана історичного факультету ОНУ д.і.н. В.Г.Кушніра. Від турецької сторони учасників конференції привітав Генеральний Консул Республіки Туреччина в Одесі Хусейн Ергані і декан гуманітарного факультету Університету «29-го травня» в Стамбулі – доктор історії Ферідун Емеджен.

На пленарному засіданні пройшла презентація декількох книг що стосуються українсько-турецької минувшини. Зокрема були представлені книги Тараса Чухліба – «Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманському протистоянні 1500 - 1700 р.» та Віктора Брехуненка – «Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої пол. XVII ст.». Особливу увагу викликала до презентації книги Олени Бачинської – «Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст.: залоги й їхній склад». Матеріали викладенні у дослідженні публікувалися вперше у двомовному форматі (українською і турецькою), що особливо позитивно було відзначено дослідниками з Туреччини.

Основні теми, які були розглянуті в рамках конференції, пов'язані з актуальними питаннями розвитку Південно-Західного Причорномор'я, й особливо Ходжабею (Одеси) в XVI – XVIII ст.: питаннями історії міста, тягlosti поселення і його розвитку у господарсько-економічному просторі Очаківської землі.

З доповідями виступили: д.і.н. Тарас Чухліб «Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах ранньомодерного часу» (м. Київ, Україна); д.і.н. Олена Бачинська «Османські фортеці Буджака на межі XVIII – XIX ст. (Одеса, Україна); доктор історії Ферідун Емеджен «Письмові записи османського архіву стосовно Аккерману, Бендер і Ходжабею XVI ст.» (Стамбул, Туреччина); д.і.н. В'ячеслав Кушнір «Спогади Евлія Челебі як джерело вивчення господарсько-побутової специфіки Північно-Західного Причорномор'я в середині XVII ст.» (Одеса, Україна); доктор історії Мехмет Іпшірлі «Деякі зауваження щодо згадувань українських козаків в османських літописах з особливим посиленням на Таріх Наіма» (Стамбул, Туреччина); д.і.н. Віктор Брехуненко «Від Очакова до Білгорода: українські та донські козаки в турецьких фортецях Північного Причорномор'я (XVI - середина XVII ст.)» (м. Київ, Україна); доктор історії Мехмет Генч «Заснування Ходжабею за документами Османського архіву» (Стамбул, Туреччина); к.і.н. Олександр Середа «Функціонування хлібної гавані в Аджидере і відновлення потенціалу Ходжабея: османсько-кримські важелі управління» (Одеса, Україна); доктор історії Кахраман Шакул «Від Ходжабею до Одеси: торговці Семи Островів і чорноморська торгівля» (Стамбул, Туреччина); д.і.н. Тарас Гончарук «Українська історіографія османського Хаджибея XVIII ст.: нез'ясовані питання» (Одеса, Україна); д.і.н. Никола Русев «История Буджака в памятниках османской эпохи» (Кишинев, Молдова); к.і.н. Володимир Полтораки «Хаджибей (Одеса) у військових операціях українського козацтва XVIII ст.: спроба військово-історичної реконструкції» (Одеса, Україна).

Під час обговорення були запропоновані нові джерела для вирішення питань історії османської доби Північно-Західного Причорномор'я: документи Османського архіву в Стамбулі, Державного архіву Одеської області та картографічні матеріали XVI-XVIII ст. Особливу увагу привернули данні реєстрів опубліковані проф. Фередуном Емедженом щодо мережі населених пунктів Аккерманського повіту у XVI ст. та портово-господарських документів опублікованих доц. Олександром Середою щодо функціонування портових центрів Аджидере і Ходжабей.

У рамках проведення конференції відбулося два виїзних семінари. Перший проведено 17 квітня 2013 р. у місті Білгород-Дністровський в музейно-фортечному комплексі за темою «Аккерман в історії Османської держави». У обговоренні теми було акцентовано увагу на перебуванні султана Селіма I Явуза в Буджаку і описі регіону турецьким мандрівником Евлія Челебі. Другий семінар проведено 19 квітня 2013 р. у місті Бендери (Молдова) в музейно-фортечному комплексі за темою «Фортеця Бендер у міжнародних відносинах XVIII-XIX ст.». Зокрема, зазначено у обговоренні наявність численного

джерельного матеріалу щодо фортеці Бендер у Османському архіві Стамбулу, визначенні Бендер, як ключової фортифікації у оборонному комплексі Османської імперії XVI-XVIII ст.

Підсумовуючи роботу Міжнародної конференції були сформульовані та прийняті рекомендації: 1. Видати збірку матеріалів за результатами конференції; 2. Проведення наступних тематичних конференцій по чергово в Стамбулі і Одесі; 3. Створити музей історії османської доби Аккерману на території музейно-фортечного комплексу м. Білгород-Дністровського.

Olexander Sereda

International Scientific Conference
«Hadzhibey (Odessa) and the North-Western Black Sea Region
XVI-XVIII century in the Ottoman-Turkish and other written sources».
17-19th of April 2013, Odesa.

Александр Середя

Международная научная конференция
«Хаджибей (Одесса) и Північно-Західне Причорномор'я
XVI-XVIII століття в османсько-турецьких та
інших письмових джерелах»
17-19 апреля 2013 г., Одесса.

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Гончарук Тарас – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Губський Олекса – керівник організації «Одеська кобзарська майстерня».

Гурбик Андрій – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Діанова Наталія – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Ковалевська Ольга – к.і.н., науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Котляр Юрій – д.і.н., завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Краснобай Сергій – аспірант історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Лиман Ігор – д.і.н., завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Ложешник Аліса – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Мацюк Дмитро – бакалавр історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Мисечко Анатолій – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Полторацький Володимир – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Середа Олександр – к.і.н., науковий співробітник Центру досліджень ісламу (м. Стамбул, Туреччина).

Сухоліт Наталія – співшукач Інституту історії України НАН України.

Федорук Ярослав – д.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Ходак Інна – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Чухліб Тарас – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Штепко Олена – головний науковий співробітник Державного архіву Одеської області.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Федорук Ярослав

Османські хроніки Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе
як джерела до політичної історії 30-х – 60-х років XVII ст 3

Гурбик Андрій

Християнська звичаєва культура запорозького козацтва 11

Сухоліт Наталія

Оцінка участі козацької України в Північній війні 1700 – 1721 рр.
у «багатотомному панегірику» І. Голікова 31

Гончарук Тарас

Чумацький промисел і Одеса (за матеріалами газети «Одесский вестник»
кінця 1850-х – середини 1860-х рр.) 41

Полторак Володимир

Адам Чайковський у чотирикутнику Париж-Стамбул-Петербург-Варшава 59

Ковалевська Ольга

Зображення козаків з Чернігівського історичного музею
імені В. Тарновського: походження, історія зберігання та побутування 69

Новікова Людмила

Історія держави чи історія народу: до питання щодо концепцій
історії Криму у працях дослідників XIX ст 76

Ходак Інна

Місіонерська діяльність Іллі Кливака на півдні України в 1917-1919 рр. 85

Штепко Олена

Військова історія острову Зміїний: залучення острівного простору
у світові війни 93

Котляр Юрій

Козацька система «Спас» на Миколаївщині 102

*КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ***Діанова Наталія**

Козацька тематика у науковій спадщині В. О. Біднова 111

Музичко Олександр

Жінки-історики-козакознавці в історіографічному процесі
Південної України наприкінці XIX – першій третині XX ст 120

Гончарук Тарас, Мисечко Анатолій

Проблематика українського козацтва у колекціях краєзнавця
Тараса Івановича Максим'юка 137

*ТОПОСТУДІЇ***Бачинська Олена, Мацюк Дмитро**

Сучасна Браїла (Румунія) і колишні запорожці:
історична пам'ять і залишки топографії 144

Полторак Володимир

«Західна Чорноморія»: Вилково – Тульча – Варна – Бургас - Стамбул 150

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Середа Олександр

Адждидере (Овідіополь) в османсько-кримських відносинах другої половини XVIII ст (за османсько-турецькими документами) 153

Краснобай Сергій

Інтеграція запорозької старшини до російської армії в кінці XVIII ст.: Клим Перепілін (за матеріалами РДВІА) 168

Ложешник Аліса

Формулярні списки старшини Чорноморського козацького війська за 1804 р., як історичне джерело 174

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Бачинська Олена

Прообраз «Особового листка з обліку кадрів» [Рец. на: Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік/Упорядник О.С.Панкєєв.–Запоріжжя, 2011.–125 с.] 188

Одеська кобзарська майстерня – відродження кобзарської традиції на півдні України..... 192

Лиман Ігор

Проект «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» . 194

Середа Олександр

Міжнародна наукова конференція: Хаджибей (Одеса) і Північно-Західне Причорномор'я XVI-XVIII століття в османсько-турецьких та інших письмових джерелах. 17-19 квітня 2013 р., Одеса..... 207

Наші автори..... 210

Зміст..... 211

CONTENTS

ARTICLES

Fedoruk Yaroslav

The Ottoman Chronicles of Hasan Vecihi and Mehmed Halife as Sources to the Political History in 1630s and 1660s 3

Gurblyk Andriy

Christian common culture of Zaporozhian Cossacks 11

Sukholit Natalia

Characteristics of participation of Cossack of Ukraine in the Northern War 1700 – 1721's in the «multi-volume penegirike» Ivan Golikov 31

Goncharuk Taras

Chumaks and Odessa (by the materials of the newspaper «The Messenger of Odessa» in the end of 1830th – in the middle of 1840th) 41

Poltorak Volodymyr

Adam Czajkovsky in quadrangle between Paris-Istanbul-Petersburg-Warsaw 59

Kovalevska Olga

Images of the Cossacks from V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov: origin, history of conservation and applying 69

Novikova Lyudmyla

State or people history: to the question on concepts of Crimea history in the works of historians in XIX c. 76

Khodak Inna

The missionary work of Ilya Klyvak in the south of Ukraine in 1917-1919 85

Shtepko Elena

Military history of Zmiinyi Island: involvement of island space in World Wars 93

Kotlyar Yuriy

Cossack system «Spas» in Mykolaiv region 102

COSSACKS STUDIES

Dianova Natali

Cossacks problem in scientific heritage of the V.A.Bednov 111

Muzychko Oleksandr

Women-investigators of Cossacks in the development of historiographical process in the South of Ukraine in the second half of XIX – the first third of XX century 120

Goncharuk Taras, Mysechko Anatoliy

Problems of Ukrainian Cossacks in the collections of local lore Taras Maksimyuk 137

TOPOSTOUDES

Bachynska Olena, Matsuk Dmytro

Modern Braila (Romania) and former Zaporozhian Cossacks: historical memory and the remnants of the topography 144

Poltorak Volodymyr

«Western Chornomoriya»: Vylkovo – Tulcea – Varna – Burgas – Istanbul 150

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Sereda Olexander

Adzhydere (Ovidiopol) in the Ottoman-Crimean relations
in the second half of XVIII century (of Osman-Turkish documents)..... 153

Krasnobay Sergiy

Integration of Zaporozhyan officers to the Russian Army in the end
of XVIII century.: Kliment Perepilin (based on RSMHA) 168

Lozheshnik Alice

Formulary lists of officers (starshyna) of Black sea Cossack army of 1804,
as historical source 174

REFERENCES, CHRONICLE

Bachynska Olena

Prototype of "personnel Leaf of Registration of Staff"
[Review: Group formulary lists of bureaucracy in New Russia province
of 1798 / Compiled by Pankeev A. S. – Zaporizhzhya, 2011. – 125 p.] 188

Odessa kobzar workshop – revival of kobzar tradition in Southern Ukraine 192

Lyman Igor

Project «Researchers of the History of Southern Ukraine:
Biobibliographic References» 194

Sereda Olexander

International Scientific Conference «Hadzhibey (Odessa) and
the North-Western Black Sea Region XVI-XVIII century in the
Ottoman-Turkish and other written sources». 17-19th of April 2013, Odesa... 207

Our authors..... 210

Contents 211

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 8

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Здано до набору 15.12.2013 р.

Підписано до друку 24.12.2013 р.

Формат 60х84/16. Папір осетний.

Гарнітура Bookman Old Style. Друг цифровий.

Ум.-друк. арк. - 13,5.

Наклад 300 прим. Замовлення №605.

Видавець СПД-ФО Бровкін О. В.

(Свідоцтво видавця ДК №1389 від 11.06.2003 р.)

Надруковано ТОВ "АБРИКОС КОМПАНИ"

м. Одеса, вул. Ніжинська, 34. Тел.: (0482) 357-343.

e-mail: abrikos@te.net.ua www.abrikos-print.com